

Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆ

ՂՐԻՄԻ ԵՎ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ
ՊԱՐՏԻՉԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՅ
(1941-1944 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Е. М. ХАЛЕЯН

ИЗ ИСТОРИИ ПАРТИЗАНСКОГО
ДВИЖЕНИЯ КРЫМА
И СЕВЕРНОГО КАВКАЗА
(1941—1944)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1981

A $\frac{\pi}{65509}$

$9(44+57)27 + 9(477.75 + 470.6)$

Ե. Մ. ԽԱԼԵՅԱՆ

ՂՐԻՄԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍՍՅՈՒՆ ԿՈՎԿԱՍԻ
ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ
(1941—1944)

2684-80

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների դոկտոր
Վ. Ն. ՂԱԶԱՆԵՅՅԱՆ,

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատմա-
կան գիտությունների դոկտոր Ա. Մ. ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ և պատմական գի-
տությունների քեկնածուներ Ք. Գ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԸ
և Կ. Ս. ԿՈՉԻՄՈՅԱՆԸ

Խալեյան, Ե. Մ.

Խ 174

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական
շարժման պատմությունից (1941—1944 թթ.) /Պատ.
խմբ.՝ Վ. Ն. Ղազարեցյան.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1986.— 192 էջ, 4 թ., 27 նկար:

Աշխատության մեջ ցույց են տրված 1941—1944 թթ. օկուպաց-
ված Ղրիմի և 1941—1943 թթ. Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանա-
կան ջոկատներում և ընդհատակյա կազմակերպությունների շարժե-
րում Սովետական Միության հղրայրական ժողովուրդների, այդ
թվում և հայ ժողովրդի զավակների ակտիվ համագործակցությունը
Ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված պայքարում, նրանց հերո-
սական սխրանքներն ու զործունեությունը թշնամու թիկունքում:

Աշխատությունը նախատեսված է Հայրենական մեծ պատերազմի
պատմության հարցերով զբաղվողների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

0505030202

Խ ————— 18—79

703 (02)—81

9 (C) 27

ԳՄԴ 63.3 (2) 722.5

Ա Ռ Ա Զ Ա Յ Ա Ն

Գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ Սովետական Միության 1941—1945 թվականների Հայրենական մեծ պատերազմը իսկական համաժողովրդական պատերազմ էր։ Սովետական Միության ժողովուրդները անձնվիրաբար պաշտպանեցին սոցիալիզմի նվաճումները, սոցիալիստական հայրենիքի պատիվը, ազատությունն ու անկախությունը։

Հայրենիքի նկատմամբ հավատարմության վառ դրսևորումներից էր ֆաշիստական օկուպանտների թիկունքում ծավալված պարտիզանական շարժումը՝ ժողովրդական վրիժառուների պայքարը։ Պարտիզանական շարժման կազմակերպիչն ու ղեկավարը կոմունիստական կուսակցությունն էր։ Այդ շարժումը սկսվեց պատերազմի առաջին իսկ օրերին՝ ընդգրկելով թշնամու կողմից ժամանակավորապես օկուպացված ամբողջ տերիտորիան։ Պարտիզանական շարժումը, ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպությունների ղեկավարությամբ, աստիճանաբար ծավալվեց և ընդունեց համաժողովրդական պայքարի բնույթ։

Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովրդական վրիժառուների պայքարը։

Չնայած կարմիր բանակի հերոսական և համառ դիմադրությանը, թշնամուն հաջողվեց խորանալ Սովետական Միության արևմտյան շրջանները։ Կանգ չառնելով վիթխարի կորուստների առջև, նա հարստված շտապում էր գրավել Ղրիմը, դուրս դալ Կուբան, Սև ծովի կովկասյան ափերը, իսկ Դոնբասով և Ազովի ծովի ափերով՝ դեպի Դոնի Ռոստով, Հյուսիսային Կովկաս և Անդրկովկաս։ Թշնամուն, սակայն, չվիճակվեց կենսագործել իր ստրատեգիական պլանը, չնայած ժամանակավորապես օկուպացրեց նաև Ղրիմը և Հյուսիսային Կովկասի մեծ մասը։

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի բնակչությունը, պարտիզաններն ու ընդհատակայինները օկուպացիայի ընթացքում անցան պայքարի դժվարին և հերոսական ուղի։ Օկուպացիան Ղրիմում տևեց մոտ 30 ամիս՝ 1941 թ. նոյեմբերից մինչև 1944 թ. ապրիլը, իսկ Հյուսիսային Կովկասում՝ մոտ 15 ամիս (տերիտորիայի մեծ մասում՝ 5—6 ամիս, 1942 թ. հուլիս-օգոստոսից մինչև 1943 թ. հունվար-փետրվարը, ավելի տևական՝ Նովորոսիյսկում և Թամանի թերակղզում՝ 1942 թ. սեպտեմբերից մինչև 1943 թ. հոկտեմբերի 9-ը)։

Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում համատեղ ապրում էին ռուսներ, ուկրաինացիներ, հույներ, հրեաներ, թաթարներ, օսեր, չեչեններ, ինգուշներ, կաբարդինցիներ, կարաչայներ, դաղստանցիներ, աբխազներ, հայեր, վրացիներ և ուրիշներ։ Հիտլերականները կարծում էին, թե իրենց կհաջողվի հնչյունային գոտեցնել, բաժան-բաժան անել սովետական այդ ժողովուրդներին, նրանց հանել ռուս ժողովրդի դեմ, ապահովել իրենց տիրապետությունը։ Մինչդեռ պատերազմը է՛լ ավելի ամրապնդեց Սովետական Միության ժողովուրդների միասնությունն ու բարեկամությունը։

Սովետական մարդիկ ծնկի չեկան, զլուխ չխոնարհեցին թշնամու առջև, հավատարիմ մնացին սոցիալիստական հայրենիքին։ Թշնամու կողմից ժամանակավորապես զավթված շրջաններում սովետական հայրենասերները համախմբվելով պարտիզանական ջոկատներում, կոմունիստական և հայրենասիրական ընդհատակյա կազմակերպություններում, պայքարի ելան օկուպանտների դեմ։ Գիշեր ու ցերեկ հարվածներ հասցրին հակառակորդին՝ խափանեցին կոմունիկացիաները, պայթեցրին գործող ձեռնարկությունները, խորտակեցին ղինվորական գնացքները, վիժեցրին օկուպացիոն իշխանությունների ձեռնարկումները, ոչնչացրին լրտեսներին ու զավաճաններին, վրեժ լուծեցին հիտլերականներից՝ սովետական երկրին ու ժողովրդին պատճառած ավերածության ու տառապանքների համար, օժանդակեցին սովետական ժողովրդի հաղթանակի գործին։

Պարտիզանների մարտական համագործակցությունը, ինտերնացիոնալ համախմբվածությունը, ընդհատակայինների անձնազոհ հայրենասիրությունը ցույց տվեցին սովետական ժողովուրդների լենինյան բարեկամության անխորտակելիությունը, բարոյաքաղաքական միասնության մեծ ուժը։ «Մեր ժողովուրդների բարեկամությունը մեր հասարակարգի մեծագույն ուժն է, մեր վիթխարի նվաճումը, — նշել է Լ. Ի. Բրեժնևը։ — Այն ծնունդ է առել ինքնակալության դեմ մղված

դասակարգային մարտերում, Հոկտեմբերի համար մղված պայքարում, ամրապնդվել է հնգամյակի կառույցներում, կոփվել Հայրենական մեծ պատերազմի բովում: Այն սնուցել են բոլոր ազգերի աշխատավորները՝ և առաջին հերթին՝ ռուս բանվոր դասակարգը, ռուս ժողովուրդը, որը բարձր է պարզել ինտերնացիոնալիզմի դրոշը և այդ դրոշին հավատարիմ լինելու օրինակը գործով է ցույց տվել¹:

Պարտիզանական շարժումը կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար կարևոր նշանակություն ունեցավ 1942 թ. կեսերին Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը կից պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբի ստեղծումը: Նույնպիսի շտաբներ կազմակերպվեցին նաև ռազմաճակատների ռազմական խորհուրդներին կից, ինչպես նաև օկուպացված հանրապետություններում ու մարզերում:

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական ջոկատները, որոնք սերտորեն կապված էին միմյանց հետ, 1942 թ. ամռանից գործեցին ընդհանուր ղեկավարության ներքո: Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1942 թ. օգոստոսի 3-ի որոշումով Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի ռազմական խորհուրդին կից ստեղծվեց Պարտիզանական շարժման հարավային շտաբ՝ ղեկավար ի. Գ. Մամսուրովի գլխավորությամբ: Շտաբի անդամներն էին կուսակցության Կրասնոդարի երկրկոմի քարտուղար Պ. Ի. Սելեզնյովը, Ղրիմի մարզկոմի քարտուղար Վ. Ս. Բուլաշովը, ինչպես նաև Պ. Ի. Ալեքսանդրովը և Ն. Մ. Կիսելյովը: Շտաբին կից գործում էր հատուկ դպրոց՝ պարտիզանական կադրեր պատրաստելու համար²: Մասսայական պարտիզանական շարժում ծավալվեց նաև Ստալրոպոլում, որտեղ շտաբի ղեկավարն էր երկրկոմի քարտուղար Մ. Ա. Սուսլովը:

Պարտիզաններն օժանդակություն էին ստանում Մեծ երկրից և համապատասխան ռազմաճակատների հրամանատարությունից: Վերջիններս կազմակերպում, թշնամու թիկունքն էին նետում պարտիզանական ղեկավար կադրեր, դիվերսիոն հետախուզական խմբեր: Նրանց մատակարարում էին ղենք, ռազմամթերք, պարեն, դրականություն, դեղորայք, թիրթիր:

Պարտիզանները և ընդհատակայիններն իրենց հերթին սովետական բանակին էին ուղարկում կարևոր հետախուզական տվյալներ, կազմալուծում հակառակորդի թիկունքը: Այս փոխադարձ կապն ու օժանդա-

1 Լ. Ի. Բեմեն, *Լենինյան կուրսով*, հ. 4, Երևան, 1974, էջ 320.

2 Տե՛ս Ա. Ա. Գրեչիկ, *Ճակատամարտ Կովկասի համար*, Երևան, 1971, էջ 83—84:

կուլթյունը բարձրացնում էր պարտիզանական ջոկատների մարտունակությունը, նպաստում շարժման ծավալմանը: Չնայած ծանր պայմաններին, պարտիզանները դարձան երկրամասն ազատագրող կարմիր բանակի ակտիվ օգնականները: Անդրադառնալով Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանների գործունեությանը, մարշալ Ժուկովը գրել է. «Բըշնամու դեմ մղված պայքարում կովկասյան ժողովուրդների պարտիզանական ջոկատները, որոնք լավ ծանոթ էին տեղանքին, մեծ օգնություն ցույց տվեցին դործող զորքերին: Նրանց հանդուգն գրոհները սարսափ էին տարածում հակառակորդի վրա, ղգալի կորուստներ պատճառում նրան»³:

Ժողովրդական վրիժառուների շարքերում գտնվում էին 30 ազգության շունների ներկայացուցիչներ՝ բանվորներ, կոլտնտեսականներ, մտավորականներ, կային նաև կարմիր բանակի զինծառայողներ (որոնց մի մասը նախկին ռադմագերիններ էին: Նրանց հետ պայքարի տուաջին շարքերում էին գտնվում հայ ժողովրդի զավակները՝ Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքների բաջորդիները:

Սույն աշխատությունը հիմնականում նվիրված է պարտիզանական պայքարին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության պատմությանը, որը կարևոր նշանակություն ունի մեր երիտասարդության ռադմահայրենասիրական դաստիարակության համար:

Հայտնի է, որ Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում դեռևս վաղ ժամանակներից ստեղծվել էին հայկական գաղթօջախներ, հայկական խոշոր համայնքներ, որոնք անցյալում ենթակա էին թուրք-թաթարական հալածանքներին, ավարառությանը և կոտորածներին: Միայն Ռուսաստանի շնորհիվ նրանք ազատագրվեցին: Զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին նրանց տնտեսական և կուլտուրական կյանքում:

Հայկական համայնքներն ակտիվորեն մասնակցեցին Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Հայ աշխատավորները XIX դարի վերջերից իրենց բախտը կապեցին Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի պայքարի հետ: 1917 թ. նրանք ողջունեցին Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության հաղթանակը, կանգնեցին սովետական իշխանության դրոշի ներքո: Լինինյան ազգային քաղաքականության կենսագործման շնորհիվ սովետական բոլոր ժողովուրդների հետ միասին նրանք ձևոր բերեցին իսկական ազատություն, իրավահավասարություն և երջանիկ կյանք:

³ Г. К. Жуков, Воспоминания и размышления, М., 1970, стр. 391.

Սովետական Միության Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրյակին Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներն ունեին մոտ 150 հազար բնակիչ: Ֆաշիստական Գերմանիայի սկսած զավթողական պատերազմը, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի օկուպացիան մեծ շարիքներ բերեցին այդ երկրամասերի ժողովուրդներին: Երկրամասերի ողջ բնակչության հետ միասին ֆաշիզմի դեմ ոտքի ելան նաև հայերը: Հազարավոր հայ բաջրողիներ մտան կարմիր բանակի շարքերը, իսկ ուրբեր չկարողացան հեռանալ իրենց բնակավայրերից, պարտիզան պարձան, մտան ընդհատակյա կազմակերպությունների մեջ, պայքարեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Այդ պայքարում շատերը զոհվեցին կամ տանջամահ արվեցին ճամբարներում և զենտապոյի զնգաններում՝ փայլուն էջեր գրելով Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի ազատագրման պայքարի պատմության մեջ:

Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական յուրաքանչյուր ազգություն, յուրաքանչյուր ժողովուրդ արեց առավելագույնը, որպեսզի ապահովվեր հաղթանակը գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ: Հայ ժողովուրդը՝ նույնպես, հաղթանակի համար ներգրեց իր ողջ ուժերն ու միջոցները:

ՄՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Ի. Բրեժնևը 1970 թ. նոյեմբերի 29-ին Սովետական Հայաստանի 50-ամյակի առթիվ Երևանում տեղի ունեցած հանդիսավոր նիստում արտասանած ճառում, բարձր գնահատելով նաև հայ պարտիզանների գործունեությունը, ասաց. «Ուկրաինայի ու Բելոռուսիայի, Բրյանսկի ու Մոսկոնսկի մարզերի, Ղրիմի ու Հյուսիսային Կովկասի աշխատավորները լավ են հիշում հայ ժողովրդի խիզախ որդիներին, որոնք իրենց հայրենի լեռներից հեռու, պարտիզանական ջոկատներում ու միավորումներում անվահեր մարտնչում էին ֆաշիստների դեմ, ջախջախում մեր սրբազան հողի վրա ոտնձգություն կատարած զավթիչներին»⁴:

Մենագրությունը պատրաստելիս մենք օգտագործել ենք Դոնի Ռոստովի, Ղրիմի մարզային ու Կրասնոդարի երկրամասային կուսարխիվների փաստաթղթերը, Սիմֆերոպոլի, Կրասնոդարի, Սևաստոպոլի, Յալթայի, Դոնի Ռոստովի թանգարանների նյութերը: Համապատասխան վավերագրեր ենք ձեռք բերել ՄՄԿԿ Կենտկոմին կից ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի կուսակցական, ՀՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխու-

4 Լ. Ի. Բրեժնև, Սովետական Հայաստանի 50 տարին, Երևան, 1970, էջ 14:

թյան և սոցիալիստական շինարարության պետական կենտրոնական արխիվների, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի ֆոնդերից: Տվյալներ ենք քաղել համապատասխան գրականությունից, հոգվածների ու փաստաթղթերի ժողովածուներից, ռադիաճակատային մամուլից, ինչպես նաև պարտիզանական շարժման մասնակիցների հուշագրություններից: Փաստաթղթերի մի մասն առաջին անգամ է մտցվում գիտական շրջանառության մեջ:

ՊԱՅՔԱՐ ՂՐԻՄԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՊԱՐՏԻՋԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ՊԱՅՔԱՐԸ ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ
ԶԱՎԹԻՉՆԵՐԻ ԴԵՄ

1941 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ֆոն Մանշտեյնի գերմանական 11-րդ բանակը և ռումինական 3-րդ լեռնահրաձգային կորպուսը, մեծաթիվ տանկերի ու ավիացիայի օժանդակությամբ, հարձակման անցան Ղրիմի վրա:

Ղրիմում ռազմական դրություն հայտարարվեց: Կուսակցության մարդկոմը և տեղական կոմիտեները կարճ ժամանակամիջոցում կազմավորեցին ժողովրդական աշխարհավորի զորամասեր, կործանիչ գումարտակներ, որոնց շարքերում ընդգրկվեց ավելի քան 166 հազար մարդ: Բանակ մեկնեցին 10 հազար կոմունիստ և 40 հազար կոմերիտական¹:

Հոկտեմբերի 25-ին թշնամու զորքերը, Պերեկոպի սլարանոցում ճնդրելով մեր զորքերի պաշտպանությունը, թափանցեցին թերակղզի, իսկ նոյեմբերի 1-ին գրավեցին Սիմֆերոպոլը: Սովետական զորքերը պաշտպանական ծանր մարտերով նահանջեցին դեպի Սևաստոպոլ և Կերչ, Բազմօրյա մարտերից հետո գեներալ Կուլենցովի 51-րդ բանակի զորքերը նոյեմբերի 16-ին Կերչից էվակուացվեցին Թաման: Սևաստոպոլում կենտրոնացվեցին նաև գեներալ-մայոր Պետրովի առանձին Մերձծովյան բանակի զորքերը, որոնք Սևծովյան նավատորմի հետ միասին (նավատորմի հրամանատար՝ փոխծովակալ Օկտյաբրսկի) ամուր պաշտպանություն կազմակերպեցին քաղաքի շուրջը:

¹ Տե՛ս «Крымский краеведческий путеводитель по музею», Симферополь, 1969, стр. 96.

1941—1942 թթ. ձմռանը կարմիր բանակը, առանձին ռազմաճակատներում հակահարձակման անցնելով, ձեռք բերեց որոշ հաջողություններ: 1941 թ. դեկտեմբերի 30-ի գիշերը Անդրկովկասյան (Կովկասյան) ռազմաճակատի ղորքերը, Սևծովյան նավատորմի և Ազովի նավատորմի ռազմաօդային ու ծովային զորքերը, զենքերի և զինամթերքի հսկողությունը, ազատագրեցին Կերչ և Թիոդոսիա քաղաքները և դրանով մեծ օժանդակություն ցույց տրվեց Սևաստոպոլի պաշտպաններին: Բայց, իհարկե, թշնամին դեռևս ուժեղ էր, և կարմիր բանակին սպասում էին նոր ծանր մարտեր:

1942 թ. մայիսին թշնամին, հսկայական ուժեր կենտրոնացնելով հարավում, օդից, ցամաքից, ծովից վերսկսեց կատաղի հարձակումները Կերչի ռազմաօդային և Սևաստոպոլի վրա, որն 8 ամիս հերոսաբար պաշտպանվում էր: Մեր ղորքերը մայիսի 19-ին Կերչից նորից նահանջեցին Բաման, իսկ հուլիսի 3-ին թողեցին նաև Սևաստոպոլի: Ղրիմն ամբողջովին մնաց հիտլերականների ձեռքում: Նրանք դալլի ախորժակով անցան Ռալիսի՝ դեռևս 1941 թ. հուլիսի 16-ին ընդունած որոշման կենսագործմանը: Նրանում ասված էր. «Ղրիմը պետք է մաքրվի բոլոր օտարականներից և բնակեցվի գերմանացիներով, ... դառնա գերմանական կայսրության մարզը»²:

Հիտլերականները հաստատեցին իրենց արյունոտ ռեժիմը, մասսայական ջարդեր կազմակերպելով Սիմֆերոպոլում, Կերչում, Թեոդոսիայում, Սևաստոպոլում, ամբողջ Ղրիմում: Նրանք զնդակահարեցին, համակենտրոնացման ճամբարներում ու զհատապոլի բանտերում տանջամահ արեցին 219.625 սովետական քաղաքացիների՝ կանանց, ծերերի, երեխաների: Շատերը ստրկական աշխատանքի քշվեցին Գերմանիա, Կոլդուպոլեցին և ավերվեցին տասնյակ քաղաքներ, ավելի քան 300 արդյունաբերական ձեռնարկություն, 127 դյուղական բնակավայր, ոչնչացվեցին կուլանտեսությունների ու սովխոզների բարգավաճ ալյուրները, Գերմանիա տարվեցին մեծարժեք արդյունաբերական տեխնիկա, մեքենաներ, տրանսպորտային միջոցներ, շատ անասուններ: Կոլդուպոլեցին, ավերվեցին մի քանի հարյուր մշակույթի օջախներ, թատրոններ, թանգարաններ, գրադարաններ, ակումբներ, հնագիտական հու-

² «Преступные цели—преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.)», М., 1963, стр. 50.

շարձաններ, առողջարաններ: Ղրիմի ժողովրդական տնտեսությանը հասցրած ընդհանուր վնասը կազմեց 20 միլիարդ ռուբլի³:

Ֆաշիստների անմարդկային շարագործություններն ավելի բորբոքեցին սովետական մարդկանց ղայրույթն ու ատելությունը: Թշնամու դեմ պայքարի ելան պարտիզանական ջոկատներ, դիվերսիոն խմբեր, ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպությունները:

Ղրիմի կուսակցական ղեկավար մարմինները, առաջնորդվելով ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և սովետական կառավարության 1941 թ. հունիսի 29-ի դիրեկտիվով, պարտիզանական ջոկատներ էին կազմավորել դեռևս մինչև մարդի օկուպացիան, որոնք և թիկունքից առաջին հարվածները հասցրին զավթիչներին, դիմադրության պայքարի նորանոր ուժեր համախմբեցին իրենց շուրջը: Պարտիզանական ջոկատներն իրենց տրամադրության տակ ունեին անտառներում թաքցրած զենքի, զինամթերքի, հանդերձանքի ու պարենի բազաներ, դաշտնի պահեստներ: Կուսակցական կազմակերպությունները պարտիզանական ջոկատներ ուղարկեցին ավելի քան 1000 կոմունիստ, որոնք դարձան թշնամու դեմ պայքարի ցեանմուղ ուժը:

1941 թ. հոկտեմբերի 23-ին ՀամԿ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմի բյուրոյի (քարտուղար՝ Վ. Բուլատով) որոշմամբ ստեղծվեց Ղրիմի պարտիզանական շարժման ղեկավար կազմ: Պարտիզանական ջոկատների ընդհանուր հրամանատար հաստատվեց հեղափոխական շարժումների և քաղաքացիական կռիվների մասնակից, զնդապետ Ա. Վ. Մոկրոուսովը, շտաբի պետ՝ Ի. Կ. Սմետանինը, կոմիսար՝ Սիմֆերոպոլի կուսքաղկոմի քարտուղար Ա. Վ. Մարտինովը⁴:

³ ՏՖՍ «Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов», Симферополь, 1973, стр. 10—11. (հետագայում «Крым, сборник док. и мат.»)

⁴ ՏՖՍ Партархив Крымского обкома КПУ, ф. 1, оп. 1, д. 2068, л. 75, (հետագայում ПАКО КПУ). Օկուպացիայի տարիներին Ղրիմի պարտիզանական շարժման և ընդհատակյա պայքարի աչքի ընկնող ղեկավար գործիչներից են եղել հեղափոխության ու քաղաքացիական կռիվների մասնակիցներ, կուսակցական ու սովետական աշխատողներ Վ. Բուլատովը, Ա. Մոկրոուսովը, Պ. Յամպուսկին, Վ. Բերեզկինը, Ի. Կոլոզը, Ի. Գենովը, Ն. Լուգովոյը, Ի. Բորոտնիկովը, Պ. Մակարովը, Վ. Կրասիկովը, Զ. Ամելինովը, Վ. Դոմինը, Դ. Նրմակովը, Վ. Զոլոտովը, Վ. Նիկանորովը, Մ. Պուզարկինը, Ի. Դյաչենկոն, Վ. Կուլենցովը, Ա. Զասնենկոն, Ա. Լիտվինենկոն, Մ. Մակեդոնսկին, Վ. Զուրը, Խ. Զուսին, Ի. Սենտանինը, Ա. Մարտինովը, կարմիր բանակի զինծառայողներ, հրամանատարներ ու քաղաշխատողներ Գ. Սեվերսկին, Բ. Գորոդովիկովը, Մ. Զիչենկոն, Ի. Կուրակովը, Դ. Իսաևը, Ֆ. Ֆեդոտենկոն, Ֆ. Սոլովևը, Ն. Լարինը, Ի. Յուրևը, գեներալ Դ. Սվերկինը և ուրիշներ:

Պարտիզանական շարժման հրամանատարությունը ջոկատների հրամանատարներին նշանակեց և որոշեց ջոկատների գործողությունների տերիտորիալ շրջանները:

Ղրիմի պարտիզանների և ընդհատակայինների 1941—1944 թթ. պայքարն ընթացավ երեք փուլով: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1941 թ. նոյեմբերից մինչև 1942 թ. հուլիսը, երկրորդը՝ 1942 թ. հուլիսից 1943 թ. աշունը, երրորդը՝ 1943 թ. հոկտեմբերից 1944 թ. ապրիլը:

Առաջին փուլում պարտիզաններն ունեին 26 ջոկատ, որոնց շարքերում կային 3180 պարտիզան⁵: Պարտիզանական ջոկատները հիմնականում բազմալուծ էին թերակղզու հարավարևելյան ծովամերձ շրջանների անտառապատ լեռներում: Նրանք թշնամուն հարվածներ էին հասցնում Սևաստոպոլ և Կերչ տանող հաղորդակցության ղլխավոր ուղիներում: Պարտիզանների հսկողության տակ գտնվող տերիտորիան բաժանված էր 5 շրջանների:

1-ին շրջանը ընդգրկում էր Սուդակի և Ստարի Կրիմի տերիտորիան, որտեղ գործում էր Բեռգոսիայի, Կիրովսկոյեի, Սուդակի և Ստարի Կրիմի 4 ջոկատ: Պարտիզանական շրջանի պետն էր Ա. Սաղյուկը, կոմիսարը՝ Ա. Օսմանովը, շտաբի պետը՝ Ֆ. Զախարևիչը:

2-րդ շրջանը Զուլյայի և Կարասուբաղարի (այժմ՝ Բելոգորսկ) անտառներն էին: Այդտեղ գործում էր 9 ջոկատ: Շրջանի պետն էր Ի. Գենովը, կոմիսարը՝ Պ. Ֆրուսովը, շտաբի պետը՝ Ա. Մակալը:

3-րդ շրջանը Ղրիմի պետական արգելանոցն էր: Գործում էին Ալուշտայի, Եվսյատորիայի և Սիմֆերոպոլի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ ջոկատները: Շրջանի պետն էր Գ. Սևիդսկին, կոմիսարը՝ Վ. Նիկանորովը, շտաբի պետը՝ Ֆ. Սելեզնյովը:

4-րդ շրջանը ընդգրկում էր Յալթայի և Բախչիսարայի տերիտորիան: Շրջանի պետն էր Ի. Բորանիկովը, կոմիսարը՝ Մ. Սելիմովը, շտաբի պետը՝ Ի. Վերգասովը: Այստեղ գործում էին Կրասնոարմեյսկի, Ակ-Շիյասկի, Բախչիսարայի ջոկատները:

5-րդ շրջանը Սևաստոպոլի շրջակայքն էր: Այստեղ գործում էին Բալակլավյան և Սևաստոպոլյան ջոկատները: Շրջանի պետն էր Վ. Կրասիկովը, կոմիսարը՝ Ն. Սոբոլևը, շտաբի պետը՝ Վ. Զոտովը: 1942 թ. մարտի 18-ին պարտիզանական 5-րդ շրջանը միացվեց 4-րդին: Այսպիսով շրջանների հրամանատարության և շտաբների միջոցով Ղրիմի

⁵ Տե՛ս «Крым, сборник док. и мат.», стр. 217.

պարտիզանական շարժման մարդային շտաբը իրականացնում էր ջոկատների կենտրոնացված օպերատիվ ղեկավարությունը:

1941 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերից ծանր մարտեր սկսվեցին: Պարտիզանական ջոկատները թշնամու հետ առաջին իսկ ընդհարումների ժամանակ հանդես բերեցին կայունություն, խիզախություն: Սկզբում ջոկատների անձնակազմերը մեծ էին, փորձ չունեին և կորուստներ էին կրում: Հետագայում սկսեցին դորժել ավելի փոքր, շարժուն խմբերով, հարձակվում էին հակառակորդի ոչ մեծ կայազորների վրա, դարան էին մտնում խճուղիների մոտ, անտառներում, ղգալի հարվածներ հասցնում թշնամուն: Այդ հաջողությունները հետագայում կրկնապատկվեցին, որովհետև պարտիզանների շարքերը համալրեցին շրջապատումից դուրս եկած կարմիր բանակի ու Սեծովյան նավատորմի հարյուրավոր ռազմիկներ: Դա ղգալիորեն բարելավեց ջոկատների մարտունակությունը: Մի շարք ջոկատներ ամբողջովին կազմված էին ղինժառայողներից, նրանց մեջ կային հմուտ հրամանատարներ, բաղաշխատողներ: Պարտիզանների շարքերում էր դառնում նաև գեներալ-մայոր Դմիտրի Իվանովիչ Ավերկինը, որը 40-րդ հեծյալ ղիվիզիայի նախկին հրամանատարն էր: Նահանջի ղժվարին պայմաններում նրա ղիվիզիան մարտերով պաշտպանել էր Մերձծովյան բանակի ղորքերի անցումը Պերեկոպից գեպի Սևաստոպոլ: Իսկ ինքը շհասնելով Սևաստոպոլ, մնացել էր թշնամու թիկունքում, անցել պարտիզանական կոմի⁶:

Հիտլերականները ղեկտեմբերի 12-ին պարտիզանների ղեմ նետեցին գերմանական և ռումինական երկու ղիվիզիա, հրետանի, տանկեր ու ավիացիա, սակայն հաջողության չհասան: Դեկտեմբերի 22-ին նրանք կրկնեցին հարձակումը: Պարտիզանական ջոկատները ոչ միայն ղիմացան, այլև ետ շպրտեցին և ոչնչացրին 940 ֆաշիստական ղինվոր ու սպա: Պարտիզանները ակտիվ օժանդակություն ցույց տվեցին նաև Կովկասյան ռազմաճակատի ղորքերի 1941 թ. ղեկտեմբերի 30-ի Կերչ-Թեոդոսյան ղեանտին:

Դրմի թերակղզում պարտիզանների ղինված պայքարը տեղի էր ունենում արտակարգ բարդ ու ղժվարին պայմաններում: Զոկատները հնարավորություն չունեին լայն տեղաշարժեր կատարելու, ինչպես այդ անում էին ուկրաինական և բելոռուսական պարտիզանները: Փոքր էին անտառային ղանգվածները, իսկ անտառներով անցնող ճանապարհները

⁶ *Տե՛ս* М. Македонский, Пламя над Крымом, Симферополь, 1969, стр. 42—43.

հակառակորդին հնարավորություն էին տալիս հեշտությամբ թափանցելու անտառների խորքը, պարտիզանական ջոկատների բազաները:

Այդ դժվարություններին պետք է ավելացնել և այն, որ Ղրիմում հիտլերականները պահում էին խոշոր ուժեր: Կայազուրներ էային գրեթե բոլոր գյուղերում: Անտառների շուրջը մեծամասնությամբ թաթարական գյուղեր էին: Նրանց բնակիչներից ոմանք դավաճանեցին հայրենիքին, ծառայության մտան հիտլերականների մոտ: Բուրժուական նացիոնալիստները, բրեական հանցագործները, նախկին սովետական զավթողականներն ու կուլակային տարրերը հավաքագրվեցին աչսպես կոչված «կամավորական» և ոստիկանական զորամասերում: Հատկապես դաժանորեն էին զործում թաթարական զորամասերը, նրանց օժանդակությամբ հիտլերականները հսկում էին անտառ տանող ուղիները, կողոպտում պարտիզանների թաքցրած զենքի, ռազմամթերքի, պարենի և հանդերձանքի պահեստները:

Չնայած ստեղծված ծանր իրավիճակները, պարտիզանական ջոկատներն ու զինվորսին խմբերը իրենց ակտիվ պայքարով շարունակ լարված վիճակի մեջ էին պահում օկուպանտներին: Պարտիզանների մարտական գործողություններն ավելի ուժեղ էին հարավային և արևմտյան շրջաններում, լեռներում, անտառներում, երկաթուղում և խճուղիներում: Նրանք խափանում, արգելակում էին զորքի ու տեխնիկայի փոխադրումները դեպի ռազմաճակատի գիծը, օժանդակում Սևաստոպոլի պաշտպաններին, Կերչի թերակղզում արյունահեղ մարտեր մղող մեր զորքերին:

Ղրիմի ընդհատակյա պայքարի կազմակերպիչներից Ի. Ա. Կոզլովը, հիշատակելով այդ փաստը, նշել է, որ Սևաստոպոլն էլ իր հերթին օգնում էր պարտիզաններին՝ ինչով կարողանում էր⁷:

Սևաստոպոլի պաշտպանների, Սևծովյան նավատորմի հրամանատարության ջանքերով 1942 թ. ապրիլի 10-ին պարտիզանների ճամբարում վայրէջք կատարեց առաջին օդանավը, որը վարում էր Ֆ. Ֆ. Գերասիմովը: Նա պարտիզանների համար բերեց ռադիոկայան, նամակներ, թերթեր: Դրանով կարգավորվեց պարտիզանների կապը Մեծ երկրի հետ: Այնուհետև ինքնաթիռները պարտիզանների համար բերում էին սննդամթերք, զեղորայք և այլ անհրաժեշտ բեռներ:

Ղրիմի պարտիզաններին նյութական օգնություն էր ցույց տրվում նաև Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի և Անդրկովկասյան ռազ-

⁷ Տե՛ս Ի. Կոզլով, Ղրիմի ընդհատակը, Երևան, 1950, էջ 106:

2684-80
մաճակատի Սեծուվյան խմբի զորքերի կողմից: Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ Ս. Բուդյոնին, բարձր գնահատելով Ղրիմի պարտիզանների հայրենասիրական գործունեությունը, ցավով նկատել է, որ անհրաժեշտ ուշադրություն չի ցուցաբերվել նրանց կարիքների նկատմամբ: 1942 թ. հունիսի 13-ին մարշալը հատուկ հրամանով ռազմաճակատի հետախուզական ու մատակարարման բաժիններին և ռազմաճակատի միավորումների հրամանատարներին պարտավորեցրեց հոգալ պարտիզանների կարիքները, «բավարարել նրանց անհրաժեշտ ամեն բանով»⁸: 5-րդ օդային բանակի հրամանատարությանը առաջարկվեց առանձնացնել սանիտարական էսկադրիլիա, Մեծ երկիր փոխադրել վիրավոր և հիվանդ պարտիզաններին: Հրամանի համաձայն պարտիզաններին հասցրվեց զենք, պարեն, հանդերձանք: Այդ օգնությունը վերականգնացրեց պարտիզանների թուլացած ուժերը, ակտիվացրեց նրանց գործողությունները⁹:

Պարտիզանների հարվածները ավելի զգալի դարձան 1942 թ. դարնանը: Ըստ Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի տվյալների, 1941 թ. նոյեմբերից մինչև 1942 թ. մարտ ամիսը պարտիզանական ջոկատները կատարել էին 156 մարտական գործողություն, 78 անգամ ետ էին մղել ջոկատների բաղանների վրա հարձակվող հիտլերականներ: պատժիչ ուժերին: Նրանք ոչնչացրել էին 4040 հիտլերական: Դեկտեմբերին թշնամու կրած կորուստը հասնում էր 12 հազար մարդու: Պարտիզանները խորտակել էին 3 զինվորական զնացք՝ զորքով ու տեխնիկայով, պաշկեցրել տասնյակ կամուրջներ, ոչնչացրել 1500 ավտոմեքենա, 25 սալ՝ բեռներով, 50.000 մետր հեռախոսի և հեռագրի գիծ, ռազմական այլ գույք¹⁰:

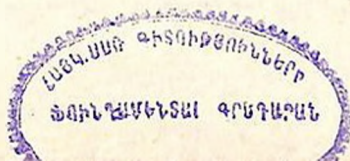
Ղրիմի ֆաշիստական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ֆոն Մանշտեյնը դառնությունք խոստովանել է. «Ղրիմում գտնվելու իմ ամբողջ ժամանակամիջոցում (մինչև 1942 թ. օգոստոսը) մենք չկարողացանք հաղթահարել պարտիզանների կողմից սպառնացող վտանգը»¹¹:

⁸ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 1, д. 20, лл. 171—172. Ռազմաճակատի հրամանատար, Սովետական Միության մարշալ Ս. Բուդյոնին հետ միասին սույն հրամանը ստորագրել է նաև ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անդամ, ծովակալ Հովհաննես Խաչկովը:

⁹ Сб^у «Крым, сборник док. и мат.», стр. 222.

¹⁰ Сб^у նույն տեղում, էջ 222 և 252:

¹¹ «История Коммунистической партии Советского Союза», т. 5, кн. 1, М., 1970, стр. 269.

Պարտիզանական շարժման երկրորդ փուլը եղավ ամենածանրը։ Կարմիր բանակի կողմից Կերչի թերակղզին և Սևաստոպոլը թողնելուց հետո թուլացավ պարտիզանների կապը Մեծ երկրի և բանակի հետ։ Հիտլերականները դավթեցին Կուբանը, Հյուսիսային Կովկասի մեծ մասը։ Ղրիմը դարձավ խոր թիրկունք։ Պարտիզանների դեմ նետվեցին մեծ ուժեր և տեխնիկա։ Ամռանը և աշնանը պարտիզանական հյուծված ջոկատները կենաց ու մահու պայքար էին մղում լեռներում, անտառներում, Կերչի քարհանքերում։ 1942—1943 թթ. ձմռանը պարտիզանների դրուժյունը է՛լ ավելի ծանրացավ։ Սպառվել էին ռազմամթերքը, պարենը։ Հարցուրավոր մարդիկ սովամահ եղան։ Մեծ դժվարություններ հաջողվեց Մեծ երկրի փոխադրել Վիրավորների և հիվանդներին։ Պարտիզանների թիվը խիստ կրճատվեց. նրանք համալսմթյուն 6 ջուկատներում։ Թշնամին նրանց սեղմել էր լեռնակղզու կենտրոնական լեռնային մասում և մահվան օղակի մեջ առել։

Հիտլերականները հրճվանքով հայտարարում էին, որ արդեն վերջ են սովել պարտիզաններին։ Բայց այդ նույն օրերին, 1943 թ. մարտին, շրջապատման մեջ գտնվող ջոկատները ճեղքեցին թշնամու օղակը և շարունակեցին մարտական գործողությունները։ Պարտիզանների ուժերը ժամանակավորապես թուլացան, քայց պայքարի կրակը չմարեց։ Նրանք Մեծ երկրից օգնություն ստանալով, նոր թագ էին առնում։

Պարտիզանների հետ ձեռք ձեռքի տված Ղրիմում գործում էին մոտ 200 ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպություններ ու հայրենասիրական խմբեր, որոնց շարքերում ընդգրկված էին ավելի քան 2500 կոմունիստներ, կոմերիտականներ ու անկուսակցականներ։ Նրանք հնարավոր ամեն բանով օգնում էին պարտիզաններին։

Ակտիվորեն գործում էին Սիմֆերոպոլի, Սևաստոպոլի, Թեոդոսիայի, Կերչի և մյուս քաղաքների ու գյուղերի ընդհատակյա կազմակերպությունները։ Նրանք դիվերսիաներ էին կատարում, քաղաքական աշխատանք էին տանում բնակչության շրջանում, կազմալուծում էին թշնամու թիկունքը, ոչնչացնում լրտեսներին, հետախուզական տվյալներ էին հավաքում և հանձնում կարմիր բանակի հրամանատարությանը և պարտիզաններին, ֆաշիստական ճամբարներից, գեստապոլի բանտերից ազատում սովևտական մարդկանց, փրկում Գերմանիա քշվելուց։

Հակաֆաշիստական պայքարում հզոր միջոց էին նաև տպագիր խոսքը, անլիդալ թերթերն ու զրականությունը։ Մեծ երկրից ստացվող

նյութերից բացի, պարտիզանական ջոկատները և ընդհատակյա կազմակերպություններն իրենց անլեզալ տպարաններում լույս էին ընծայում սեփական թերթեր, կոչեր ու գրքույկներ: Օկուպացված շրջանների բնակչության և պարտիզանների շրջանում՝ լայն տարածում էին գտել «Կրիմսկի պարտիզան» և «Կրասնի Կրիմ» թերթերը, Ռուսերեն, գերմաներեն, ռումիներեն և թաթարերեն լեզուներով լույս տեսնող թերթիկները մերկացնում էին ֆաշիստական «նոր կարգը», օկուպացիայի մեջ տառապող սովետական մարդկանց պատմում էին կարմիր բանակի հաղթանակների և մոտալուտ ազատագրության մասին, կոչ էին անում ուժեղացնել պայքարը ֆաշիստական զավթիչների դեմ, արագացնել Ղրիմի ազատագրումը: Այդպիսով, ժողովրդական վրիժառուները խափանիչ հարվածներ էին հասցնում օկուպանտների ռազմական, տնտեսական և քաղաքական բոլոր ձեռնարկումներին:

Թերակղզում դիմադրական պայքարի ղեկավարությունը իրականացվում էր կուսակցության մարզկոմի կողմից: Որոշ ժամանակ ընդհատակյա կազմակերպությունների ղեկավարությունը դրվեց Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի վրա: Իսկ 1943 թ. օգոստոսից մարզկոմը հաստատեց անտառում գործող կուսակցական ընդհատակյա մարզային կենտրոն, մարզկոմի քարտուղար Պ. Խ. Յամպոլսկու ղեկավարությամբ: Կենտրոնի կազմում հաստատվեցին նաև Ն. Լուգովյուր, Ի. Գ. Գենուլը, Ն. Պ. Սաեպանովը, Ն. Պ. Կոլոդյաժնիկը և ուրիշներ¹²:

1943 թ. վերջերից Ղրիմի պարտիզանական շարժումը թևակոխեց իր երրորդ՝ ելրափակիչ փուլը, որը բնութագրվում է շարժման աննախընթաց վերելքով: Այդ վերելքը պայմանավորված էր 1943 թ. նոյեմբերից Պերեկոպում և Սիվաշում 4-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի զորքերի և Կերչի թերակղզում Մերձծովյան առանձին բանակի և Սևծովյան ու Ազովի նավատորմների ղեկավարությանների ակտիվ գործողություններով, որոնք շուտով վերաճեցին հուժեղ հարձակողական օպերացիաների: Դրանց մասնակցում էին նաև հայկական, վրացական և ադրբեջանական ազգային դիվիզիաները:

Ղրիմը չհանձնելու մասին Հիտլերի մեկը մյուսից խիստ հրամաններ, գերմանական 17-րդ բանակի կատաղի դիմադրությունը, կառուցած անառիկ ամրությունները անկարող եղան կասեցնել սովետական զորքերի առաջարժեքներ: Ուժեղանում էր նաև թշնամու թիկունքում ժողովրդական վրիժառուների պայքարը: Նրանք ավելի հա-

Ճախակի էին հարձակումներ գործում ֆաշիստական կայազորների, արդյունաբերական ու ուղղմական օբյեկտների վրա, դիվերսիոն գործողություններ կատարում երկաթուղադժերում:

Այդ շրջանում պարտիզանները և ընդհատակայինները է՛լ ավելի ակտիվացրին հակառակորդի ղեկավարների շրջանում տարվող պրոպագանդիստական աշխատանքը: Դրա անմիջական արդյունքը եղավ սև-վակյան, «Բիստրա» դիվիզիայից և ռումինական զորամասերից անհատական կամ խմբական փոխուստը պարտիզանների կողմը:

1943—1944 թթ. ձմռանը ֆաշիստական բանակի հրամանատարությունը ձեռնարկեց նոր կատաղի փորձ՝ պարտիզաններից աղատվելու համար: Նրանց դեմ դուրս բերվեցին 3 հետևակային դիվիզիա, մեծ քանակությամբ հրետանի, տանկեր ու ինքնաթիռներ, իսկ օկուպացիոն իշխանությունները ավելի ընդլայնեցին բնակչության բռնի էվակուացիան, էլ ավելի մեծ շափերի հասցրին մասսայական ձերբակալություններն ու զնդակահարությունները: Նրիտասարդությանը Գերմանիա ստրկության քշելու գործում ցանկալի արդյունքի չհասնելով, դադաղած հիտլերականները կողոպտում, հրդեհում, մոխրակույտերի էին վերածում գյուղերն ու քաղաքները: Պարտիզանական շարժման հրամանատարությունը և ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպությունները Ղրիմի բնակչությանը կոչ արեցին ընտանիքներով տեղափոխվել անտառ՝ պարտիզանների մոտ:

1944 թ. փետրվարին պարտիզանների թիվը հասավ 3973 մարդու: Նրանց մեկ քառորդը կոմունիստներ ու կոմերիտականներ էին¹³:

Պարտիզանների թվի աճման կապակցությամբ 1944 թ. հունվար-փետրվարին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի հրամանով կատարվեց կազմակերպչական վերակառուցում: Ստեղծվեցին երեք խոշոր միավորումներ՝ Հարավային, Հյուսիսային և Արևելյան: Նրանք միասին ունեին 28 ջոկատ, որոնք ընդգրկված էին 7 բրիգադների մեջ¹⁴:

Պարտիզանական միավորումները Մեծ երկրից ստանալով զենք, ռադամթերք, հանդերձանք ու սպրեն, հաջողությամբ դիմագրեցին 1943—1944 թթ. ձմռան վերջին թշնամու ամենամեծ պատժիչ արշավախմբին: Զոկատներն ու բրիգադները հարված հարվածի ետևից էին հասցնում, ջախջախում ֆաշիստական կայազորներին: Ընդհատակայինները ծավալեցին լայն դիվերսիոն գործողություններ: Մինչև կար-

¹³ Տե՛ս ПАКО КПУ, ф. 1, оп. 27, д. 29, л. 174.

¹⁴ Տե՛ս «Крым, сборник док. и мат.», стр. 318—319, 321—322.

միր բանակի զորքերի մոտենալը ազատեցին տասնյակ բնակավայրեր, շրջանային կենտրոններ և կարևոր հետախուզական տվյալներ հաղորդեցին հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերին:

4-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի և Մերձծովյան առանձին բանակի զորքերը 1944 թ. ապրիլի 8—մայիսի 12-ը ծավալած հարձակողական մարտերի ընթացքում գլխովին ջախջախեցին ֆաշիստական 17-րդ բանակը, ազատագրեցին Ղրիմը:

1941 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1944 թ. ապրիլի 16-ը Ղրիմի սլավոնականներն ու ընդհատակայինները թշնամու դեմ մղեցին 252 մարտ, կատարեցին 1632 զինվորստի գործողություն, ոչնչացրին 29.383 և զերի վերցրին 3872 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, պայթեցրին ու խորտակեցին 79 զինվորական գնացք: Ոչ լրիվ տվյալներով շարքից դուրս բերվեցին 48 շոգեքարշ, 947 վագոն, պայթեցվեցին 2 զրահագնացք, 3 երկաթուղային և 52 խճուղային կամուրջ, 666 ռելս, երկաթուղային շինություններ, զինամթերքի, պարենի ու վառելանյութի պահեստներ, արդյունաբերական օբյեկտներ, ոչնչացվեցին կապի գծեր, մեծ քանակությամբ զենք ու տեխնիկա: Վերցվեցին ռազմավար՝ 201 ավտոմեքենա, 40 տրակտոր-քարշակ, 9 մոտոցիկլետ, մեկ շոգեքարշ, 83 վագոն, 17 թնդանոթ, 8 ականանետ, 250 գնդացիր, 5669 հրացան ու ավտոմատ, 2627 ձի, մեծ քանակությամբ անասուններ, հացահատիկ և այլ մթերքներ¹⁵:

Ղրիմի սլավոնական և ընդհատակյա հերոսական պայքարի հիմնական ծանրությունը իրենց ուսերին տարան ռուս մեծ ժողովրդի զավակները և ուկրաինացիները: Նրանց հետ էին, նրանցից անբաժան սովետական մյուս ժողովուրդների, այդ թվում հայ ժողովրդի զավակները:

¹⁵ СЗ"м ПАРКО КРПУ, ф. 151, оп. 1, д. 1, лл. 167—169.

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ԸՆԴՀԱՏԱԿԱՑԻՆՆԵՐԸ

ՍԻՄՅԵՐՈՊՈԼՈՒՄ ԵՎ ԹԵՐԱԿՂՁՈՒ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

Ղրիմի հայկական համայնքի բնակչության թիվը Հայրենական պատերազմի նախօրյակին հասնում էր շուրջ 30 հազարի: Նրանք հիմնականում արևմտահայեր էին, որոնք չէին մոռացել, որ իրենք առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական իմպերիալիստների անմիջական թելադրանքով Թուրքիայի կողմից կազմակերպված մասսայական կոտորածների ու տեղահանության զոհերն են: Այժմ հիտլերյան ֆաշիզմը, որ բաղմապատիկ գերազանցել էր թուրքական բարբարոսների գաղանձությունները, նոր սուլանդ էր ծրագրել նաև հայերի համար: Կանխադրվում սոցիալիստական հայրենիքի գլխին կախված արհավիրքը, հայ բնակչությունը իր մարտական տեղը գրավեց օկուպանտների դեմ սովետական մարդկանց մղած համաժողովրդական պայքարում:

1941 թ. գեկտեմբերի վերջին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի շրջերի, Սևծովյան նավատորմի և Ադուլյան նավատորմի լի կողմից Կերչի և Բիոդոսիայի ազատագրումից հետո հայտնի դարձան Ղրիմի թերակղզում հիտլերականների կատարած չարագործությունների սարսրոհցուցիչ փաստեր:

Կերչի թերակղզում մարտնչող սովետական զորքերի մեջ էր նաև հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան: Դիվիզիայի «Հայկական սնայպեր» կարմիրբանակային թերթը իր էջերում պարբերաբար նյութեր ու հոդվածներ էր հրապարակում, մերկացնելով ֆաշիստական վայրագությունները:

Գերմանական ֆաշիստների թիկունքում գործող սևծովայինների

խմբի հրամանատարը գրել է. «Մեր ճանապարհին ամենուրեք մենք տեսանք հիտլերականների կատարած վայրի գաղանթությունների և ավերածությունների հետքերը: Իրենց մուտքը Ղրիմ գերմանացիները նշեցին համատարած թալանով, գնդակահարություններով, կանանց և աղջիկների նկատմամբ ծաղր ու ծանակով:

Մասսայական զնդակահարություններից հետո, հիտլերյան դահիճ, Ղրիմի ֆաշիստական զորքերի հրամանատար, գեներալ Ֆոն Մանշտեյնի հրամանով Ղրիմի ծովափնյա շրջաններից... բնակչությունը բռնեցին հողալին ծանր աշխատանքների: Նրանց նկատմամբ մտցված է ճորտային ռեժիմ:

... Ազգաբնակչությունը խիստ քաղցում է: Ծովափերին շատ ձուկ կա, բայց ազգաբնակչությունը իրավունք չունի մոտենալ ծովին: Ծովափին նկատված յուրաքանչյուր մարդ տեղն ու տեղը գնդակահարվում է»¹:

Ռուս, հրեա և մյուս ազգությունների բնակչության հետ միասին հիտլերականների շարագործությունների ղոհ դարձան նաև հայերը: Կողոպտվեցին և մեծ կորուստներ կրեցին Սիմֆերոպոլի, Կերչի, Թեոդոսիայի հայկական համայնքները, ավերվեցին հայերի շեն տնտեսությունները Զուլայի, Կարասուբազարի, Ստարի Կրիմի շրջաններում, Իրգիլ, Ջանկոյ, Սարաբուլ, Քիչկին, Բուրուլչա, Սուկո, Պրոլոմ, Շահումյան, Մուշաշ գյուղերում, Սարաբուլի շրջանի «Սվոբոդա», «Նովայա Ժիդն», «Աղատ», «Ժիդն» և մյուս կոլտնտեսությունները:

Օկուպանտները ավերեցին և կրակի մատնեցին նաև Սիմֆերոպոլի հայկական գրադարանը, ակումբը: Սիմֆերոպոլում հայերը հիմնականում բնակվում էին «Արմյանսկ» թաղամասում: Հայկական համայնքը այդ փողոցի վրա ուներ իր դպրոցը, եկեղեցին և հարուստ գրադարանը: Օկուպացիայի առաջին իսկ օրերին հիտլերականները ակումբը վերածեցին ախոռի: Սիմֆերոպոլի բնակիչ, հայկական դպրոցի նախկին ուսուցիչ Գևորգ Սիմոնի Զալաշյանը իր հուշերում արձանագրել է. «Մեր տան կողքին, նախկին հայոց եկեղեցու շենքում, որ հետո դարձել էր ակումբ, գտնվում էր հայոց գրադարանը: Պատերազմը տկավելուց հետո բակում փորված էր օդային ռմբակոծությունից

¹ «Հայկական սնապեր», 1942, մայիսի 9:

պաշտպանվելու խրամ: Մի օր օկուպանտների ներկայացուցիչները եկան, գրադարանի բոլոր գրքերը լցրին փոսը և ծածկեցին հողով²:

Նա պատմում է, որ կառարչալ շարիք էին հիտլերականների մոտ ծառայության մտած թաթար նացիոնալիստները: Նրանք մատնությանմբ գետապառնի ձևերն էին հանձնում սովետական զինծառայողներին, կոմունիստներին ու կոոերկտականներին: Բշնամովյամբ էին վերաբերվում նաև հայերի, հույների, բուլղարների և մյուս ազգերի նկատմամբ: Նրանք տուրք էին տալիս պանթուրբիզմի հայաջինջ բաղաբաականությանր: Գործելու լայն արտոնություններ ստանալով, անպատիժ սպանում, կոդոպատում էին սովետական մարդկանց, յուրացնում բնակչության ունեցվածքը: Իսկ հիտլերականները 1942 թ. ապրիլին Սիմֆերոպոլի 1000 ընտանիքի մի բանի ժամվա ընթացքում փողոց շարտեցին, նրանց բնակարաններում տեղավորեցին իրենց զինվորներին: Դուրս շարտվածների մեջ էին նաև բազմաթիվ հայ ընտանիքներ³:

Անվերջ շուրջկալների, խուզարկությունների միջոցով բռնտերն ու համակենտրոնացման ճամբարներն էին նետվել տասնյակ հազարավոր աշխատավորներ, որոնք մասսայաբար մեռնում էին խոշտանգումներից, սովից: Հիտլերականները ռազմագերիներին ձիերի հետ լծում էին՝ ծանր թնդանոթները փոխադրելու համար:

Օկուպանտների զաղանությունները մեկը մյուսից սարսափելի էին: Զույայի շրջանի Կարլովկա, Նովայա ու Ստարայա Բուրուլշա գյուղերի բնակիչները խմելու ջուրը վերցնում էին Բուրուլշա գետից, իսկ վառելափայտը բերում էին մոտակա անտառից: Գյուղացիների և պարտիզանների կապը կանխելու համար, հիտլերականները արգելեցին գետից օգտվելը և բնակավայրից 500 մետրից տվելի հեռանալը: Հրամանը չկատարողներին 1000 ռուբլի տուգանք և գնդակահարություն էր սպառնում: Բնակչությունն ընկավ ծանր վիճակի մեջ: 10-ամյա Կոստյա Խառամովը չդիմանալով, վաղեց գետի գետը: Գերմանացիները անմիջապես երեխայի վրա մահացու կրակ բացեցին:

Ահաբեկված բնակչությունը մի քանի օր վախենում էր մոտենալ գետին, բայց անկարելի էր ապրել առանց ջրի: Նովայա Բուրուլշա գյուղի կանանցից մեկը, չդիմանալով երեխաների տանջանքներին, դուլքերով գետից ջուր վերցրեց: Վերադարձին նրան գնդակահարեց

2 ՀՄՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության կաբինետի արխիվ, ֆ. 303, Գ. Ս. Զալաշյանի հուշերը, տետր № 57, էջ 7—8 (այսուհետև՝ ՀՄՊՊԿ արխիվ):

3 Տե՛ս նույն տեղում, տետր № 58, էջ 41:

գերմանական պահակը⁴։ Նման դաշանություններ էին կատարվում ամենուրեք, մեկը մյուսից սոսկալի ու անմարդկային։

Հրդեհի պես բռնկվեց դիմադրության պայքարը, իր մեջ առնելով թիրակղզու բազմազգ բնակչությանը, նրանց թվում նաև հայ աշխատավորներին։ Նթև սկզբում պարտիզանական պայքարի ակտիվ մասնակիցները հիմնականում կոմունիստներն ու կոմերիտականներն էին, ապա շուտով նրանց հետևեցին անկուսակցական լայն մասսաները։ Բնակչության մի մասը անտառ ղնաց, դարձավ պարտիզան, մյուս մասը, մնալով բնակավայրերում, ընդգրկվեց ընդհատակյա աշխատանքի մեջ։

Ղրիմի ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպություններում, հայրենասիրական խմբակներում իրենց անձնվեր գործունեությամբ աչքի ընկան Հայկ Արտեմի Մարտիրոսյանը (Մայրերոսով), Արտեմ Սարգսի Գյուրեղյանը («Իվան»), Պավել Պավլովիչ Տոպալովը («Դյադյա Յուրա»), Նվգենյա («Նինա») և Սոֆյա Լադարենա Լադարենա քույրերը, Աշոտ Ալվազովիչ Հայրապետովը, Արամ Սիմոնի Տերչյանը, Պավել Լյուդվիգովիչ Դելյամոսեն, Պյոտր Էմանուելի Կարաթևը, Վարվառա Վարդանի Կրիկորևան, Գարեգին Նովանդի Ասլանյանը, Վարդան Արտաշեսի Շադանովը, Ստեփան Կոստանդինի Բոստանջյանը, Գուրգեն Ասլանյանը, Անդրանիկ Մարտիրոսյանը, Ե. Սաբոսեկը (Կարապետյան), Լիդա Աբրահամյանը, Հրանուշ Մխիթարյանը, Պարույր Ֆունդուկյանը, Ստեփան Մխիթարյանի Մելիկովովը, Գոհար Ներսեսի Զիլավյանը, Ռամոնա Արտեմի Մարտիրոսյանը, Օլգա (Հռիփսիմե) Տաշչիյանը, Պավել Արտեմովիչ Գուրժիյանցը (Պոդոս Գուրջյան), Ա. Ս. Էկիպյանցը, Հայկանուշ Խաչատուրի Լյուկեջյանը, Ասյա Ամետովան (Բալայան) և շատ ուրիշներ։

Ընդհատակը անդնահատելի դեր էր կատարում դիմադրության պայքարում։ Ընդհատակայինները մի կողմից դիվերսիոն գործողություններով վնասում, թուլացնում էին թշնամու ուժերը, մյուս կողմից բնակչության մեջ հակաֆաշիստական ազիտացիա էին տանում, մերկացնում հայրենիքի ստոր դավաճաններին, որոնց մեջ կային տարբեր ազգությունների թափթփուկներ։ Այդ թափթփուկները կազմակերպել էին ազգային կոմիտեներ, և «բարեգործության» դիմակի տակ կողոպտում էին բնակչությանը, աշխատում նրանց հլու գործիք դարձնել,

⁴ Տե՛ս «Красный Крым», 1944, 27 мая.

հնազանդեցնել ֆաշիստական ռեժիմին, մղում էին հակասովետական պրոպագանդա: Ստեղծվել էր նաև հայկական կոմիտե:

Հայկական կոմիտեի գլուխ էին կանգնել ղրիմաբնակ դաշնակցական թափթփուկներ՝ ոմն Դարմանյանը, Հովակիմ Հովակիմյանը, Միսաք Թուրաբյանը, Տևր-Սիմոնյանը և ուրիշներ: Թուրաբյանը, որ վաղուց Սովետական Միությանից փախել էր արտասահման, վերադարձել և օգնում էր լիշնամուն:

Հայ բնակչությանը հակաֆաշիստական պայքարից ետ պահելու նպատակով օկուպանտները վերաբացեցին Սիմֆերոպոլի հայկական եկեղեցին, հավատացյալների շրջանում գովաբանելով ֆաշիստական «նոր կարգը»: Դաշնակ կոմիտեականները բնակիչներից խաբեությամբ հանգանակած միջոցներով բացեցին սրճարան-ճաշարան, արհեստանոցներ՝ հարստանալով դրանց եկամուտներով:

1941 թ. ամռան վերջերին Ղրիմ ժամանեցին դաշնակցական խումբապետներ Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) և Նժդեհը, որոնք Բեռլինում ստեղծված «Հայ ազգային խորհուրդ»⁵ անդամներ էին: Դրոն գերմանական զենքերաւի աստիճան էր ստացել և թիկնապահներով շրջագայլ օկուպացված Ղրիմի, Հյուսիսային Կովկասի բաղաբները, փորձելով հայ բնակչության մեջ կողմնակիցներ գտնել, հայ ռազմագերիներիին հավաքագրել ֆաշիստական հրամանատարության կողմից կազմակերպվող ազգային լեգեոնի շարքերում, նրանց հանել պարտիզանների և կարմիր բանակի դեմ⁶: Սակայն, ամենուրեք դաշնակցականները և նրանց տերերը անհաջողության մատնվեցին: Այդ ճշմարտությունը խոստովանել է նաև Հիտլերը: Մասնավորապես անդրադառնալով ազգային ղորաժանների ստեղծմանը, նա ասել է. «Այդ ղուտ կովկասյան գոթարտակների կազմակերպումը համարում եմ չափաղանց վտանգավոր գործ... Չնայած Ռոզենբերգի և ղինվորականների հավաստիացումներին, հայերին նույնպես չեմ վստահում»⁷: Թշնամին չէր սխալվել: Հայ աշխատավորները, հավատարիմ մնալով սովետական կարգերին, ամենուրեք ելան ղիմագրության պայքարի:

⁵ Դաշնակ պարագլուխները Բեռլինի «Հայ ազգային խորհուրդը» ստեղծեցին ֆաշիստական Գերմանիային ծառայություն մատուցելու համար: 1943 թ. փետրվարի 15-ին «Հայ ազգային խորհուրդը» Գերմանիայի Արևելյան նախարարությանը ներկայացրեց նաև հատուկ հուշագիր, որով իր պատրաստակամությունն էր հայտնում Հայաստանը և հայ ժողովրդին ղնելու ֆաշիզմի լծի տակ:

⁶ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 8, Երևան, 1970, էջ 152—153:

⁷ Ալ. Վերտ, Ռուսաստանը 1941—1945 թվականների պատերաղմում, Երևան, 1969, էջ 536:

Սիմֆերոպոլը, որը Ղրիմի վարչական կենտրոնն է, ունեւ ուժեղ ընդհատակյա վազմակերպություն: Անձնագրհոսթյամբ էին գործում արիասիրտ կոմունիստներ Ֆ. Ի. Բելենկովը, Ի. Գ. Լեկսինը, Ա. Ա. Վոլոշինովան, Ս. Դ. Ուրադովը, կոմերիտականներ Ն. Դոլետովը, Զ. Ռուխաձեն, Ա. Ն. Կասուլսինը, Բ. Ի. Խոխլովը (Սվետլով): Նրանց շարքերում էին գտնվում նաև հայորդիներ Եվգենյա, Սոֆյա Լազարեաները և ուրիշներ:

Լազարեա քույրերը Սիմֆերոպոլի հին բնակիչներից էին, զբաղվում էին մանկավարժությամբ: Իրենց ծեր մոր հիվանդության պատճառով չկարողացան էվակուացվել, մնացին քաղաքում և ընդգրկվեցին ընդհատակյա պայքարի մեջ⁸: Նրանք կապվեցին Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա կազմակերպության անդամ, ուսուցչուհի Ալեքսանդրիա Անդրեևնա Վոլոշինովայի (Մուսյա) հետ, դարձան նրա մարտական զինակիցները: Նրանից անլեզալ թուցիկներ, Սովինֆորմբյուրոյի ամփոփագրեր, թերթեր ու գրականութուն ստանալով, տարածում էին բնակչության, ռազմագերիների և ռումինական զինվորների շրջանում: Ֆաշիստական կեղծիքներին նրանք հակադրեցին բոլշևիկյան ռեժիմը խոսքը: Անձնուրաց քույրերը միաժամանակ հետախուղական տվյալներ էին հավաքում գերմանական զորքերի, տեխնիկայի, ռազմական օբյեկտների վերաբերյալ: Այդ տվյալները Վոլոշինովայի միջոցով հասնում էին պարտիզաններին, կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Ղրիմի զիմադրության պայքարի մասնաւից Վ. Դոսիկովը գրել է. «Ընդհատակյա պայքարողների առաջին շարքերում էին Լազարեա քույրերը: Պատերազմի առաջին օրերից նրանք, առանց տատանվելու, անհավասար մարտի մեջ մտան: Նրանք լավ դիտեին, որ ֆաշիստական սարդի ոստայն ընկնողին տանջանք ու մահ էր բաժին հասնելու, բայց այդ նրանց չվախեցրեց, եւ չկանգնեցրեց պայքարից»⁹:

Եվգենյան անկուռ կոմունիստ էր, նախաձեռնող ու համարձակ: Նա շուտով արժանացավ կուսակցության մարդային կենտրոնի վստահությանը և դարձավ Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա քաղկոմի առաջին քարտուղար Իվան Անդրեևիչ Կոզլովի մերձավոր օգնականներից մեկը¹⁰, Ինչպիս նշվել է, Կոզլովը 1943 թ. աշնանը Սոչիից կուսակցության Ղրիմի մարդային կոմիտեի առաջադրանքով Սիմֆերոպոլ գործուղվեց ընդհատակյա աշխատանքները ղեկավարելու համար, որտեղ

⁸ ՏՅ՝Ս՝ ПАКО КПУ, ф. 156, оп. 156, д. 3577, л. 8.

⁹ «Краснокамская звезда», 1970, 7 марта.

¹⁰ ՏՅ՝Ս՝ ПАКО КПУ, ф. 156, оп. 156, д. 3577, л. 1.

առերևույթ ղբաղվում էր կոշիկի վերանորոգությամբ, հյուանությամբ, ասպակեգործությամբ:

Սիմֆերոպոլում տեղի էին ունեցել ընդհատակյա աշխատողների բանտարկություններ ու զնդակահարություններ: Թուլացել էր ընդհատակը, նրա կապը Մեծ երկրի ու պարտիզանների հետ: Կողովը հանդիպումներ ունեցավ կուսակցական ընդհատակի առանձին գործիչների, նաև Եվգենյա Լազարևայի հետ: Իվան Անդրեևիչի գործունեության համար կարևոր նշանակություն ուներ ասպհով բնակարան գրտնելը: Եվգենյան արհամարհելով վտանգը, նրան տրամադրեց իր բնակարանը (Կրասնայա Գորկայի մոտ, Օստրովսկայա փողոցում): Եվգենյան ասլում էր իր քույրերի՝ Սոֆյայի և Նատալյայի հետ: Սոֆյան կուսակցության անդամ էր, 1942 թ. կապված էր ընդհատակի հետ և նույնպես օգնում էր «Մուսյային»: 1943 թ. սլայքարի մեջ ներգրավվեց նաև կրտսեր քույրը՝ Նատալյան, որը դարձավ Կողովի անլեզու բնակարանի տնտեսուհին: Կողովը, այդ օրերի մասին հիշելով, նշել է, որ ինքը Եվգենյա Լազարևային սլել էր «Նինա» ծածկանունը, և որ նա ու Սոֆյան դարձել էին իր ախիվ օգնականները¹¹:

Կողովը վերականգնեց ընդհատակյա խմբերը, կազմակերպեց նորերը, ծանոթացավ երիտասարդական խմբերի ղեկավարների հետ, ուժեղացրեց կոնսպիրացիան: Գործում էր ընդհատակյա տպարանը, տպագրվում էին թուղցիկներ: Կանտնավորվեց ընդհատակայինների կապը պարտիզանների հետ:

Եվգենյան այդ եռուն աշխատանքների կենտրոնում էր: Լուսժողկոմատի նախկին աշխատողը մեծ ծանոթություններ ուներ, կապված էր մտավորական շրջանների հետ: Նրա ծանոթների մեջ կային ուսուցիչներ, բժիշկներ, պետական ծառայողներ, ուսանողներ: Նրանց շրջանում մատսլականացնում էր պարտիզաններից ստացված նյութերը, որոնք մեծ հետաքրքրություն էին առաջ բերում: «Նինան» Կողովին տեղեկացրեց իր աշխատանքների մասին, ավելացնելով, որ մտավորականները ցանկանում են ընդգրկվել հակաֆաշիստական սլայքարի մեջ, սակայն կազմակերպված չեն: «Ահա մենք էլ ձեզ հետ սկսեք է կազմակերպեք նրանց», — եղավ պատասխանը¹²:

Հատուկ պարտականություն գրվեց «Նինայի» վրա: Նա սլայքարի մեջ ներգրավեց վստահելի հայրենասերների: Նրանք սաբոտաժի էին

11 Տե՛ս Ի. Կ. Կողով, նշված աշխ., էջ 268:

12 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

ենթարկում օկուպացիոն իշխանությունների կարգադրությունները, բնակչության շրջանում բացատրական աշխատանք էին տանում, մերկացնում հիսթերիականների պրովոկացիոն լուրերը, ռազմագերիներին օժանդակում ճամբարներից փախչելու, ապահովում նրանց համապատասխան անցադրերով: Հիվանդանոցների բժիշկներն ու բժշկական աշխատողները երիտասարդներին հիվանդության կեղծ վկայականներ էին տալիս, որոնցով նրանք ազատվում էին Գերմանիա ստրկության բռնկումից, վիրակապ ու դեղորայք էին մատակարարում պարտիզաններին: Կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքում ընդհատակյա կազմակերպությունների ու խմբերի թիվը հասավ 42-ի (320 անդամներով): Գործում էին նաև անհատ ընդհատակայիններ՝ հետախույզներ, կապավորներ, կոնսպիրատիվ բնակարանների տնտեսուհիներ և ուրիշներ, որոնք հաջողությամբ էին կատարում ընդհատակյա կազմակերպությունների առաջադրանքները: Այս աշխատանքների հաջող կազմակերպման մեջ իրենց արժանի բաժինն ունեին նաև կազարեա քույրերը:

Ընդհատակյա կազմակերպությունների ու խմբերի աճը, հետախույզական գիվերսիոն գործողությունների ու ադիտացիայի ծավալումը հրամայական խնդիր դարձրին քաղաքում ստեղծելու կուսակցական ընդհատակյա ղեկավար կենտրոն: Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, ՀամԿ(բ) Ղրիմի մարզային կոմիտեն 1943 թ. նոյեմբերին ստեղծեց Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա քաղկոմ: Քաղկոմի կազմում հաստատվեց երեք մարդ՝ Իվան Անդրեևիչ Կոզլովը՝ քաղկոմի քարտուղար, նրա տեղակալներ Նշանակիվեցին Նվդենյա Լազարևնա Լազարևան՝ կազմակերպական-քաղաքական աշխատանքների ղեկավար և Անատոլի Նիկոլաևիչ Կոստիսինը, որը Կոզլովին օգնում էր ղեկընթաց պահելու գործում¹³:

Քաղկոմի նիստերում, որոնք տեղի էին ունենում Լազարևաների բնակարաններում, պլանավորվում էին գիվերսիոն գործողությունները, ադիտացիայական աշխատանքները, քննարկվում և որոշումներ էին ընդունվում կադրերի դասավորման, ֆաշիստական զերոթյունից ռազմագերիներին ազատելու միջոցառումների մասին և այլն:

Նվդենյան արտակարգ լրջությամբ էր վերաբերվում իրեն վստահված նոր՝ պատասխանատու պարտականությանը և խիզախորեն էր կատարում այն: Նա ստացած գրականությունն ու թերթերը կենտրոնացնում էր իր մոտ, ապա բաժանում խմբակներին: Նրա մոտ էին ապահովում ընդհատակյա կազմակերպության անդամների ընդունած և

ստորագրած երգման թերթիկները (դրանք շշերի մեջ տեղավորելով, թաղել էր իր տան աջգում)։ Եվգենյան քաղաքական աշխատանք էր ծավալել ռումինացի զինվորների շրջանում, նրանցից հետախուզական տրվյալներ էր բաղում։ Նա Մեծ երկրից ստացված ռազիոհաղորդիչը տեղադրեց հարմար բնակարանում, ռազիստ նշանակեց իր խմբակի անդամ «Անտոնին»։ Եվգենյան միաժամանակ ղեաղվում էր ընդհատակյա խմբերի աշխատանքներով, որպես պատասխանատու կազմակերպիչ։ Քաղկոմը պատասխանատու կազմակերպիչներ էր հաստատել նաև Լեւքսանդրիա Վոլոշինովային («Մուսյա»), Սերգեյ Շեչենկոյին («Սավա»), Սեմյոն Ֆիլիպովիչին («Բոկուն»), Վասիլի Դրիգորեկին («Ֆունել»), Վասիլի Բրեդիցկինին («Շտեպսել»), Ստեփան Ուրատովին («Լուկա»), հայ ընկերներից Պավել Տոպալովին («Դյադյա Յուրա») և ուրիշների, որոնք աշխատում էին անձնավիրաբար։

Կազմակերպիչների կողմից ղեկավարվող խմբերը տեղաբաշխված էին քաղաքի տարբեր շրջաններում։ Նրանք կատարում էին դիվերսիաներ, տարածում «Լուրեր հայրենիքից» թերթիկները, Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդագրությունները։ Ուժեղ կոնսպիրացիայի շնորհիվ բավական ժամանակ արդյունավետ աշխատանքներ կատարվեցին քաղաքում։ Սակայն ղեկավարների 7-ին տեղի ունեցավ նոր ձախողում. գեստապոն ձերբակալեց երիտասարդական-կոմերիտական կազմակերպության մի շարք ակտիվ անդամների։

Ընդհատակյա քաղկոմը անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց։ Նախ, Կոզլովը փոխադրվեց այլ բնակարան։ «Իմ նոր բնակարանը միայն երեք մարդ գիտեր՝ Նինան, Օլգան և Կոստյան,— գրել է Կոզլովը,— առաջին երկուսի համար ես երաշխավորում էի, ինչպես ինքս ինձ համար, երկուսն էլ լուրջ կանայք էին, շրջահայաց և կարգապահ, իսկ Կոստյայի վարքն ինձ շատ էր անհանգստացնում։ Նա հաճախ իրեն թեթևամիտ էր պահում ...Իսկ ստեղծված հանգամանքներում մի անզգույշ քայլը կարող էր կործանել ոչ միայն իրեն, այլև նրանց բոլորին, ում հետ նա կապ է ունեցել»¹⁴։

Օլգան և Կոստյան կապավորներ էին։ «Նինան» (Եվգենյան) առաջվա պես օգնում էր իվան Անդրեևիչ Կոզլովին։ Նա անտառից Կոզլովին էր հասցնում ընդհատակյա կուսակցական կենտրոնի ուղարկած փոստը, դրամը և այլ նյութեր, Կոզլովի համաձայնությամբ նրա մոտ էր բերում կապավորներին, համապատասխան նյութեր ուղարկում ան-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 307։

տառ: Իվան Անդրեևիչը իր հերթին «նինային» տեղեկացնում էր կուսակցական մարդային կենտրոնի նամակներին ու նյութերին, կարևոր հարցերը քննարկում և լուծում էին միասին, քաղկոմի նիստերում:

Ընդհատակյա քաղկոմի կազմում հաստատվելուց և հատկապես վերջին ձևափոխություններից հետո «ես իրավունք չունիի ականներ, պայթուցիկ նյութեր և զրականություն փոխադրել,— գրում է Եվգենյա Լազարևան,— բայց որոշ հանգամանքներ ստիպեցին ինձ կատարել այդ: Սկզբում Իվան Անդրեևիչը շատ բարկացավ (նա վախենում էր տապալումից, ձևափոխումից, քանի որ ընդհատակայիններից շատերն էին ինձ ճանաչում)... Բայց հաջողությունից և բարենպաստ արդյունքից հետո ես այն կատարեցի շատ անգամ»¹⁵:

Ահա հրկու օրինակ: 1944 թ. նոր տարվա օրը անսուռից մեծ քանակությամբ զրականություն, թուղթիկներ ու նամակներ էին ստացվել, որոնք պետք է հասցվեին Կոզլովին: Եվգենյան ամբողջ բեռը կապելով մարմնին, հղի կնոջ տեսք ընդունելով, մեկնում է քաղկոմի քարտուղարի բնակարանը: Տանտիրուհի Աննա Տրոֆիմովան նոր տարվա սեղան էր բացել, որի շուրջը Կոզլովի հետ տեղ էին գրավել նաև մի քանի ոստիկան: Եվգենյան չլիքվեց, ներկայացավ որպես գերմանուհի: Ոստիկանները հարգանքով նրան սեղանի մոտ հրավիրեցին: Հարմար պահ ընտրելով, Եվգենյան մտավ կից սենյակը և բռնաթափվեց:

Ոստիկանները, ինչպես հետո պարզվեց, եկել էին ծանոթանալու տնվորների հետ, բայց տարվելով հյուրասիրությամբ, մոռացել էին իրենց պարտականությունը: Քաղկոմի երկու անդամները փրկվեցին վերահաս վտանգից:

Սիմֆերոպոլի երկաթուղադծում խոշոր դիվերսիա կատարելու համար պետք էր նախապես ականները փոխադրել կենտրոնական դրագարանի գրապահոց, հանձնել ընդհատակային Ե. Կ. Պախոմովային: Եվգենյան գրանք 8-ական շարելով զամբյուղում և ծածկելով եգիպտացորենի կողերերով, հասցրեց տեղ: Ականները թաքցվեցին զրբերի դարակներում, իսկ մի քանի օր անց դիվերսիան իրագործվեց հաջողությամբ:

Արիասիրտ քույրերի (Եվգենյա, Սոֆյա, Նատալյա) անվան հետ կապված են նման շատ գործողություններ: Չնայած խուզարկություններին, արյունալի դատաստաններին, ամեն քայլափոխում փաստաթղթերի ստուգումներին, լազարևաները, արհամարհելով մահը, կու-

¹⁵ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 303, գ. 15, ք. 3:

տարում էին մեկը մյուսից կարևոր առաջադրանքներ, պայքարի մեջ ներգրավում նոր մարդկանց: Նրանց օգնում էր նաև Սոֆյայի 15-ամյա դուստրը՝ Նեկին:

Լազարեանների բնակարանը առաջվա նման մնում էր ընդհատակյա կաղամկերալուծյան դաղանի կենտրոններից մեկը, որտեղ Կոզլովը շարունակում էր հանդիպումներ ունենալ: Մի օր Կոզլովը Նեկիից տեղեկացավ աշակերտների հակաֆաշիստական ելույթի մասին, որը խոր տպավորություն թողեց նրա վրա: Այդ մասին նա իր հուշերում գրել է. «Լազարեանները, ինչպես միշտ, ինձ շատ սիրալիր դիմավորեցին: Տանն էր նաև Նինայի քրոջ աղջիկը՝ տասնհինգ տարեկան դպրոցական Նեկին:

— Դե՛, Նեկի, ի՞նչ կա ձեր դպրոցում,— հարցրի ես, նրանց հետ նախաճաշի նստելով:

— Վատ է սովորում,— հանդիմանելով, նրա փոխարեն պատասխանեց մայրը:

— Հա՛, վատ եմ սովորում,— շարունակեց կարմրեց Նեկին,— դե՛, մի ինքդ փորձիր: Գիտե՛ք, Իվան Անդրեևիչ, արդեն երկու օր է մեր դասարանին դպրոց չեն թողնում:

— Դո՛ւ մի կարգին պատմիր, չէ՞ որ Իվան Անդրեևիչը ոչինչ չգիտե,— ժպտաց Սոֆյա Լազարեան:

— Դա ուղղակի ծիծաղից մեռնելու բան է,— բարկացած քմծիծաղ տվեց աղջիկը,— մեզ համար գերմաներեն լեզվի նոր ուսուցչուհի են ուղարկել: Ինքը ռուս է, իսկ գերմանացիների առջև քծնում է: Մտավ դասարան, ձեռքը բարձրացրեց. «Հայլ Հիտլեր»: Մենք սկզբում աչքներս չուցինք, հետո տղաները աղմուկ բարձրացրին. «Խնչների՞ս է պետք քո գրողի տարած Հիտլերը»: Նա սկսեց սպառնալ դիրեկտորի անունով: Այնպիսի իրարանցում սկսվեց, որ ոչինչ չէր հասկացվում: Մեկը աղաղակում է, մյուսը՝ սուլում: Մեկն էլ թանաքամանը շարտեց Հիտլերի նկարին: Բոլորը հռհռացին, և ում ձեռքն ինչ ընկավ՝ շարտեց Հիտլերի վրա: Ուսուցչուհին դուրս փախավ: Դիրեկտորը եկավ և մեզ դուրս արեց: Հիմա մեզ դպրոց չեն թողնում, թե հետո ինչ կլինի՝ չգիտեմ»¹⁶:

Այս դեպքը ցույց է տալիս ֆաշիստական օկուպանտների հանդեպ բնակչության անզուսպ ատելությունը: Դպրոցում տեղի ունեցած դեպքը, իհարկե, դիրեկտորը և ուսուցիչները զգուշացվամբ ծածկում էին: Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարու-

¹⁶ Ի. Կ. Կոզլով, նշված աշխ., էջ 398—399:

Թյունը բարձր են գնահատել Լադարեանների հայրենասիրական աշխատանքը: 1944 թ. ապրիլին ՀամԿ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմի քարտուղար և պարտիզանական շարժման շտաբի պետ Վ. Ս. Բուլատովը Եվդենյային ներկայացնելով պարգևատրման և հանրագումարի բերելով նրա կատարած աշխատանքները, պարգևաթերթիկում արձանագրել է, որ նա «1943 թ. սկզբից հավաքել է հետախուզական բնույթի տեղեկություններ՝ ղորքերի տեղաբաշխման քարտեզը կազմելու համար և տարածել է պարտիզանական շարժման շտաբից ստացած գրականությունը»:

ՀամԿ(բ)Կ Սիմֆերոպոլի քաղկոմ կազմակերպվելուց հետո, 1943 թ. նոյեմբերից եղել է կոմիտեի անդամ, ագիտ-մասսայական աշխատանքների գծով քարտուղարի տեղակալ: Անտառից քաղկոմին ուղարկած ղրականությունը անձամբ տեղափոխել և տարածել է քաղաքում: Փոխադրել ու իր բնակարանում թաքցրել է ականներ և այլ պայթուցիկ նյութեր:

ՀամԿ(բ)Կ քաղկոմի քարտուղարը ապրել է նրա բնակարանում, որտեղ տեղի են ունեցել ընդհատակյա կոմիտեի նիստեր և կոմիտեի պատասխանատու կազմակերպիչների մասնակցությամբ տեսակցություններ քաղկոմի քարտուղարների հետ: Ակտիվորեն օգնել է կոմիտեին՝ կազմակերպելու հայրենասիրական խմբեր, բնակարաններ է գտել ընդհատակյա աշխատողների, ռադիոհաղորդիչը և տպարանը տեղադրելու համար...:

Ձերբակալության վտանգի տակ գտնվելու պատճառով 1944 թ. մարտի 14-ին ՀամԿ(բ)Կ քաղկոմը նրան փոխադրեց Կանտոն, պարտիզանների մոտ...»¹⁷:

Սիմֆերոպոլում ընդհատակյա խմբի խիզախ և գործունյա կազմակերպիչներ էին կոմունիստական կուսակցության անդամներ Պավել Պավլովիչ Տոպալովը («Դյադյա Յուրա») և Արտեմ Սարգսի Գյուրեղյանը («Իվան»): Նրանք սերտ կապ պահպանելով պարտիզանների և

17 ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, д. 336, л. 21. Եվդենյա և Սոֆյա Լադարեա բուլբերը այժմ ապրում են Սիմֆերոպոլում, հանրապետական նշանակության անհատական թղթակառուներ են, ակտիվ ռազմահայրենասիրական աշխատանք են տանում երիտասարդության շրջանում: Եվդենյան պարգևատրվել է Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի, Կարմիր աստղի, «Պատվո նշան» շքանշաններով և մեդալներով: Սոֆյան պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով, «Երկաթուղային համար» ու այլ մեդալներով: Նրանց կրտսեր քույրը՝ Նատալյան, որը նույնպես ընդհատակային էր, պարգևատրվել է «Երկաթուղային համար» մեդալով: Մահացել է 1967 թ.:

մարզային ընդհատակյա կուսակցական կենտրոնի հետ, հետախուզական տվյալներ էին հաղորդում նրանց:

Տոպալովը Սիմֆերոպոլի հացի գործարանի հնագույն բանվորներից էր: Նրա խումբը բաղկացած էր 12 մարդուց, որոնցից յուրաքանչյուրն իր հերթին ուներ 3—5 հոգուց բաղկացած խմբակ: Ընդհատակայինները հետախուզական տվյալներ հաղորդելով պարտիզաններին և պրոպագանդիստական աշխատանք տանելով բանվորների շրջանում, միաժամանակ կատարում էին դիվերսիաներ: Տոպալովի ակտիվ օգնականներն էին գործարանի ինժեներ Գյուշենկովը, մեխանիկ Դրեմանը, որոնք տասնյակ վթարներ առաջացրին գործարանի վառարաններում: Դրա հետևանքով խոտանվեց 88 տոննա հաց, որը թխվել էր ֆաշիստական բանակի ու պաշտոնյաների համար:

1943 թ. ամռանը, մասսայական խուզարկությունների ու բանտարկությունների օրերին, պարտիզանների հետ Տոպալովի խմբի կապիոր ժամանակավորապես ընդհատվեցին: Աշնանը Յամպոլսկին վերականգնեց կապը և այդ մասին անտառից նամակ ուղարկեց Սիմֆերոպոլ, որը Տոպալովին հասցրեցին կապավորների Գուլին և Օստրովսկայան¹⁸: Նրանք Սիմֆերոպոլում հանդիպեցին նաև Արտեմ Գյուրեղյանին, որը նույնպես կաղմակերպել էր 11 հոգուց բաղկացած ընդհատակյա խումբ և մարտական ակտիվ գործերով համբավ էր հանել բաղադրում: Խմբի մասին հարուստ փաստաթղթեր են պահվում Սիմֆերոպոլի մարզկոմի կուսարխիվում, իսկ որոշ նյութեր ցուցադրված են տեղի պատմաներկրագիտական թանգարանում:

Գյուրեղյանը աշխատել էր Սիմֆերոպոլի կապի գրասենյակում: Պատերազմի հենց առաջին օրը ղորաբողբելով բանակ, ծառայել էր 51-րդ բանակի 91-րդ կապի առանձին զնդում: 1941 թ. նոյեմբերին դերի ընկնելով հիտլերականների ձեռքը, բռնվել է Սիմֆերոպոլի ռազմագերիների ճամբարը: Հարազատների օժանդակությամբ ղուրսս պրըձնելով ճամբարից, Գյուրեղյանը աշխատանքի է անցել գյուղում և այստեղ ընկերոջ՝ Գոնիկովի միջոցով ներգրավվել ընդհատակյա գործունեության մեջ:

1942 թ. մայիսի վերջին Գյուրեղյանը Սիմֆերոպոլում կաղմակերպում է ընդհատակյա հայրենասիրական խումբ, որի ակտիվ անդամներից էին Ի. Գոստևը («Դլինի»), Կ. Մատվեյենկոն, Վաշչենկոն, Լյուբիմսկին, Գավրիլենկոն, Սիրցևը, Նաումովը, Իսմաիլովան և ուրիշ-

¹⁸ ՏՆՍ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 1, д. 174, л. 42.

ներ: խմբի անդամ, ռադիոհաճագույցի աշխատակից Գավրիլենկոյի բնակարանում անկեղալ կերպով ռադիոընդունիչ տեղադրելով, ընդհատակայինները ընդունում էին Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդումները և մասսայականացնում:

1943 թ. օգոստոսին ձերբակալվեցին ընդհատակայիններից մի քանիսը: Գյուրեղյանը փորձեց այդ ղեկավարի մասին տեղեկացնել անտառում գտնվող կենտրոնին և ցուցում ստանալ, բայց այդ չհաջողվեց: Սեպտեմբերին նա մեկնեց անտառ և հանդիպեց ընդհատակյա կուսակցական կենտրոնի ղեկավար Յամպոլսկոն, մարտական առաջադրանքներ ստանալով, նորից վերադարձավ Սիմֆերոպոլ:

Յամպոլսկին 1943 թ. հոկտեմբերի 13-ին Համկ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմին ուղարկած իր ղեկուցագրում այդ մասին գրել է. «Նոյեմբ ստեղծված Ա. Գյուրեղյանի («Իվան») խումբը աշխատում է կապի օրգաններում (11 մարդ): Ղեկավար ընկ. Գյուրեղյանը անձամբ հղավ ինձ մոտ, ստացավ հրահանգավորում և մի փոքր դրամ: Խումբը իր տրամադրության տակ ունի ռադիոընդունիչ: Մարզկանց կազմը լավ է: Նրանց հետ կապ եմ պահպանում ընկերներ Գուլիի և Օստրովսկայայի միջոցով...»¹⁹:

Ընդհատակյա խմբի անդամների թիվը շուտով հասավ 22-ի: Խումբը դիվերսիաներ կատարեց երկաթուղում, Շկոլնայս: փողոցում պայթեցրեց վառելիքի մեծ պահեստ, շտաբային և բեռնատար երեք ավտոմեքենա: Սպանվեցին շատ հիտլերականներ:

Կապի բաժիններում աշխատող խմբի անդամները խափանում էին սարքավորումները, կտրաում հեռագրի, հեռախոսի ու ռադիոյի գծերը: Նրանց ջանքերով 135 վթար տեղի ունեցավ քաղաքի հեռախոսացանցում, իսկ ռադիոյի գծով խափանումները կազմեցին 158 ժամ: Ռադիոհաճագույցի հերթապահները հիտլերյան ագիտացիայի և պրոպագանդայի ժամերին դիտավորյալ ռնջատում էին մեկ այս, մեկ այն թաղամասի ռադիոհաղորդումների գծերը:

Խմբին կարևոր օգնություն ցույց տվեց Գյուրեղյանի բուլբը՝ Զոյան (Յուլենն): Նրան աջակցում էր Բագուհի Սարկիսովը: Նրկուսով հետախուզական տվյալների էին հավաքում, կրկնակի հատակ ունեցող կաթի դուլլում պահած, «Վեստի Բոդինի» անլեգալ թերթիկները տարածում քաղաքի բնակչության և ուսմինացի զինվորների շրջանում:

Երբ կարմիր բանակը հյուսիսից ոտք դրեց Ղրիմի հողը, հիտլերա-

¹⁹ «Крым, сборник док. и мат.», стр. 281.

կանները ձեռնարկեցին նոր հարձակումներ պարտիզանների դեմ, սկսեցին բռնություններ քնակչությանը նկատմամբ և ռազմաօդային շրջաններին: Իսկ ընդհատակյա կազմակերպությունները իրենց հերթին բռնակչությանը կոչ էին անում շնթարկվել օկուպանտների հրամաններին, խմբերով անցնել պարտիզանների մոտ: Այդ օրերին Գյուրեղյանի խումբը անտառ ուղարկեց 111 մարդ: Ավելի ուշ, երբ ձերբակալման ռեժիմը վտանգ ստեղծվեց նաև Գյուրեղյանի համար, նա ընդհատակյա կենտրոնի հրամանով տեղափոխվեց անտառ և նշանակվեց պարտիզանական հյուսիսային միավորման 5-րդ բրիգադի 23-րդ ջոկատի շտաբի պետ:

Խմբի անդամները մնացին տեղում և շարունակեցին ընդհատակյա աշխատանքը: Իսկ երբ սկսվեց օկուպանտների խուճապահար նահանջը, ընդհատակայինները իրենց հսկողության տակ վերցրին և պաշտպանեցին կապի օբյեկտները՝ ռադիոհանգույցը, փոստ-հեռագրատունը, էլեկտրասնման բաժինը, գեներատորները:

Միմֆերոպոլում ակտիվացրեց իր գործունեությունը նաև Տոպալովի ղեկավարած ընդհատակայինների խումբը: Երբ հիտլերականները փախուստից առաջ ականապատել էին հացի գործարանը, Տոպալովը միջոցների ձեռնարկեց պայթեցումները կանխելու համար: Այդ նպատակով նա օգնություն խնդրեց պարտիզաններից և կոստակցական ընդհատակյա կենտրոններից:

Յամպոլսկին 1943 թ. հոկտեմբերի 22-ին ՀամԿ(Բ)Կ Ղրիմի մարզկոմին ուղարկած ղեկուցադրում, անդրադառնալով Ղրիմի ռազմաքաղաքական իրադրությանը և ընդհատակյա կազմակերպությունների ու պարտիզանական ջոկատների գործունեությանը, գրել է, որ Տոպալովը՝ «Դյադյա Յուրին», «ձեռնամուխ է եղել պահպանելու հացի գործարանը: Նա ունի իր ինժեները, որը գիտի ինչպես ականազերծել: Խնդրում է զենք ու նյութական օգնություն (կից ուղարկում եմ նամակը)»²⁰:

Միմֆերոպոլում Լալարևա քույրերի նման անձնուրաց ընդհատակայիններ էին նաև Օլգա (Հովիտիմե) Տաշիյանը, Վարվառա Արտեմովնա Զինենսկայան (Մուխարովա), Հայկանուշ Խաչատուրի Լուկեջյանը, Յիգորը, Կերեստինա Գեորգիևան և ուրիշներ:

Օլգա (Հովիտիմե) Տաշիյանը պատերազմից առաջ աշխատել էր Միմֆերոպոլի պետական 2-րդ մեխանիկական գործարանում որպես

²⁰ ПАКО КПУ, ф. 1, оп. 27, д. 17, лл. 164—170. Պ. Պ. Տոպալովը մատուցած ընկալ գնատալոյի ձեռքը և զոհվեց հերոսաբար: 1976 թ. ետմահու պարգևատրվեց «Մարտական ծառայության համար» մեդալով:

սլանբաժնի վարիչ, Ընդհատակյա պայքարի մեջ էր ընդգրկվել 1943 թ. հունիսին և գործել Պախումովայի խմբում: Երգում էր ընդունել «Օլես-յա» մականունով: Նրա բնակարանում էին հանդիպում ընդհատակ-յիները, պահում և տարածում էր անլեզալ գրականություն, զբաղվում էր ականների փոխադրման գործով, հետախուզական տվյալներ էր հավաքում: Նա ընդհատակյա կարմիր խաչի կազմակերպության նա-խագահն էր:

Խմբի ղեկավար Յա. Պախումովան անտառ տեղափոխվելուց հետո իր տեղապահը դարձրեց Տաշչյանին: «Ընկեր Տաշչյանը եղել է իմ ամենամոտիկ ու վստահելի անձնավորությունը, — գրել է Պախումովան: — Չնայած ծանր վիճակին, նա հայրենասիրաբար, ամբողջ էությունը նվիրվեց ընդհատակյա պայքարին»²¹:

Ընդհատակյա կարմիր խաչի կազմակերպության անդամներից էր քաղաքի տուբգիսսականների բժշկուհի Վարվառա Զելենսկայան: Նա 1943 թ. ամռանից ղեկավարում էր դիսպանսերի ընդհատակյա խմբի պայքարը: Խումբը մեծ թվով սովետական քաղաքացիների ազա-տեց Գերմանիա ստրկության քվեկուց: Նա ղեղորայք և վիրակապեր էր մատակարարում պարտիզանական ջոկատներին: Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա քաղկոմը բարձր գնահատական է տվել Զելենսկայայի աշխատանքին: Կոչվովը գրել է, որ նա 1943 թ. նոյեմբերից մինչև 1944 թ. ապրիլը «հատուկ առաջադրանքներ է կատարել կուսակցական ընդհատակի գծով»²²:

Հայկանուշ Լուկեջյանը Սիմֆերոպոլի Շահումյանի անվան հայկա-կան միջնակարգ դիշերօթիկ դպրոցի նախկին դաստիարակչուհիներից էր: Օկուպացիայի շրջանում աշխատանքի մտաձև կարի ֆաբրիկայում, այսպ՝ կոշիկի գործարանում: Այստեղ էլ կոմունիստ բանվոր Սիմեոն Բոկոնը (Ֆիլիպով) նրան ներգրավեց ընդհատակյա պայքարի մեջ: Հավատարմության երգում տալով, նա դարձավ խմբակի անդամ՝ «Մատվեն Կուրգանո» մականունով:

Հայկանուշը օժանդակում էր ճամբարների ռազմադերիների փա-խուստի կազմակերպմանը, պարտիզանների համար շորեր էր կարում, նրանց մթերք էր մատակարարում, բանվորների շրջանում տարածում էր անլեզալ գրականություն և թերթիկներ:

Հայկանուշի տանը բնակվում էր նաև նրա բարեկամ Գեորգ Զա-

21 ПАКО КПУ ф. 156, оп. 156, л. 349, л. 1.

22 ПАКО КПУ, ф. 156, оп. 156, д. 3547, л. 3.

լաշյանը, Հենց այդտեղ էլ Բոկոնը ծանոթացավ Զալաշյանի հետ և նրան ներգրավեց կազմակերպության մեջ: «Նա ինձ առաջարկեց ազիտացիոն աշխատանք և խոստացավ տալ սովետական թերթեր ու թուղթիկներ,—նշել է Զալաշյանը,—Դրանից հետո նա բերում էր «Պրավդա», «Իզվեստիա», «Սոցիալիստիչեսկոյն զեմլեդելին», «Կրասնի Կրիմ» թերթերն ու թուղթիկներ: Նա հնարավորություն ստացա ավելի լավատեղյակ դառնալու և պատմելու մարդկանց, թե ինչ է կատարվում պատերազմի դաշտում և մեր երկրի ներսում»²³:

Բոկոնը 1943—1944 թթ. ձմռանը երկու անգամ եղավ Հայկաստանի և Զալաշյանի մոտ: Նրա հանձնարարությամբ Զալաշյանը ընդհատակյա կազմակերպության անունից նոր տարվա շնորհավորական ուղերձ գրեց Ղրիմի պարտիզաններին, որը Բոկոնն ուղարկեց «Կրասնի Կրիմ» թերթի խմբագրությանը: Բոկոնի երկրորդ այցը կայացել էր 1944 թ. փետրվարին: «Նա ասաց,— հիշում է Զալաշյանը,— թե նոր տարվա մեր ուղերձը հավանել են անտառում և առաջարկեց գրել նույնպիսի ուղերձ մարտի 8-ի առթիվ՝ ուղղված անձնավեր կին պարտիզաններին, որը նա պիտի ուղարկեր անտառ, մեր կազմակերպության հավաքած նվերների և զեղորայքի հետ միասին: Անցավ մոտ երկու շաբաթ, Հայկանուշը տուն եկավ արցունքն աչքերին ու հայանեց, որ ընկեր Բոկոնը ընկել է զնստապոլյի ձեռքը»²⁴: Հիտլերականները զնդակահարեցին Բոկոնին, նրա կնոջն ու երեխաներին, մեծ աղջիկը ստրկական աշխատանքի էր բռնել Գերմանիա:

Ինչպես նշել ենք, Ղրիմում էին նաև միայնակ զործող ընդհատակայիններ. Սիմֆերոպոլում նրանց թիվը հասնում էր ավելի քան 60-ի: Նրանց մեջ էին նաև Պավել Արտեմի Գյուրջիյանցը, կոմերիտական Վլադիմիր Ֆեոդորովիչ Գուսակովը և ուրիշներ:

Պ. Ա. Գյուրջիյանցը սովետական հետախուզական մարմինների առաջադրանքով մնացել էր Սիմֆերոպոլում: Նրան հանձնարարված էր տեղեկություններ հավաքել թշնամու ռազմական ուժերի ու հայրենիքի դավաճանների վերաբերյալ: Միաժամանակ նա ակտիվորեն հակաֆաշիստական ազիտացիա էր տանում, օժանդակում ընդհատակյա կազմակերպությանն ու պարտիզաններին:

Պավել Գյուրջիյանցը պատերազմից առաջ գրեմական պիտույքների առևտրի սխեմանում ապրանքագետ էր: Օկուպացիայի սկզբին նա

²³ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 303, Գ. Զալաշյանի հուշերի տետր № 59, էջ 67:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

մեծ բանակովյամբ թուղթ, պատճենահանման ժապավեններ, գրենական այլ նյութեր պահեստից հանեց և դրանք հանձնեց Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա կազմակերպությանը՝ «Լուրեր հայրենիքից» անլեզալ թերթիկներով տպագրության և այլ կարիքների համար: Կազմակերպությանը հանձնեց նաև 25 հազար ուրբլի հանգանակություն, պարտիզաններին հասցրեց աղ և այլ կենսամթերքներ:

Հայրենասիրական շատ գործեր կատարեցին նաև Գյուրջիյանցի կիսն ու երեխաները: Նրանք իրենց հարկի տակ ընդունեցին շատ պարտիզանների, գեստապոլի արշավալի դատաստանից փրկեցին հրեա հարևաններին, ճամբարներից փախցրին շատ երեխաների, խնամեցին նրանց ու վերագարձրին ծնողներին:

Ընդհատակի գործերը հետաքննող Ղրիմի մարզային հանձնաժողովը համապատասխան տեղեկանքում արձանագրել է. «Ընկեր Պավել Արտեմի Գյուրջիյանցը գտնվելով օկուպացված տերիտորիայում՝ Սիմֆերոպոլ բաղաբույժ, աշխատել է սովետական իշխանության օգտին: 1943 թ. նոյեմբերից մինչև 1944 թ. ապրիլը, հանդիսանալով Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա հայրենասիրական կազմակերպության անդամ, կուսակցական ընդհատակի գծով կատարել է հատուկ առաջադրանքներ»²⁵:

Սիմֆերոպոլի թատրոնի նվագախմբի բալալայկայի մենակատար, կոմերիտական Վլադիմիր Ֆեոդորովիչ Գուսիկովը մինչև 1943 թ. հոկտեմբերը հակաֆաշիստական աշխատանք էր կատարում միայնակ, իսկ աշուհետե մտալ «Մուսայի» ղեկավարած խումբը և 64-րդ համարի տակ երգում ընդունելով («Մորյակ» մականունով), մոտ վեց տմիս ակտիվորեն «հատուկ առաջադրանքներ կատարեց կուսակցական ընդհատակի գծով»,—ասված է նրա մասին Սիմֆերոպոլի մարզային կուսարխիվում պահվող փաստաթղթերից մեկում²⁶:

Վլադիմիրը իր բնակարանում գեստապոլի հետապնդումներից թաքցրել է ընդհատակայիների, նվագախմբի շրջագայությունների ընթացքում անլեզալ գրականություն, Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդումներ և «Կրասնի Կրիմ» անլեզալ թերթի համարներ է տարածել Սևաստոպոլում, Ստարի Կրիմում, Բեոգոսիայում, Յալթայում, Ջանկոյում, Եվպատորիայում և այլուր: Նա հետախուզական տվյալներ է հավաքել դեր-

²⁵ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 303, գ. 1, թ. 2: Պ. Գյուրջիյանցը Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ Գարիկի Գյուրջյանի եղբայրն է:

²⁶ Տե՛ս ПАКО КПУ, ф. 156, оп. 156, д. 3486, л. 9.

մանական ղորքերի տեղաբաշխման, պարտիզանների դեմ պատրաստվող նրանց հարձակումների մասին:

Աղատ դյուղի խմբի ակտիվ հայ ընդհատակայիններից էին՝ կոմերիտական ուսուցիչ Նիկիշ Մանվելյանը, կուսակցության անդամներ, Յալթայի միջնակարգ դպրոցի նախկին դիրեկտոր Հայկ Օհանյանը, կոշկակար Լևոն Պողոսյանը, հաշվապահ Անդրանիկ Հովսեփյանը, տրակտորիստ Վլադիմիր Հակոբյանը և ուրիշներ: Նրանք շարունակ կապ պահպանելով պարտիզանների հետ, նրանցից ստանում ու տարածում էին գրականություն, թերթեր, իրենց հերթին պարտիզանական ջոկատներին ուղարկում համալրումներ, ինչպես նաև հետախուզական տրվյալներ՝ Յալթա-Սիմֆերոպոլ երկաթուղագծում թշնամու ղորքի և ռազմական բեռների փոխադրումների վերաբերյալ: Միաժամանակ կատարել էին դիվերսիոն գործողություններ²⁷:

* * *

Հակաֆաշիստական պայքարում աչքի ընկան շատ հայեր նաև Ղրիմի հարավային ափերի (Յալթա, Ալուպկա, Մասանդրա, Ալուշտա), կենտրոնական լեռնաանտառային (Զուլյա, Կարասուբաղար) և մյուս շրջանների ընդհատակյա կազմակերպություններում և խմբերում: Այդ շրջաններում կային հայկական գյուղեր, կոլտնտեսություններ:

Ղրիմի հարավային ափերը, Յալթա կենտրոնով, հիտլերականները օկուպացրին 1941 թ. հոկտեմբերին: Կոմունիստական կուսակցության կողով սովետական հայրենասերները կազմակերպեցին պարտիզանական ջոկատներ և 13 ընդհատակյա խումբ: Ընդհատակյա խմբերի առաջին կազմակերպիչներն ու ղեկավարներն էին կոմունիստ Վ. Ֆ. Սմոլենցկան և կոմերիտական Նադյա Լիսանովան:

Ղրիմի կենտրոնական շրջանների անտառամերձ գյուղերի ու շրջակենտրոնների ընդհատակյա կազմակերպությունները համադորժակցում էին պարտիզանների հետ, մարդկանց փոխադրում էին անտառ, նյութական օգնություն էին ցույց տալիս ջոկատներին: Նրանք հետախուզական տվյալներ էին հավաքում, օգտվում էին նաև պարտիզանական օդանավակայանից՝ Մեծ երկրի հետ կապ պահպանելու համար:

Ընդհատակյա կազմակերպություններն ու խմբերը անտառից ըստացել և տարածել են գրականություն, թերթեր, կատարել բազմաթիվ դիվերսիաներ: Նրանք հրդեհեցին ֆաշիստներին սպասարկող անտառ-

²⁷ Տե՛ս «Երևանի Համալսարան», 1974, № 1, էջ 32 (Г. Абрамян, Бессмертные подвиги крымских подпольщиков в 1941—1942 гг.).

տնտեսության սղոցարանը, շարքից հանեցին մեծ սառցարանը, ռազիոկայանը, պայթեցրին Յալթայի էլեկտրակայանի գեներատորը, խափանեցին էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը, ոչնչացրին ֆաշիստական դահլիճ Օստո Շրեմկին, որն արյունալի դատաստան էր տեսնում կոմունիստների, պարտիզանների ու նրանց ընտանիքների հետ:

1942 թ. հունվարին հիտլերականները գտան ընդհատակյա կազմակերպության հետքերը: Դեստապոն ձերբակալեց, ծանր խոշտանգումների ենթարկեց և փետրվարի 24-ին դնդակահարեց ընդհատակի կազմակերպիչներից կոմերիտական խմբի ղեկավար Նադյա Լիսանովային: Յալթայի նավահանգստում կախաղան բարձրացվեցին կոմերիտական խմբի ակտիվ անդամներ Վլադիմիր Պիսկունովը, Լեոնիդ Ֆինոչինը, Միխայիլ Դոլգոպոլովը և հայտորդի Լեոնիդ Նդիգարովը²⁸: Զոհվեց նաև Վ. Ֆ. Սմոլենցեան: Բայց ընդհատակյա խմբերի պայքարը չընդհատվեց: Նրանց գլուխ կանգնեցին կոմունիստներ Ա. Ի. Կալանցևը և Ա. Լ. Գուլենկոն: Նրանց մերձավոր օգնականներից էր ավտովարորդ Լեոն Խուդիկյանը: Ընդհատակյա կազմակերպությունն ուներ տպարան, որտեղ 1943 թ. հունիսից տպագրվում էր Ղրիմի հարավային ափերի ընդհատակյա կազմակերպության օրդան «Կրիմսկայա պրավդա» անդեպալ թերթը: Լեոնի և մյուս ընդհատակայիների ջանքերով թերթը լայնորեն տարածվում էր բնակչության ու ռազմադերձերների շրջանում: Ղրիմի հարավային ափերի բնակչության համար «Կրիմսկայա պրավդան» կատարյալ հայտնություն էր: Նրա համարները ձեռքից ձեռք էին անցնում: «Մա՛հ գերմանական օկուպանտներին» նշանաբանով թերթը պայքարի կոչ էր անում բնակչությանը, հաղորդում, թե շուտով օգնության կհասնի ազատարար կարմիր բանակը: Տպագրում էր նաև Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդումները, նյութեր ռազմաճակատներում կարմիր բանակի հաջողությունների և Ղրիմի պարտիզանների հերոսական պայքարի մասին և այլն:

Հիալերյան ոստիկանությունը կաշվից դուրս էր գալիս հայտնաբերելու ընդհատակյա տպարանը և լրագիր տարածողներին, սակայն արդյունքի չէր հասնում:

«Կրիմսկայա պրավդա» թերթի գործունեության մասին շատ փաստաթղթեր և նյութեր են կենտրոնացված ՄԼԻ ուկրաինական մասնաճյուղի Սիմֆերոպոլի մարզային կուսարխիվում: Ղրիմի ազատագրումից անմիջապես հետո ուշադրավ հռչակածներ ու ակնարկներ տըպ-

²⁸ Տե՛ս «Путеводитель Ялтинского краеведческого музея», Симферополь, 1969, стр. 68—69.

վեցին նաև Անդրկովկասյան ռազմաճակատի «Մարտիկ» (հայերեն) թերթում: Յալթայից ուղարկած «Անտառի տնակ» վավերագրական ակնարկում ղինթդթակից, գրող Ղևոնդ Կոմունին տեղեկացնում է, որ «Կրիմսկայա սրավզա» թերթի տպարանը թաքցված էր Յալթայի սաղարթախիտ անտառի խորքում, էլեկտրիկ Ա. Գուզենկոյի խրճիթում: Գիշերվա միջին մարդիկ մոտենում էին անտառի այդ տնակին, պայմանավորված ձևով ծեծում լուսամուտը, ներս մտնում, սուպ հեռանում, իրենց հետ տանելով թերթի կապոցները: Այստեղ էր աշխատում Ա. Ի. Կաղանցովը, որը և՛ գրաշար էր, և՛ խմբագիր: Ա. Տ. Լեշինան տպագրիչ էր, ինֆորմատոր և ռադիստ: Պատանի ավտովարորդ Լևոն Խուդիկյանը, մերենայի սահաստային անիվների մեջ թաքցրած, «Կրիմսկայա սրավզա» թերթի հաղարավոր օրինակները հասցնում էր Սևաստոպոլ, Ալուշտա, Սիմֆերոպոլ: «Այդ նիհար, բայց ճարպիկ և հնարամիտ սպատանին էր, որ աներևույթ հայտնվում էր ժողովրդի մեջ, անտառներում, քաղաքներում, դյուղերում և անհայտանում ֆանտաստիկ հերոսի նման, իրենից հետո թողնելով ռուսատառ բոլշևիկյան լրագիրը, որպեսզի ավելի բարձր հնչի ճշմարտության ձայնը»²⁹:

1943 թ. նոյեմբերին գաղաղած հիտլերականները սկսեցին մասսայական շուրջկալներ և բանտարկություններ կատարել թերաղղու հարավային ափերի քաղաքներում ու դյուղերում: Թերթի խմբագրությունը և 52 ընդհատակայիններ, իրենց հետ վերցնելով տպարանի սարքավորումները, փոխադրվեցին նոր վայր, որտեղ շարունակեցին իրենց գործունեությունը:

Անտառ եկած ընդհատակայինները հիմնականում ընդգրկվում էին Յալթայի 10-րդ պարտիզանական ջոկատում: 1944 թ. ապրիլին այդ ջոկատը Հարավային պարտիզանական միավորման 7-րդ բրիգադի կազմում ակտիվորեն մասնակցեց Ղրիմի ազատագրմանը: Նրա շարքերում էին հայ ժողովրդի տասնյակ զավակներ: Նրանցից Վ. Բ. Բատիկյանը Ղրիմի հարավային ընդհատակյա կազմակերպության շտաբի ակտիվ անդամներից էր: Նրա փաստաթղթերն ու լուսանկարները ցուցադրված են Յալթայի գավառագիտական թանգարանում: Այստեղ ցուցադրված է նաև Լ. Ա. Խուդիկյանի լուսանկարը, հատուկ մակագրությամբ այն մասին, որ նա եղել է Իսսարի բնակավայրի ընդհատակյա խմբի ակտիվ անդամը, Յալթայի 10-րդ պարտիզանական ջոկատի կապավորը³⁰:

²⁹ «Մարտիկ», 1944, 25 հունիսի:

³⁰ Յալթայի գավառագիտական թանգարանի փաստաթղթերում նրա ազգանունը արձանագրված է Խատիկյան:

1942 թ. երկրորդ կեսից Բախչիսարայի շրջանի Շաքուլ—Սևաստանովկա գյուղի ընդհատակյա կաղամկերպության շարքերում են գործել գերությունից ազատված, կոմերիտական, զանգեղուրցի կորիկ Սարգսյանը, բորժոմցի Սերգո Նազարյանը, աստրախանցի կոմունիստ Վոլոդյա Աբրահամյանը, Սիմֆերոպոլի բնակիչ, կոմերիտական, կապավոր Հրանուշ Մխիթարյանը և ուրիշներ։ Նրանք թերթեր, թուղթիկներ էին տարածում, կենսամթերքով օգնում պարտիզաններին, թաքցնում և խնամում էին վիրավոր, հիվանդ ռազմիկներին, օժանդակում ռադմագերիների փախուստը կաղամկերպելուն, զենք, պայթուցիկ նյութեր էին ձեռք բերում, մասնակցում գիվերսիոն գործողությունների։

Կորիկը ուսուցչություն էր արել Միսիանի շրջանի Լոր գյուղի զբաղրոցում։ Ընդհատակում աչքի ընկալ տնտեսական օպերացիաներում։ Նրան հաջողվեց 200 ոչխար փախցնել Բախչիսարայի շրջանի Բուրուլչա գյուղի ֆաշիստական իշխանավորների հոտից և գիշերով հասցնել Մանկուշ գյուղը, անտառներում մարտնչող պարտիզաններին։ Կորիկը օկուպանտների պահեստներից դուրս բերեց 15 արկղ նոնակ, փամփուշտ և զանազան զենքեր։ Իսկ Աբրահամյանը, որը կապիտանի կոչում ուներ, Սմոլենսկում գերվելուց հետո, թաքցնելով իր հրամանատար լինելը, ներկայացել էր որպես դարբին և լաշխատանքի ուղարկվել Ղրիմ՝ Բախչիսարայի ռազմագերիների բանվորական վաշտը։ Ընդգրկվելով ընդհատակյա պայքարի մեջ, Սևաստոպոլի շրջակայքում հավաքեց զոհված սովետական ծովայինների զենքերն ու զինամթերքները և հանձնեց պարտիզաններին։ Լրտեսի մատնությամբ կորիկը և Վոլոդյան ընկան գիստապոյի ձեռքը և կախաղան բարձրացվեցին³¹։

Ընդհատակայինների հաջողության կարևոր դրավականը տեղի բնակչության ակտիվ աջակցությունն էր։ Այս առումով հատկապես աչքի էին ընկնում Բախչիսարայի շրջանի Չայիր գյուղի կոլտնտեսականները։ «Մեզ համար Չայիր բնակավայրը հատկապես թանկ էր,— գրել է պարտիզանական բրիգադի հրամանատար Մ. Ա. Մակեդոնսկին,— նրա բնակիչները, մեծամասնությամբ Բեշուի հանքափորներ էին, ամեն կերպ օգնում էին պարտիզաններին։ Այստեղ մենք գալիս էինք հանգստանալու և զգեստներս չորացնելու, այստեղ էլ տեղավորում էինք վիրավորներին ու հիվանդներին»³²։

Այդ չվրիպեց թշնամու աչքից։ 1942 թ. փետրվարի 4-ին էսէսա-

31 *ՏԷՍ ՇՄՊՊԿ* արխիվ, ֆ. 303, դ. 7, թ. 1—7, գ. 11, թ. 1—2։

32 М. Македонский, Пламя над Крымом, Симферополь, 1969, стр. 49.

կան մի զորամաս դադանային հաշվհարդար տեսալ Ջաշիրի հետ։ Նրանք բռնությամբ բնակչությանը զուրա բերեցին գյուղից, բոլոր տղամարդկանց, այդ թվում պատանիներին, գնդակահարեցին, իսկ կանանց ու երեխաներին քշեցին Գերմանիա։ Կուռլ գյուղի մոտ, գերիների շարքից 6 կին դիմեցին փախուստի և, մտնելով անտառ, միացան պարտիզաններին։ Նրանց մեջ էր Վերա Կասպարովան, կրճբի երեխայի հետ։

1942 թ. դարնանից Կարասուբաղարի և Ստարի Կրիմի շրջաններում գործում էին տանչակ ընդհատակյա խմբեր, որոնց ղեկավարում էին փորձված պարտիզաններ և կուսակցական ու կոմերիտական աշխատողներ Ի. Ֆ. Ֆեդչենկոն, Բ. Ա. Պոպովը և ուրիշներ։ Այդ խմբերի ակտիվ անդամներից էին Իվանես Ասլանյանը, Վահան Դիլանյանը, Գեորգի Զախարյանը, Լևոն, Նվա, Մինաս և Նփրիմ Օգանեսյանները, Գրիգոր Կրիկորովը, Վարվառա Կրիկորովան և ուրիշներ։ Վարվառան իր բնակարանը դարձրել էր պարտիզան կապավորների և ընդհատակայիների հանդիպավայր, պարտիզաններին սննդամթերք։ Հանդերձանք, դեղորայք էր մատակարարում, ազիտացիոն աշխատանք էր տանում բնակչության մեջ։

Ընդհատակայիները ակտիվ էին գործում նաև Ջանկոյ—Կերշերկաթուղագծի վրա ընկած Իշկինի և Սեյտլերի շրջաններում։ 1942 թ. մամռանը, երբ Դրիմի թերակղզին գտնվում էր հիտլերականների ձեռքին, խնդիր դրվեց հետախուզական-դիվերսիոն պայքար ծավալել երկաթուղային ու խճուղային կոմունիկացիայում՝ թշնամու զորքի դեպի Կուբան և Հյուսիսային Կովկաս փոխադրումները խափանելու համար։ 1942 թ. հունիսին, երբ մարդային կուսակցական ընդհատակյա կենտրոնի առաջադրանքով, որպես կենտրոնի լիազոր, աշխտեղ ուղարկվեց Իվան Սերգենիշ Դյաչենկոն, ընդհատակյա աշխատանքի համար իրադրությունը բավական ծանր էր։ Սեյտլերի շրջանի բնակիչները բավ էին ճանաչում իրենց շրջսովետի նախկին նախագահին։ Նա պետք է գործեր խոր ընդհատակում և զգուշյ, Բացի այդ, երաշխավորված անձնավորությունները, որոնց հետ պետք է հանդիպեր և աշխատեր, հեռացել էին այդ վայրերից, ձերբակալվել կամ գնդակահարվել։ Կերշի, Թեոդոսիայի անկումից հետո այս վայրերում գլուխ էին բարձրացրել ամեն տեսակ հակասովետական տականքներ։

Դյաչենկոյին մնում էր վստահելի նոր մարդիկ որոնել, ոտքի կանգնեցնել ընդհատակը և նրա միջոցով աշխատանք կադմակերպել, ճշմարտացի տեղեկություններ հաղորդել բնակչությանը, մերկացնել

հիպոթերականների կեղծիքը: Ահա այդ դժնդակ օրերին Դյաչենկոյին օգնության հասան մի խումբ հայրենասերներ, տեղացի հայ ընդհատակայիններ, որոնց թվում Սեյալերի շրջանի Բուռնաշ գյուղի համայնքի ավագ (ավելի ուշ՝ գյուղապետ) Ա. Տ. էիրանը: Նա մեծ դուռնությամբ աշխատում էր սովետական իշխանության օգտին, պայքարի մեջ ներգրավելով իր ընտանիքի անդամներին և հայրենակիցներից շատերին:

1943 թ. ապրիլի 10-ին ընդհատակյա մարզային կուսակցական կենտրոնի լիազոր Ի. Ս. Դյաչենկոն Սեյալերի և Իշկինի շրջաններում ընդհատակյա կազմակերպությունների ու խմբերի գործունեության մասին կենտրոնին ներկայացրած հաշվետվության մեջ արձանագրել է. «Իմ ժամանելու երրորդ օրը անձամբ կապվեցի ավագի, աղդության հայ Ա. Տ. էիրանի հետ, ևս չսխալվեցի, նա անձնվեր ու նախաձեռնող անձնավորություն դուրս եկավ, շատ ուրախ էր մեր հանդիպման համար և սիրով համաձայնվեց կատարել իմ հանձնարարությունները՝ պահպանել իմ կոնսպիրատիվ բնակարանը և նախօրոք ղգուշացնել սպառնացող վտանգի մասին, ինձ և եկող կապավորներին ապահովել սննդով ու մթերքներով... Նա այս աշխատանքները կատարեց և կատարում է ազնվաբար, բարեխղճությամբ,— գրել է Դյաչենկոն:— Հենց այդ ժամանակ տեղում ստեղծեցի երկրորդ խումբը, որի մեջ էին Ա. Լուցիկյանը, Ս. Լուցիկյանը և Ա. Ալավերդյանը, նրանց հետ անձամբ խոսեցի և խնդիր դրեցի տանել ագիտացիոն աշխատանք և հավաքել հետախուզական տվյալներ: Այս ընկերները, իրենց հերթին, ունեին հավատարիմ բարեկամներ, որոնց հետ միասին աշխատանք էին տանում, ընդգրկելով երեք բնակավայր՝ Բուռնաշ, Ն. Իվանովկա և Ժեյկաբովկա գյուղերը»³³:

Ընդհատակայիների առաջին գործը եղավ ռազմաճակատային ամփոփագրերի, ինչպես նաև օկուպացված շրջանների բնակչությանն ուղղված ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ Մ. Ի. Կալինինի 1942 թ. մայիսի 28-ի դիմումի և Օրյոլի պարտիզաններին ուղարկած Ի. Վ. Ստալինի նամակի տարածումը: Նրանց ջանքերով կրճատվեց Գերմանիա ստրկական աշխատանքի քշվող սովետական քաղաքացիների թիվը³⁴:

Այսպիսով, աստիճանաբար աշխուժացավ ընդհատակյա աշխատանքը, ուժեղացավ բնակչության կողմից օկուպանտներին ցույց տրվող դիմադրությունը, վերացան Կերչի և Սևաստոպոլի անկման հե-

³³ «Крым, сборник док. и мат.», стр. 263—264.

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

տեանքով բնակչության մեջ առաջացած ընկճվածությունն ու հուսալքման երևույթները:

Կարասուբաղարի և Ստարի Կրիմի ընդհատակայիններից էին երիտասարդ կոմունիստներ և կոմերիտականներ Պետյա Կարաջևը, Պավել Դեկյամուրեն, Գուրգեն և Գարեգին Ասլանյանները և ուրիշներ:

Կարաջևը ղեկավարում էր Մալի Բուրունդուկ գյուղի հայրենասերների խումբը, որը մեծ աշխատանք տարավ պարտիզաններին սննդամթերք, հանդերձանք և դեղորայք մատակարարելու ուղղությամբ: Կարաջևն անձամբ օգնություն էր ցույց տալիս կարմիր բանակի պարաշյուտիստ-դիվերսանտներին, նրանց հետ մասնակցում երկաթուղագծերի պայթեցման գործողություններին: Նրա խմբի ակտիվ ընդհատակայիններից էր Ստեփան Բոստանջյանը:

Կարասուբաղարում է գործել Պ. Դեկյամուրեի խումբը, որն ստեղծվել էր 1942 թ. հունվարին: Պավելը մասնագիտությամբ շինարար տնիսիկ էր: Երբ մեր զորքերը թողեցին Պերեկոպը, նա կործանիչ գումարտակի հետ մեկնեց անտառ, պարտիզանների մոտ: Շուտով կուսակցության շրջկոմի բարտուղար Տ. Կապլունը, որն այդ ժամանակ պարտիզանական ջոկատի կոմիսար էր, Պավելին ուղարկեց Կարասուբաղար՝ ընդհատակյա աշխատանքի: Նա սկսեց աշխատել տակառագործական արհեստանոցում որպես բանվոր և կոմունիստ Ստեփան Նեդոմեցիի հետ ձեռնամուխ եղավ կազմակերպելու ընդհատակյա խմբեր³⁵:

1943 թ. կոմերիտական Պավել Դեկյամուրեի խումբն ուներ 35 անդամ: Պավելը իր գործունեությունը շուտով ծավալում է նաև էֆենդիկի, Մալի Բուրունդուկ, Տայգան, Արդին ու մյուս գյուղերում, որտեղից հավաքում է հետախուզական տվյալներ, կապ է պահպանում կուսակցական մարզային ընդհատակյա կենտրոնի և պարտիզանական առաջին բրիգադի հետ, կատարում նրանց հատուկ առաջադրանքները:

Ղրիմի պարտիզանական շարժման պատմության մեջ ահջնջելի հետք են թողել Պրոլոմ (այժմ Պարտիզանսկոյե) գյուղի կոմերիտական և սիոներ-դադոցականների ընդհատակյա խմբերը, որոնց կազմակերպիչներն ու ղեկավարներն էին կոմերիտականներ Գուրգեն ու Գարեգին Ասլանյանները և Պավել Կուզմինը:

Պրոլոմը հիմնականում հայկական գյուղ էր, բաղկացած 50 տն-

³⁵ Տե՛ս Է. Շամկո, Партизанскими тропами, Симферополь, 1969, стр. 89—90.

տեսությունից: Ամբողջ գյուղը ընդգրկված էր Ստ. Շահումյանի անվան կոլտնտեսության մեջ, ուներ իր ակումբը, դպրոցը:

Ֆաշիստական հորդանքները Ղրիմի լեռնաստանում ծավալած այգեշատ Պրոլոմ գյուղը ներխուժեցին 1941 թ. վերջին: Նրանք կողոպտեցին կոլտնտեսության ունեցվածքը, մատնությանը գնդակահարեցին կոլտնտեսության նախագահ, կոմունիստ Սուրեն Շիրինյանին, համակենտրոնացման ճամբար քեցին գյուղի ակտիվին և բոլոր հրեաներին:

Շուտով Գարեգինի, Պավելի ու Գուրգենի նախաձեռնությամբ ձևավորվեց պիոներ-գաղութականների ընդհատակյա կազմակերպություն, որը 1942—1943 թթ. միավորում էր 15 խմբակ, 136 հայրենասեր տղաներ ու աղջիկներ³⁶, նրանց թվում էին Վարդան Շահիյանը, Բերնարդ Բերմեճյանը, Վարդան և Լիզա Շազանովները, Տրդատ Օհանյանը, Վ. Գրիգորյանը, Պարույր Ֆունդուկյանը, Ռոզա Գաղուկյանը, Վանյա Վոլիկովը, Կլավա Պողոսյանը, Անատոլի Եգորովը, Սեդրակ Սելիկյանը, Լեոն և Եվա Օհանյանները, Յոդիկ Ասլանյանը, Կարասուբազարի կոմերիտմիության շրջկոմի նախկին քարտուղար Գրիշա Լաբունիսը, Լեոնիդ Բակլանովը, Լեոն Քոսեյանը, պիոներներ Վոլոդյա Զինովևը, Արսեն Էրիշյանը, Իզաբելլա Ասլանյանը, Կոլյա Պոլիկովը, Զեփյուրը, Իմաստուհին և ուրիշներ, որոնց մեծ մասը 14—16 տարեկան էին: Նրանց հետ էր նաև գաղացի երիտասարդ ուսուցչուհի Անյա Կուլյակինան:

Հավատարմության երդում տալուց հետո ընդհատակայինների առաջին ձեռնարկումը եղավ զենքի հայթայթումը, որի մի մասը հանձնեցին պարտիզաններին: Նրանք տարածում էին թուղցիկներ, Սովինֆորմբյուրոյի ամփոփագրերը: Շուտով իրենք ևս սկսեցին թուղցիկներ ու կոշեր գրել: Կոշերը գրում էին Գարեգինը, Պավելը և Գուրգենը, խմբագրում էր ուսուցչուհի Անյա Կուլյակինան: Բնակչությանն ուղղված առաջին կոչում (1942 թ. մարտ) ասված է. «Մենք ձեզ հետ ենք, եղբայրներ և բույրեր, հայրեր և մայրեր: Մեր երկիրը մահու և կենաց դոտեմարտի է բռնվել իր վտանգավոր ու ոխերիմ թշնամու՝ գերմանական ֆաշիստների հետ: Մեր զորքերը հերոսաբար կռվում են թշնամու դեմ: Կարմիր բանակը պայքարում է սովետական ամեն մի թիզ հողի համար: Սիրելի ընկերներ, ամենքդ մի մարդու պես ոլետք է մասնակցեք ֆաշիստ զավթիչների դեմ մղվող պայքարին: Մենք կոշ ենք անում ձեզ՝ ինչով կարող եք՝ օգնեք պարտիզաններին: Սպանեցեք

դավաճաններին, հավաքեցեր ղենք և թաքցրեք՝ գերմանական ֆաշիստ-ներին ոչնչացնելու համար: Թաքցրեք սննդամթերքը, հագուստեղենը, որպեսզի դրանք չընկնեն ֆաշիստների ձեռքը:

Մա՛հ գերմանական զավթիչներին:

Կարդացեք և հանձնեցեք վստահելի ընկերոջ³⁷:

Շուտով Պրոլոմի խմբի մասին, անտառապահ Բորիս Ալեքսեևիչ Պավլովի միջոցով, մանրամասն տեղեկություն ստացավ Դրիմի պարտիզանական շարժման հրամանատար Մոկրոուսովը: Վերջինս Պրոլոմ ուղարկեց նախկին նավաստի, պարտիզանական 2-րդ բրիգադի 1-ին ջոկատի կոմիսար Լևոնիդ Աֆանասևիչ Ուվարովին: Ուվարովին հաջողվեց հանդիպել Պրոլոմի ընդհատակի ղեկավարներին և կապ հաստատել պարտիզանների հետ:

Մոկրոուսովի առաջադրանքով Ուվարովը վերակազմեց Պրոլոմի ընդհատակյա կազմակերպությունը և ստանձնեց նրա ընդհանուր ղեկավարությունը: Նա տեղակալներ նշանակեց Գուրգեն և Գարեգին Ասլանյաններին՝ զինվորսին հետախուզական աշխատանքների գծով, իսկ Պավել Կուզմինին և ուսուցչուհի Անյային՝ կազմակերպչական-քաղաքական և ազիտացիայի գծով:

Կազմակերպվեցին մի բանի զինվորսին խմբակներ, որոնց ղուլի կանդնեցին համարձակ կոմերիտականներ Պարույր Ֆունդուկյանը, Անատոլի Նոդորովը, Վանյա Վոլիկովը և ուրիշներ:

Ընդհատակյանները խափանում էին հիտլերականների կապի միջոցները, շարքից հանում տրակտորները, արհեստանոցների մեքենաները: Պարտիզանական ջոկատի միջոցով կարմիր բանակի հրամանատարությունը տեղեկություններ էին հաղորդվում Ստաբի Կրիմի մոտ գտնվող գերմանացիների օդանավակայանի և ղեպի՝ ռազմաճակատ շարժվող ռազմական զնացքների մասին: Պայթեցնում էին կամուրջներ, երկաթուղագծեր, պահեստներ:

Գրիշա Լաբոնինը, որը տիրապետում էր գերմաներենին, կազմակերպության հանձնարարությամբ որպես թարգմանիչ աշխատանքի մտավ Վասիլեկա ղյուդի պարեստատանը: Նա օկուպանտների բոլոր ձեռնարկումների մասին տեղեկացնում էր կազմակերպության ղեկավարությունը:

Գրիշան զայրույթով է պատմել ընկերներին Վասիլեկա ղյուդի

37 Ստ. Կուրտիկյան, Պրոլոմյան հովտաշուշաններ, Երևան, 1969, էջ 90:

պարետատանը կատարվող գաղանթությունների, բանտարկված սովետական քաղաքացիների և նրանց խոշտանգումների մասին: Ընդհատակայինները որոշեցին, պարտիզանների հետ համագործակցված, գրոհել «ոճիրների տունը», աղասել բանտարկյալներին, որոնց մեջ կային նաև ընդհատակյա կազմակերպության անդամներ: Ուսումնասիրելով պարետատան ռեժիմը, մի գիշեր, երբ նրա անձնակազմը քնած էր, պարտիզանների ու ընդհատակայիների խումբը, պահակներին շարքից հանելուց հետո, աղատեց բանտարկյալներին և զրաված փաստաթղթերի ու զենքերի հետ միասին նրանց հասցրեց անտառ: Կարասուրաղարի պարետ Տիսսը գաղազած էր Վասիլեկայի դեպքի համար: Հիտլերականները և ոստիկանությունը, մատինչի օժանդակությամբ, նոր ձերբակալություններ սկսեցին: Ընդհատակայիները պարզեցին, որ մատինչը Պրոլոմի բնակիչ Բելսկին է, նրա հետ արժանի դատաստան տեսան:

Պրոլոմի ընդհատակյա կազմակերպության վերջին գործողությունը ալրաղացի գրոհումն էր, որին մասնակցում էին Գուրգենի և Պավելի խումբը, պարտիզանների գասակը: Գործողությունը ղեկավարում էր Ուվարովը: Ալրաղացում հիտլերականները մեծ քանակությամբ ալյուր էին կուտակել, իսկ պարտիզանական ճամբարի հացի պաշարը սպառվել էր: Գարեգինը, Պավելը և Գուրգենը, որոնք մանրամասն ուսումնասիրել էին տեղանքը, գիշերը պարտիզաններին սուաջնորդեցին դեպի ալրաղաց: Նրանք կալծակնային արագությամբ շարքից հանեցին պահակախմբին և, ալրաղացի բաց պարսպից ներս թափանցելով, ալյուրի պարկերը բարձեցին ձիերին և բռնեցին անտառի ճանապարհը: Հենց այդ գիշեր էլ Գուրգենը, Գարեգինը և Պավելիլը ընդգրկվեցին պարտիզանական ջոկատի շարքերը:

Թշնամու թիկունքում կազմալուծման ուղղությամբ ընդհատակյա կազմակերպությունների հարաճուն պայքարը հիտլերականներին սարսափի մեջ էր դրել: Ալրաղացի դեպքից հետո նրանք էլ ավելի ուժեղացրին հետապնդումները՝ դիմադրության օջախները վերացնելու համար: 1942—1943 թթ. տեղի ունեցան մասսայական ձերբակալություններ, ընդհատակյա կազմակերպությունների մի շարք տապալումներ, ղեղակահարկեցին հարյուրավոր հայրենասերներ: 1942 թ. ծանր կորուստ կրեց նաև Սեյալերսկիի շրջանի մեղ արգեն ծանոթ ընդհատակայիների կազմակերպությունը, որի ղեկավարն էր Ի. Ս. Դյաչենկոն: Հոկտեմբերի 20-ին հիտլերականները (մատնությամբ) ներխուժեցին Դյաչենկոյի բնակարանը, բայց նրան չգտան: Գաղազած օկուպանտ-

ներք ձերբակալեցին Դյաշենկոյի մորը, բրոջը, գյուղապետ էիրանին, նրա կնոջը, երկու որդիներին, ընդհատակյա խմբի ակաիվ անդամ Ա. Լուցիկյանին և նրա կոմերիտական աղային՝ Սերգեյին³⁸։ Բոլորը առնջամահ արվեցին գետապոլսական զնդանում։ Այս ձեռով զոհվեցին նաև Պրոլոմի ընդհատակյա կադմակերպության անդամներ Գրիգորի և Վերա Գրիգորև ամուսինները, հրիտասարդական խմբից՝ Վոլոդյա Շահինյանը, Աբսեն էքիշյանը, Գրիշա Լաբունինը, Կուլյակին քույրերը, Վանյա Վոլիկովը և ուրիշներ։ Հիտլերականները Շահինյանին ձերբակալել էին ծանր հիվանդ վիճակում և երկու ամիս բանտում տանջելուց հետո փրկահաճարել, իսկ Աբսենին սպանել էին Պրոլոմ մտնող ոստիկանները, երբ նա շտապել էր զոհվածին զոհվում գտնվող պարտիզաններին։

1943 թ. սկստեմբերին ձերբակալվեցին նաև կոմերիտական Պավել Դելյամուրեն և նրա ղեկավարած խմբի անդամները՝ Հիտլերականները ամբողջ մեկ ամիս ծնծում, անասնի խոշտանգումների էին ենթարկում ընդհատակայիններին, սակայն նրանցից ոչ մի դադարիք չկարողացան կորզել³⁹։

Չնայած հիտլերականների գործադրած դադանային տևորին, ընդհատակյա պայքարը շարունակվում էր։ 1943 թ. վերջերին Սեյտլերսկի, Կարասուրազարի, ինչպես և մյուս շրջանների ընդհատակայինները խմբերով, ոմանք ընտանիքներով փոխադրվեցին անտառ, խտացրին պարտիզանական միավորումների շարքերը։

ԹԵՈԴՈՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԿԵՐՁՈՒՄ

Ղրիմի հակաֆաշիստական պայքարի պատմության մեջ ուրույն տեղ ունեն Թեոդոսիայի և Կերչի ընդհատակյա կադմակերպությունները և պարտիզանական ջոկատները։ Հիտլերականները երկրորդ ան-

38 Տե՛ս «Երեանի համալսարան», 1974, № 1, էջ 35։

39 Տե՛ս Ե. Շամկո, նշված աշխ., էջ 89—90, Պ. Դելյամուրեն Ղրիմի հայկական համայնքի նշանավոր ընտանիքներից մեկի ղավակ էր։ Նրա հայրը՝ Լյուդվիգ Սեյտլերսկի և մայրը՝ Լենինի ջբանշանակիր Տատյանա Պավլովնան, վաստակավոր մանկավարժներ էին։ 30 տարի աշխատել էին Կարասուրազարի դպրոցում, դաստիարակել հարյուրավոր սովետական հայրենասերների։ Նրանց կենդանի մնացած երկու որդիներն այժմ աշխատում են Սիմֆերոպոլում։ Լյուդվիգ Լյուդվիգովիչը բժշկական ծառայության գնդապետ է, գիտության թեկնածու, իսկ Սեյտլերսկի Լյուդվիգովիչը կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, դասախոսում է Սիմֆերոպոլի Ֆրունզեի անվան մանկավարժական ինստիտուտում։

գամ Թեոդոսիան զավթեցին 1942 թ. հունվարի 15-ին, իսկ Կերշը՝ մայիսի 19-ին: Նորից ուժեղացավ ժողովրդական վրիժառունների պայքարը, ստեղծվեցին նոր ընդհատակյա կազմակերպություններ:

Թեոդոսիայի ընդհատակյա կազմակերպությունը ձևավորվեց ծխախոտի գործարանի մանկամսուրի վարիչ Նինա Միխայլովնա Լիստովնիչայայի ղեկավարությամբ: Նա էր գլխավորում նաև դիվերսիոն խումբը: Այդ կազմակերպության ակտիվ անդամներից էին կոմունիստներ Դ. Սամարինը, Մ. Դիմիտրենկոն, Մ. Բելյակը, Պալունը, բժիշկներ Ա. Բոգդանովը, Կ. Շեպիլը, Տ. Պեսլեգինը և ուրիշներ: Շուտով նրանց շուրջը համախմբվեցին կուսակցական և սովետական աշխատողներ, երկաթուղու և գործարանների բանվոր-ծառայողներ, արհեստավորներ, տնային տնտեսուհիներ և ֆաշիստական ճամբարներից փախած ռազմագերիներ:

Ն. Լիստովնիչայան օկուպացիոն իշխանությունների թուլություն-թյամբ իր բնակարանում բացել էր տղամարդկանց և կանանց նորաձևվության արհեստանոց, ուր այցելում էին նաև հիտլերյան պաշտոնյաներ, սպաներ, նրանց կանայք և ուրիշներ: Բժիշկ Բոգդանովը սկսել էր զբաղվել մասնավոր պրակտիկայով, ժամագործ Ն. Բովսարյուկը բացել էր արհեստանոց: Այդ արհեստանոցները փառտորեն կոնսպիրատիվ բնակարաններ էին՝ ընդհատակյա հակաֆաշիստական պայքարի օջախներ: Այստեղ կազմակերպվում էին գաղտնի խմբեր, որոնք հետախուզական տվյալներ էին հավաքում թշնամու ուժերի մասին, հակաֆաշիստական կոչեր ու գրականություն տարածում:

Ընդհատակյա կուսակցական կենտրոնի առաջադրանքով, Նինա Միխայլովնայի ղեկավարությամբ, ընդհատակայինները կազմեցին Թեոդոսիա բազայի բարտեզը՝ ռազմական օբյեկտների նշումներով: Քարտեզը հանձնվեց կարմիր բանակի հրամանատարությանը: 1943 թ. փետրվարի 19-ին կազմակերպության գործունեության մասին մարդային կուսակցական ընդհատակյա կենտրոնին ուղարկած ղեկուցագրում Նինա Միխայլովնան նշել է, որ գեռես 1942 թ. սկզբներից սկսել են իրագործել կազմակերպության ծրագրած խնդիրները՝ հակառակորդի թիկունքը կազմալուծելու ուղղությամբ: Երկու ներկայացուցիչ են ուղարկել անտառ՝ պարտիզանների հետ կապ հաստատելու համար, նույն թվի ապրիլից կապ է հաստատվել նաև ռազմագերիների ճամբարի ընդհատակյա կազմակերպության հետ, պարտիզանական ջոկատ են ուղարկվել շատ ռազմագերիներ: Սրանցից բացի, բազայի 60

բնակիչներից կազմակերպվել է զինված ջոկատ, որը գործում է ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարությամբ⁴⁰:

Լիստովնիչայայի ղեկավարած Թեոդոսիայի հայրենասերների ընդհատակյա կազմակերպությունը 1943 թ. դարձան իր շարքերում արդեն ուներ 300 անդամ և շարունակում էր օգնություն ցույց տալ սպարտիզաններին⁴¹:

Թեոդոսիայի կազմակերպության ակտիվ անդամներից էին նաև մի խումբ հայ ընդհատակայիներ՝ սովետական բանակի հետախույզ, կոմերիտական Հայկ Արտեմի Մարտիրոսյանը (Մայգերոսով), ՆԳժ-ի նախկին աշխատակից Ասյա Ամետովը (Բալյան), ռազմագերիներ՝ կոմունիստ լեյտենանտ Աշոտ Այվազի Հայրապետովը («Ալյոշա»), ռազմագերիների բանվորական Կերչ-Թեոդոսիա ճանապարհաշինարարական գումարտակի ընդհատակյա խմբի ղեկավար Արամ Սիմոնի Տերյանը և ուրիշներ: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր շուրջը հավաքել էր համախոհների խումբ և ղեկավարում էր նրա վտանգավոր, բարդ ու զգվարին հայրենասիրական գործունեությունը:

Աշոտը, որը ռազմագերիների ճամբարի ներկայացուցիչն էր քաղաքի կազմակերպության մեջ, դարձավ Լիստովնիչայայի մերձավոր զինակիցը:

Լեյտենանտ Աշոտ Հայրապետովը ծնունդով Թեոդոսիայից էր: 1935 թ. նրա ընտանիքը փոխադրվել էր Վրացական ՍՍՀ-ի՝ ղերմանացիներով բնակեցված Լյուբսեմբուրգի շրջանը, այստեղից էլ ղորակոչվել և ծառայել էր զննողական Սիմեոն Զաքիյանի հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի 789-րդ գնդում որպես 6-րդ վաշտի հրամանատար: Դիվիզիան 1942 թ. սկզբից արյունահեղ մարտեր մղեց Կերչի թերակղզում: Աշոտը ծանր վիրավոր վիճակում ընկավ գերմանացիների ձեռքը և նետվեց Թեոդոսիայի ռազմագերիների ճամբարը: Բարեկամների օժանդակությամբ Աշոտը ճամբարում ազատ ելումուտի հնարավորություն ստացավ և շուտով դարձավ ճամբարի վարձովի թարգմանիչ և ճամբարից ոչ շատ հեռու տեղավորված մթերապահստի վարիչ: Սոցիալիստական հայրենիքի հավատարիմ զավակը 1942 թ. ապրիլին ճամբարում կազմակերպեց ընդհատակյա կազմակերպություն, որտեղ ընդգրկվեցին ավելի քան 60 հայրենասերներ: Աշոտի գլխավորությամբ ճամբարի կազմակերպության ղեկավար հնգյակի անդամներ դարձան

⁴⁰ Տե՛ս «Крым, сборник док. и мат.», стр. 256—257.

⁴¹ Տե՛ս ПАКО КПУ, ф. 1, оп. 27, л. 18, л. 187.

տեխնիկ-ինտենդանտ Ստեփան Միքայելի Մեկքումովը, ղրինվորական բուժականներ Իվան Խարիտոնովիչ Գուրկունը, Պյոտր Նիկոլաևիչ Յարի-գինը, տեխնիկ-ինտենդանտ Արտաշես Նազարի Ռաֆայելովը և Օվչին-նիկովը: Աշոտն իր հերթին մտնում էր քաղաքի ընդհատակյա կաղմա-կերպովթյան ղեկավար կազմի մեջ և հաճախում Լիստովնիչայայի ար-հեստանոցը, մասնակցում խմբերի ղեկավարների խորհրդակցություն-ներին: Հայրապետովը իր բարեկամ, հացթուխ Ստեփան Կարապետ-յանի տունը ևս վերածեց կոնսպիրատիվ բնակարանի, իսկ Կարապետ-յանի աղջիկը՝ Կլարան, դարձավ նրա կապավորը: Թեոդոսիայում Աշո-տը ծանոթացավ հետախույզ Հայկ Մարտիրոսյանի հետ, որը Կարա-պետյանի միջոցով նրան տրամադրում էր անցագրեր և այլ նյութեր:

Աշոտ Հայրապետովին և Լիստովնիչայային մեծ օգնություն էին ցույց տալիս նաև քաղաքի հիվանդանոցների բժիշկները, որոնք ճամ-բարից բուժման ընդունած հիվանդներին դուրս էին դրում որպես մա-հացածներ: Նրանք Լիստովնիչայայի արհեստանոցում ղեկստապիոխ-վում էին և կապավորների միջոցով փոխադրվում անտառ՝ պարտիզան-ների մոտ: Ծամբարներից փախած ռազմագերիներին իրենց բնակա-րաններում թաքցնում և պարտիզանների մոտ էին ուղարկում նաև ընդ-հատակյա կաղմակերպության անդամներ Ասյա Չաուշյանը, ատամնա-բույժ Գոհար Զիլավյանը և ուրիշներ: Գոհարը ստեփանավանցի էր, ծա-ռայել էր Զ-րդ հրաձգային դիվիզիայի 251-րդ ղեղի սանմաստմ: Կեր-չից մեր ղորքերի նահանջի ժամանակ չկարողանալով էվակուացվել և խուսափելով գերությունից, նա թաքնվեց Թեոդոսիայում, աշխատանքի մտավ հայ կոշկակարի մոտ որպես մաշկար: Կոշկակարը նրան սրա-մագրեց իր ղոհված կնոջ անձնագիրը, և Գոհար Զիլավյանը դարձավ Թեոդոսիայի բնակչուհի Աշխեն Մուլքիջանյան:

Մի օր կոշկակարի արհեստանոց մտան մի խումբ ռազմագերիներ, որոնց քաղաքի բուժարան էր ուղեկցում ճամբարի սանիտար Գրիշա Հովհաննիսյանը (ստեփանավանցի): Աշխենը (Գոհարը) ճանաչեց հայ-րենակցին: Նրանք արտասովելով գրկախառնվեցին, իրար պատմեցին կրած տառապանքների մասին⁴²: Գրիշան (որը ճամբարի ընդհատակյա խմբի անդամ էր), այս մասին հայտնում է Աշոտ Հայրապետովին, որը ծանոթանալով Աշխենի հետ, նրան ընդգրկում է ընդհատակյա կաղ-մակերպության մեջ և ներկայացնում Լիստովնիչայային:

⁴² Գ. Հովհաննիսյանը ապրում և աշխատում է Ստեփանավանում, իսկ Գոհարը՝ Երևանում:

Քաղաքի կազմակերպությանը ղուգահեռ ակտիվ ընդհատակյա աշխատանք էր տարվում նաև ռազմագերիների ճամբարում: Այնտեղ ընդհատակայինները ղենք էին հավաքում, որը պահվում էր Աշոտի պահեստում և քաղաքի կոնսպիրատիվ բնակարաններում, որպեսզի կարմիր բանակի կողմից զեսանտ իջեցնելու դեպքում ապստամբություն բարձրացնեն հիտլերականների թիկունքում և միանային զեսանտայիններին: Այդ նպատակով ընդհատակայինների խումբը բաժանվել էր երեք մասի, յուրաքանչյուրում նշանակվել էին հրամանատարներ ու քաղղեկներ: Բայց երբ հիտլերականները մտան Հյուսիսային Կովկաս և զեսանտի հույսը կտրվեց, ճամբարի ռազմագերիները ազատվելու միակ միջոցը համարեցին անտուռ՝ պարտիզանների մոտ փախչելը:

Աշոտը կազմակերպության ղեկավար հնգյակի անդամներին, ըստ նոր իրադրության, հրահանգվորում է ակտիվացնել փախուստի կազմակերպման գործը: Այդպես էլ արվում է: Նրա միջնորդությամբ ավադ բուժակ Իվան խարիտոնովիչ Գուրկունը, որը գլխավորում էր ճամբարի սանմասը, իրավունք ուներ քաղաքի հիվանդանոց ուղեկցել հիվանդ ռազմագերիներին: Հմտորեն օգտագործելով այդ հնարավորությունը, Գուրկունը սանմասում թաքցնելով առողջ ռազմագերիներին և նրանց, որպես հիվանդների, «բուժման» տանելով քաղաքային հիվանդանոց, հայրենասեր բժիշկների օժանդակությամբ կազմակերպում է փախուստ:

Այդ գործում կազմակերպչական մեծ հմտություն է հանգես բերում նույնպես հին շեկիստ Արտաշես Ռաֆայելովը: Նա ճամբարում կառուցող ռազմագերի բանվորները բրիգադավարն էր և Աշոտի առաջադրանքով նրանց տասնյակներով հենց աշխատանքի վայրից փախցնել է տալիս պարտիզանների մոտ:

Աշոտը ճամբարի ընդհատակյա պայքարի մեջ էր ներգրավել նաև Թեոդոսիայի բնակիչներից ոմանց: Նրա միջնորդությամբ ճամբարի սափրիչ էր ընդունվել Նիկոլայ Բարոյանը, որի արհեստանոցում նրդնակներ և հատախուղական նյութեր էին պահվում: Ծամբարում ծխախոտ վաճառելու իրավունք էր ստացել ուսուցիչ, հաշվային աշխատող Պալունին: Վերջինս կապված էր քաղաքի ընդհատակի հետ և ծածուկ քաղաքացիական զգեստներ էր բերում ճամբար, օժանդակում ռազմագերիների փախուստին: Ծամբարում անձնաղոհությամբ իր հայրենասիրական պարտքն է կատարել կարմիր բանակի նախկին սպա Ստեփան Մելքումովը, որն այժմ ապրում է Երևանում և հանրապետական կարգի թոշակառու է: Նա մասնակցել է Օդեսայի և Ղրիմի պաշտպանական մարտերին, գերվել է Կերչում և նետվել Թեոդոսիայի ռազմա-

գերիներին համբարը: Այստեղ ընդգրկվել է ընդհատակյա կազմակերպություն մեկ, դարձել Աշոտ Հայրապետովի մերձավոր զինակիցներից մեկը, ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավար հնգյակի անդամ:

Մեկըմովի վրա էր դրված աշխատանքի մեկնող ռազմագերիների հաշվառումը: Կատարելով ընդհատակյա կազմակերպության առաջադրանքները, նա շատ անգամ վարպետորեն ոչնչացրել է ցուցակները, թաքցրել համբար չվերադարձածների հետքերը: Մեկըմովը շինարար բանվորներից տեղեկանում էր հիտլերականների կառուցած նոր ամբուլժուկների, նրանց տեղի մասին, թաքցնում էր ընկերների անլեզալ թերթերն ու նյութերը, հսկիչ պահակատներում կենտրոնացվող համբարի փոստից լուրեր էր քաղում, շփվում ռումինացի և հունգարացի զինվորների հետ, ծանոթանում նրանց տրամադրություններին, որոնք մեծամասնությամբ ատելությամբ էին լցված գերմանացիների դեմ: Մեկըմովը այս նյութերն ու տեղեկությունները հանձնում էր Աշոտին, որն իր հերթին դրանք հասցնում էր Թեոդոսիայի ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարությանը և պարտիզաններին:

Կարճ ժամանակամիջոցում քաղաքի և համբարի ընդհատակյա կազմակերպությունների միջոցով հարյուրավոր ռազմագերիներ ազատվեցին ֆաշիստական համբարից: Թեոդոսիայի գավառագիտական թանգարանի ուղեցույցում այդ մասին ասված է. «Ընդհատակայիները, զինվորական բուժակ Ի. Ն. Գուրկունը, Պ. Ն. Յարիգինը, տեխնիկ-ինտենդանտ Ս. Մ. Մեկըմովը, Արտաշես Նալարի Ռաֆայելովը թարգմանիչ Աշոտ Հայրապետովի օգնությամբ 1942 թ. դեկտեմբերի 20-ից մինչև 1943 թ. մարտի 25-ը համբարից ազատեցին 650 ռազմագերի: Մեծամասնությունը փոխադրվեց անտառ, պարտիզանների մոտ: Նրանց մեջ կային հարյուրավոր կոմունիստներ, հրամանատարներ ու կոմիսարներ, որոնք խիզախորեն մարտնչեցին թշնամու դեմ»⁴³:

Ընդհատակյա սլաքարին խոչընդոտում էին լրտեսներն ու դավաճանները: Ընդհատակայիները, իհարկե, ճանաչում էին համբարում գործող լրտեսներից մի քանիսին: Դրանում մեծ էր Աշոտի ծառայությունը, որը զգուշացնում է ընդհատակի խմբի ղեկավարներին: Բայց և այնպես բոլորին ճանաչել անհնարին էր: Պետք էր խիստ զգույշ լինել: Մանավանդ, որ գեստապոյականները և էսէսականները հաճախ համբար գալով, խուզարկում էին բարակները, ձերբակալում, տանում էին ռազմագերիներից ոմանց: Ահա այսպիսի ծանր պայմաններում էր դոր-

⁴³ В. Болхонов, Феодосия, путеводитель. Симферополь, 1970, стр. 78.

ծում Թեոդոսիայի ռազմագերիների ճամբարի սովետական հայրենասերների կազմակերպությունը: Նա ամրապնդում էր կապը քաղաքի կազմակերպության հետ, նույնիսկ նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս քաղաքում կազմակերպված դիվերսիոն պարտիզանական ջոկատին:

1943 թ. փետրվարին Թեոդոսիայից կուսակցության մարզային կենտրոնին ուղարկված ղեկուցադրում այդ մասին ասված է. «Ջոկատի մատակարարումը ապահովում ենք կազմակերպության անդամների, անհատապես Լիստովնիչայայի, Սամարինի և մյուսների սեփական միջոցների հաշվին: Իհարկե, նաև ընկ. Աշոտի անմիջական միջնորդությամբ գերմանական պահեստից վերցրածով, որը անշուշտ շատ դժվար է»⁴⁴:

1942 թ. հունիսին ռազմագերիների խմբի աշխատավայրում նավահանգստի առափնյա պաշտպանության ղեկիժային հրանոթներից մեկը շարքից դուրս էր բերվել, ավերվել: Կատաղած պարետը զինվորների խմբով գալիս է ճամբար և ռազմագերիներին շարք կանգնեցնելով, պահանջում է իրեն հանձնել հանցագործին: Քար լուսթյուն է տիրում... Շարքից յուրաքանչյուր երկրորդ ռազմագերուն դուրս բերելով, պարետը նրանց կանգնեցնում է պատի տակ և հրամայում զնդակահարել: Ազնան անխուսափելի էր: Աշոտն անմիջապես ելք է գտնում: Նա կարողանում է պարետին համոզել, որ զա պրոփոկացիա է, թաթար կամավորների ձեռքի գործն է, որոնք վրեժխնդրությունից զրգված աշխատում են գերմանացիներին ավելի զրգռել ուսանորի դեմ: Պարետը համոզվելով, փոխում է հրամանը: Հարյուրավոր գերիներ փրկվում են վերահաս զնդակահարությունից:

1943 թ. մարտին, սպանված պարտիզանի փաստաթղթերից հիտլերականները տեղեկացել էին Թեոդոսիայի ճամբարից ռազմագերիների փախուստների մասին: Ոտքի են հանվում ողջ գեստապոն ու ոստիկանությունը: Ուժեղանում են խուզարկությունները: Չնայած վտանգին, Աշոտը շարունակում է սառնասրտորեն կատարել իր պարտականությունները: Մարտի 11-ին նա նույնիսկ մեկնում է՝ որոնելու Թեոդոսիայի վրա մարտական թռիչքի ժամանակ խփված, Սովետական Միության հերոս օդաչու Պ. Գ. Բարանովի ինքնաթիռը: Գտնելով օդաչուի դիակը, Աշոտը այն հանձնում է դյուղացիներին՝ թաղելու, իսկ կուս-

⁴⁴ ПАКО КПУ, ф. 156, л. 4316, оп. 1, л. 1.

տումսը, ատրճանակը, շքանշաններն ու փաստաթղթերը բերում է ճամբար և թաքցնում:

Բայց ահա 1943 թ. մարտի 18-ին, դավաճանի մատնությանը Թեոդոսիայում տեղի է ունենում քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության տապալումը: Ձերբակալվում են բոլոր ղեկավարները և զնդակահարվում, նրանց թվում նաև Աշոտ Հայրապետովը: Աղետի մանրամասնությունները պարզվում են Ղրիմի աղատագրումից հետո: Թեոդոսիայի կուսբաղկոմի օրգան «Պրոլետարի» թերթը 1944 թ. մայիսի 1-ի համարում, «Նրանք լուսկոնցին արդար գործի համար» հոդվածում, պատմելով ընդհատակյա կազմակերպության և նրա ղեկավար Լիստովնիչայայի մասին, գրել է, որ նրա կարի արհեստանոցը դարձել էր ընդհատակյա խմբի աշխատանքի կենտրոն: «Շուտով ոչ միայն կապ է հաստատվում ռազմագերիների հետ, այլև ամեն օր ճամբարից սկսում են գերիներ անհայտանալ: Նրանք ուղարկվում էին «տուն», անտառ՝ պարտիզանների մոտ: Ճամբարում հիմնական աշխատանքը տանում էր թարգմանիչ Աշոտը: ...Խումբը սկսեց ղենք հավաքել: Նրա մի մասը պահվեց ռազմագերիների ճամբարում, մի մասն էլ՝ տներում: Բացի այդ, բնակչությանից մթերք էր հավաքվում՝ անտառ ուղարկելու համար:

Շուտով խումբը կապ հաստատեց Կիրովսկոյեի շրջանի հայրենասերների հետ: Թեոդոսիայի ընդհատակայինները կիրովցիների հետ կապը պահպանում էին Սամարինի միջոցով: Խմբի աշխատանքների մասին տեղեկություն է հասնում գերմանացիներին: 1943 թ. սկզբներից սկսում են լրտեսել: Դրանով անձամբ զբաղվում էր ոստիկանապետ Ջերնյավսկին:

Մարտի 18-ին Լիստովնիչայայի բնակարանում հերթական խորհրդակցության ժամանակ ներս է խուժում ոստիկանությունը: Ձերբակալվում են Ն. Մ. Լիստովնիչայան, Ն. Բոտորյուկը, Վ. Սամարինը և նրա աղջիկը, Ն. Կուլչինիկովը, Աշոտը և ուրիշներ... Չունենալով ստույգ տվյալներ, հաճախակի մեր մարդկանց քարշ էին տալիս հարցաքննության, գործի դնելով ծեծի ամենադաժան մեթոդները: Բայց նրանցից ոչ ոք անձնատուր չեղավ:

Շուտով խմբի բոլոր անդամները զնդակահարվեցին: Սակայն պայքարը ղավթիչների դեմ շարունակվեց...

Հավերժ փառք Ձեզ, մեր թանկագին բարեկամներ»⁴⁵։

Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են ձերբակալվածներին անմարդկային խռտանդուսների ենթարկելու մասին։ Նինա Լիստովնիչայային ծեծով ու տանջելով կուրացրել էին։ Հերոսաբար էր պահել իրեն Աշոտ Հայրապետովը։ Նա հարվածել էր ՍԴ-ի պետ Յապալային և աթոռը կոտրել ոստիկանապետի գլխին, իսկ երբ կապկպել են, նա նզովել, սպառնացել է ֆաշիստ դահիճներին։

Գեներալ Ալտենսլերենը իր թարգմանչուհուն խոստովանել էր. «Եթե կարմիր բանակում Աշոտի նմանները շատ են, ապա մեր պայքարն անհուսալի է»⁴⁶։

Թեոդոսիայի ընդհատակյա կազմակերպության ձերբակալությունից հետո հիտլերականները ավելի խստացրին ռազմագերիների ճամբարի ռեժիմը։ Փոխվեց նաև պարետը։ Այնուամենայնիվ մարտի 24-ին ճամբարից փախան Մելքումովը, սանմասի երկու բուժակները և ուրիշներ։ Շուտով գերմանացիները ռազմագերիներին ցրեցին այլ ճամբարների վրա։ Ավարտվեց Թեոդոսիայի նավահանգստի ռազմագերիների հայրենասիրական ընդհատակյա կազմակերպության գործունեությունը։

Նինա Լիստովնիչայայի և Աշոտ Հայրապետովի ընկալվուց հետո Թեոդոսիայում և նրա շրջաններում հակաֆաշիստական պայքարը չդադարեց։ Պայքարը շարունակող հայ ընդհատակայիներից էին նաև ռազմական հետախույզներ Հայկ Արտեմի Մարտիրոսյանը (Մալգերոսով) և Ասյա Արկադենա Ամետովան (Բալյան) և ուրիշներ։ Արտակարգ դեր է խաղացել ընդհատակում Հայկը, համարձակ, արի ու անձնազոհ հայրենասերը։

Հայկը ծնվել է Իսլամ-Տերեկի (այժմ Կիրովսկոյե) շրջանի Շելյու-էլի գյուղում, տրապիզոնցի Արտեմ Մարտիրոսյանի ընտանիքում։ Մարտիրոսյանները մեծ գերդաստան էին, Ղրիմ էին գաղթել 1915 թ. Արևմտյան Հայաստանից, փրկվելով մեծ եղիծներից։ Արտեմ և Սրբուհի ամուսիններն ունեին երեք տղա, մեկ աղջիկ։ Հայրենական պատերազմի սկզբից նրանց երկու որդիները՝ Ապրիոմը և Հայկը, գտնվում էին ռազմաճակատում։ Հայկը լեյտենանտի կոչում ուներ, կոմիտեի Պրեկոպի պարտա-

⁴⁵ «Пролетарий», орган Феодосийского горкома ВКП/б/ и горсовета, 1 мая 1944 г. 1965 թ. ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով Ն. Մ. Լիստովնիչայան Խումհու պարգևատրվեց Լենինի Ժառնանովի նրա անունով է կոչվում Թեոդոսիայի փողոցներից մեկը։

⁴⁶ ՏԷ՝ ՍՄՊՊԻ արխիվ, Ա. Մ. Մելքումովի դործում պահվող ռազմական հետախույզ Ալեքսեյ Նիկոլաևիչ Մանտեյֆելիի նամակը։

նոցում որպես դասակի հրամանատար։ Աչքի էր ընկել հետախուզության մեջ։ Այդ բանում, իհարկե, նրան օգնել էր գերմաներենին տիրապետելը (սովորել էր Թեոդոսիայի գերմանական յոթնամյա դպրոցում և մանկավարժական ուսումնարանի գերմաներենի բաժնում), դպրոցում երկու տարի դասավանդել էր գերմաներեն, այնուհետև սովորել և պատերազմի նախօրյակին գերազանցիկի վկայականով ավարտել էր մանկավարժական ինստիտուտի ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետը։

Ղրիմի օկուպացիայի սկզբից կոմերիտական Հայկ Մարտիրոսյանը ընդգրկվեց սովետական հետախուզական աշխատանքների մեջ և Ստալինի Կրիմի շրջանում գործող պարտիզանական Յ-րդ բրիգադի հրամանատարության առաջադրանքով (բրիգադի հրամանատար՝ Վ. Կուլենցով, հատուկ բաժնի պետ՝ Պ. Զաբոլոտնի) աշխատանքի տեղավորվեց Թեոդոսիա քաղաքի գերմանական պարետատանը որպես թարգմանիչ։ Պարետ մալոր Շտեյմանը լեյտենանտ Մարտիրոսյանին կոչեց «Հարրի» անունով։ Հայկը պարետի հրամաններն ու կարգադրությունները թարգմանում էր ռուսերեն, կարգի բերում պարետատան գործերը, գրանցման մատյանները, կարգավորում պարետի գրասենյակը։ Մեծ վստահություն և իրավունքներ ձեռք բերելով, նա փաստորեն դարձավ գրասենյակի պետ, սովադ թարգմանիչ։

Սովետական արիասիրտ հետախույզ Հ. Մարտիրոսյանը բոլոր միջոցներով օժանդակում էր պարտիզաններին և ընդհատակայիններին։ Հայկի օգնությամբ նրանք մերկացնում, վնասադեծում էին մատնիչներին, լրտեսներին, մանրամասն տեղեկություններ էին ստանում հիտլերականների պլանների, զորքի ու զինվորական գնացքների տեղաշարժերի, պարտիզանների դեմ նախապատրաստվող հարձակումների մասին։ Հայկը հնարավոր պայմաններում ղեկը, պարեն, անձնագրեր և կարևոր այլ փաստաթղթեր էր տրամադրում պարտիզաններին և ընդհատակայիններին։ Անձնագրերը նա ձեռք էր բերում աշխատանքի բորսայում ծառայող՝ անձնվեր ընդհատակային կիզիա Ֆիրսովայի միջոցով։ Այդ փաստաթղթերով ընդհատակայինները կարողացան հարյուրավոր քաղաքացիներ և ռազմադերիներ ազատել ճամբարներից, սույն ուղարկել և կամ պարտիզանների մոտ փոխադրել։

Որոշ ժամանակ անց, հիտլերականները զոռաշահով սովետական զորքերի նոր դեսանտից, Թեոդոսիայի պարետատանը փոխադրեցին Իսլամ-Տերեկ։ Այդ շրջանի մեջ էին մտնում Շենյա-էլի, Սպասովկա գյուղերը, որտեղ 1942 թ. սկզբներից գործում էին ընդհատակյա խմբեր։ Հայկը մեծ աշխատանք տարավ նաև իր ծննդավայր Շենյա-էլիի

ընդհատակյա խմբին օժանդակելու, նրան պարտիզանների հետ կապելու, բնակչության շրջանում հակաֆաշիստական պրոպագանդան ուժեղացնելու ուղղությամբ: Խմբի ակտիվ ընդհատակայիններից էին Հովհաննես, Անդրանիկ և Սարգիս Մարտիրոսյանները, Յակով Իլյիշ Բրատկոն, Արտեմ Ալեքսանդրի Սարգսյանը, Յակով Իվանովիչ Կլադովշիկովը և Հայկի հարազատներից ու բարեկամներից շատերը: Անվտանգության համար Հայկը նրանց երաշխավորեց դանադան պաշտոնների: Բրատկոյին՝ ոստիկան, Կլադովշիկովին՝ գյուղապետ: Վերջինիս բնակարանը վերածվեց ընդհատակայինների և պարտիզանների հանդիպավայրի: Կլավովշիկովի միջոցով նա տեղեկություններ էր հաղորդում պարտիզանական միավորման հրամանատարությանը, նրա հատուկ բաժնի պետ Զորոտտնիին: Հայկի միջնորդությամբ պարեհտատան Թարգմանիշ դարձավ նաև նրա հորեղբոր տղան՝ Անդրանիկ Մարտիրոսյանը: Պաշարի մեջ ընդգրկվեցին Հայկի ծնունդի ծնողները՝ Արտեմ և Սրբուհի Մարտիրոսյանները: Մարտիրոսյանի տունը կասկածի տակ չէր, ուստի պարտիզանների կապավորները այնտեղ հաճախ էին հայտնվում: Հայկի հավատարիմ կապավորներից էր 15-ամյա քույրը՝ պիոներ Թամարան:

Գործում էր նաև Թշնամին: 1943 թ. նոյեմբերին դավաճանի մատուցյալ պաշտային ոստիկանությունը ներխուժեց Անդրանիկ Մարտիրոսյանի բնակարանը և այնտեղ հայտնաբերեց ռադիոհաղորդիչ ապարատ, որի միջոցով Հայկը սիստեմատիկաբար տեղեկություններ էր հաղորդում պարտիզաններին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Զերբակալվեցին Անդրանիկ Մարտիրոսյանը և ռադիստ Օռովը⁴⁷, Շեյխ-էլիում ձերբակալվեց Թամարան, որը զիջելով մթին շտապում էր հեղբոր հանձնած ծածկագիրը հասցնել անտառ՝ պարտիզաններին: Ոստիկանները նրան տարան Ստարի Կրիմ, Թամարան ճանապարհին հասցրեց կուլ տալ ծածկագիրը: Իրարանցում սկսվեց պարեհտատանը: Զերբակալվեց նաև պարեհտատան ավագ Թարգմանիշ Հայկ Մարտիրոսյանը, որն ալիելի բան 25 ամիս անվահերորին գործեց Թշնամու թիկունքում, հանուն սովետական հայրենիքի: Ոստիկանները այնուհետև շտապեցին Շեյխ-էլի, արյունալի դատաստան տեսնելու նաև Մարտիրոսյանի ծնունդի ծնողների հետ: Բայց պարտիզանները հասցրել էին փախցնել Հայկի ծնողներին և նրանց 10-ամյա որդուն՝ Լևոնին:

Զերբակալվածները դժոխային խոշտանգումների ենթարկվեցին:

⁴⁷ Տե՛ս ПАКО КПУ, փ. 151, օր. 151, д. 409, л. 2.

Դահլիճ Միխեյլսոնը փխրուն Թամարային ծեծում էր ուետինն մտրակով՝ նրան ջարդված, արյունլիվ վիճակում բերին եղբոր՝ Հայկի մոտ, որն ուշաթափ ընկած էր: 1944 թ. հունվար-փետրվարի ընթացքում ղեզակահարվեցին Հայկը, Անդրանիկը, Օռլովը և շատերը: Թամարային շարունակեցին տանջել և նա, չգիմանալով շարշարանքներին, մեռավ գետապոլսական բանտում:

Այս մանրամասնությունները հայտնի դարձան 1959 թ. Կրասնոդարում հայրենիքի դավաճանների դատավարության ժամանակ, որտեղ արժանի պատիժ ստացավ նաև Միխեյլսոնը:

Երբեք չի մոռացվի Շեյխ-էլիի դյուղի ընդհատակայինների հիշատակը⁴⁸: Թեոդոսիայի և Երևանի դպրոցներում Հայկի անունով են կոչվում պիտենրական ջոկատներ, իսկ Թամարայի սիրելի բանաստեղծն՝ Տոկարևը, որն ապրում է Թեոդոսիայում, Թամարային է նվիրել «Անմահություն» վերնադրով հետևյալ ոտանավորը.

БЕССМЕРТИЕ

(памяти 15-летней Тамары Мартиросян—связной партизанки Крыма)

В штаб партизан тропойю зимней
Из деревушки Шейх-Элей
Ползла девчонка, страх осилив,
Мимо фашистских патрулей.
Ползла по кочкам затверделым,
Порой теряя след тропы,
Впивались, словно когти, в тело
Ветвей кустарника шипы.
В глаза глядела ночь немая.
Мигая вспышками ракет...
Ползла, в тугой комок сжимая
Текст зашифрованный в руке.
Был рядом лес, горы подножье,
До партизан—пустыя дойти.
Но чьи-то тени с хищной дрожью
Заслоном встали на пути...
Прыжок, другой, шаги с опаской.
Винтовки шелкнули замки
И впереди две тени в касках
Скрестили плоские штыки...

⁴⁸ Ընդհատակյա պայքարի և պարտիզանական շարժման ակտիվ մասնակցության համար Շեյխ-էլի դյուղը այժմ կրում է Պարտիզան անունը:

Ее секли, что было мочи.
 Но враг не мог себе простить—
 Шифровку, смятую в комочек,
 Она успела проглотить.
 Ее казнили на рассвете.
 Всю ночь под пыткой продержав,
 Ее отбаву и бессмертье
 В грудь

ШТЫК

вонзенный

не сразил...⁴⁹

ՀամԿ(բ)Կ Թեոդոսիայի քաղկոմի և քաղսովետի օրգան «Պրոլետարի» թերթը Ղրիմի ազատագրումից անմիջապես հետո իր էջերում ղետեղեց Հ. Մարտիրոսյանի մասին հետևյալ տեղեկանքը.

«Մայգերոսով Հարրի՝ երիտասարդ սովետական հայրենասեր։ Նա ընդամենը 25 տարեկան էր։ 1941 թ. դեռավանց ավարտել էր Թեոդոսիայի մանկավարժական ինստիտուտը։ Պատերազմն ստիպեց նրան մանկավարժի աշխատանքը փոխարինել խիլախ ընդհատակայինի մասնագիտությամբ։ Գտնվելով թշնամու թիկունքում, Հարրին կարողանում էր ձեռք բերել արժեքավոր տեղեկություններ և հաղորդել պարտիզաններին։ Նա անձնագրեր էր ձեռք բերում, մատակարարում պարտիզաններին, որոնք ազատ կարող էին շրջել Ղրիմի քաղաքներում և գյուղերում, ընդհուպ մինչև Խերսոն։

Ռազմագերիների ճամբարում նա տասնյակներով անցյալեր էր բաժանում, և ամեն օր 20—30 մարդ էր անհետանում։ Ամեն անգամ զգուշացնում էր պարտիզաններին նրանց սպառնացող վտանգի մասին և հարյուրավոր կյանքեր փրկում։ Հարրին սովետական թուղթիկներ ու լրագրեր էր տարածում։ Նրան ձերբակալեցին և բանտ նետեցին։ Գերմանական վիժվածքները սոսկալի տառապանքների ենթարկեցին կոմերիտական հերոսին։ Նա ատելությամբ և արհամարհանքով ստատախանեց դահիճներին։ ...Երկար տանջելուց հետո նրան զննարկահարեցին, աչքակա էլ ոչ մի բառ չլսելով նրա շուրթերից»⁵⁰։

⁴⁹ «Комсомолец», Ереван, 1968, 28 августа.

⁵⁰ «Пролетарий», 1944, 11 июня. Հայկ Մարտիրոսյանի մասին հոգվածով հանդես է եկել գրող Ստ. Կուրտիկյանը։ 1972 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Լ. Բրուտյանի «1000 օր զենտապոյականի համազդեստով» վավերագրական վեպը։ Ըստ կարգի նշենք, որ Բրուտյանի գրքում կան փաստական մի շարք անճշտություններ (Ն. Խ.)։

Ընդհատակյա պայքարում հերոսաբար զոհվեց նաև Ասյա Ամետովան: Նա մասնագիտությամբ ատամնաբույժ էր, էվակոհոսպիտալի գլխավոր բժշկի տեղակալ, իսկ Ղրիմի օկուպացումից հետո ընդգրկվել էր ընդհատակյա պայքարի մեջ: Ասյան շուտով դարձավ ռազմական հատուկ հետախուզական խմբի ղեկավար: Նա ակտիվ հակաֆաշիստական աշխատանք էր տանում ադրբեջանական, վրացական, հայկական ազգային լեգեոնի ղորամասերի զինվորների շրջանում (նա տիրապետում էր ռուսերեն, ադրբեջաներեն, թաթարերեն և հայերեն լեզուներին):

Հիտլերականները փորձում էին լեգեոնի ղորամասերն օգտագործել ծովափի և երկաթուղաօժերի պաշտպանության, ինչպես նաև ճանապարհային շինարարության մեջ: Սովետական հետախուզությունը, իր հերթին, մեծ աշխատանք էր տանում այդ ղորամասերում ընդհատակյա կազմակերպություններ ստեղծելու ուղղությամբ:

1943 թ. սեպտեմբերին 5-րդ պարտիզանական ջոկատի հրամանատարությունը Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբին ուղարկած ղեկուցադրում այդ մասին գրել է. «Ամուր կապ ունենք Կոկտեբեկյան կամավորական գումարտակի հետ, որը պաշտպանություն է գրավել Կոկտեբեկից մինչև Դվուխյակոռնայա ծովափը, իր կազմում ունի 1150 մարդ, նրանցից 60-ը գերմանացիներ են, մնացածները՝ ադրբեջանցիներ, նրանք կազմակերպված են կարմիր բանակին օգնություն ցույց տալու և անցնելու մեր կողմը...»⁵¹:

Նույն ղեկուցադրում տեղեկացվում է, որ հետախուզությունը կապված է եղել նույնպես Դվուխյակոռնայա-Սարիգոլ ծովափը պահպանող 700 հոգուց բաղկացած կամավորական մի այլ գումարտակի և իսլամ—Տերեկի—Վլադիսլավսկի երկաթուղաօղիժը պահպանող 150 հոգուց բաղկացած վրացական վաշտի հետ, որոնք նույնպես պատրաստ են կարմիր բանակի կողմն անցնելու համար:

Ընդհատակյա պայքարի մեջ էր ընդգրկվել նաև Կերչ-Թեոդոսիա խճուղու շինարարության վրա աշխատող, մեծամասնությամբ հայ ռազմագերիներից կազմված ճանապարհաշինարարական 245-րդ գումարտակը: Կոմունիստներ՝ բժիշկ Արամ Տերչյանի և Լեոնիդ Պուշչերովսկու նախաձեռնությամբ 1942 թ. հոկտեմբերին գումարտակում ստեղծվել էր ընդհատակյա ղեկավար խումբ «Կարմիր աստղ» անունով: Խումբն իր առջև խնդիր էր դրել ագիտացիոն աշխատանք տանել ռազմագերիների շրջանում, գիվերսիաներ կատարել, հարմար պահին ղենքը ուղղել

Հիտլերականների դեմ, ապա միանալ պարտիզաններին: Խումբը գործում էր տեղի հայրենասերների, Սփարի Կրիմի շրջանի 3-րդ պարտիզանական բրիգադի հետ: Նրանք միասին կատարեցին մի շարք դիվերսիոն գործողություններ: Ժելտաբյան գյուղում ընդհատակայինները երկու անգամ թունավորեցին Հիտլերականներին հատկացված կաթը: Սեմի-Կոլտոնեղնայա գյուղի հայրենասերներին տրամադրեցին պայթուցիկ նյութեր, մասնակցեցին գնացքի խորտակմանը և երկաթուղադժեբի պայթեցումներին:

Պարտիզանական միավորման հրամանատար Վ. Կուզնեցովը, խոսելով հայկական գումարտակի մասին, գրել է. «Նույնպա Պակրովկա գյուղում գտնվող կամավորական գումարտակի հետ լավ կապ էր հաստատված: Այդ գումարտակի ընդհատակյա կազմակերպությունը ղեկավարում էր բժիշկ Արամ Տերյանը: Կազմակերպության մեջ, որն իրեն անվանել էր «Կարմիր աստղ», կար մոտ 200 մարդ, նա կապ ուներ պարտիզանների հետ: 1943 թ. սեպտեմբերին կազմակերպության դիվերսիոն խումբը խորտակեց մեկ ղեկավորական գնացք, չախջախվեց մեկ շոգեքարշ, 8 վագոն՝ ձիերով»⁵²:

Թեոդոսիայի ընդհատակյա կազմակերպության օժանդակությամբ հայկական գումարտակի ընդհատակայինները 1943 թ. օգոստոսին պայմանավորվեցին ադրբեջանական գումարտակի հետ միասին ապրետամբություն կազմակերպել, սակայն մինչև այդ ծրագիրը կիրառորդվեր, ձերբակալվեցին և զնդակահարվեցին ապստամբությունը նախապատրաստող հատուկ խմբի ղեկավար Ասյա Ամհոտյան և ադրբեջանական գումարտակի բոլոր հրամանատարներն ու քաղաշխատողները: Բանտարկություններ տեղի ունեցան նաև վրացական վաշտում և հայկական գումարտակում: Հայկական գումարտակից զնդակահարվեց Լ. Մ. Պուշկերովսկին:

Հիտլերականները մտադրվել էին ռազմագերիներին ցրել, քշել տուգանային ճամբար: Տեղեկություն ստանալով այդ մասին, Կուզնեցովը «Կարմիր աստղ» ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավարներին առաջարկում է անմիջապես փախչել պարտիզանների մոտ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի բազմաթիվ զավակներ անձնվիրաբար գործեցին Ղրիմի ընդհատակում, համարձակորեն համալրեցին պարտիզանական ջոկատների շարքերը և զենքը ձեռքին կռվեցին ֆաշիստական օկուպանտների դեմ՝ որպես ժողովրդական վրիժառուներ:

⁵² ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 1, д. 134, л. 196.

ՂՐԻՄԻ ՀԱՅ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԸ

1944 թ. հունվարին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբը, հաշվի առնելով մարտական գործողությունների հետագա ավելի օպերատիվ ղեկավարության շահերը, վերացրեց կենտրոնական օպերատիվ խումբը և կազմավորեց 3 խոշոր ու միավորումներ՝ Հյուսիսային, Հարավային և Արևելյան: Այդ ժամանակ Ղրիմի պարտիզանների թիվը հասել էր մոտ 4000-ի, որոնց շարքերում մարտնչում էին տասնյակ ազգությունների ներկայացուցիչներ, նրանց թվում հաև մոտ 300 հայորդիներ¹:

ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՈՒՄ

Ղրիմի պարտիզանական շարժման մեջ նշանավոր էր Հյուսիսային պարտիզանական միավորումը: Նրա հրամանատարն էր Ղրիմի ընդհատակյա կուսակցական մարդային կենտրոնի ղեկավար Պ. Ռ. Յամպոլսկին, կոմիսարը՝ Ն. Դ. Լուգովոյը: Միավորումն իր շարքերում ուներ 774 պարտիզան, որոնք բաշխված էին երկու բրիգադների միջև (1-ին և 5-րդ)²: Բրիգադներից յուրաքանչյուրն ուներ 4 ջոկատ, որոնք մարտնչել էին կենտրոնական Ղրիմի անտառներում ու լեռներում: 1944 թ. ապրիլին՝ Ղրիմի վրա կարմիր բանակի հարձակման օրերին, կատարելով առանձին մերձծովյան բանակի հրամանատարության մարտական առաջադրանքը, ջոկատները թշնամուն հարվածներ հասցրեցին Սուդակ—Ալուշտա, Սիմֆերոպոլ—Կարասուբազար, Ալուշտա—Սիմֆերոպոլ խճուղիներում, դարաններ ու փլվածքներ սարքեցին, կտրատեցին

¹ ՏՃՍ ՊԱՌՈ ՔՄՄ, ֆ. 151, օպ. 151, «Именной список партизан Крыма в 1941—1944 гг.», книга 1 и 2.

² ՏՃՍ «Крым, сборник док. и мат.», стр. 318, 321.

կապի դժերը, արգելակեցին հակառակորդի զորքի և տեխնիկայի շարժումը³։ Մարտերում աչքի ընկան նաև տասնյակ հայ պարտիզաններ։

Հյուսիսային միավորման շարքերում կար 70 հայ։ Իրենց քաջագործություններով աչքի են ընկել Հյուսիսային միավորման շտաբի պետ, կոմունիստ, կապիտան Գրիգոր Խաչատուրի Սարգսյանը, Մեծ երկրից թշնամու թիկունք գործուղված կոմերիտական, ռադիստ Կուլյա (Նիկոլայ) Արսենի Գրիգորյանը, կոմերիտական, հետախույզ Միքայել Խաչատուրի Անանյանը, պարտիզանական խմբի հրամանատար Արմենակ Հովակիմի Կասյանովը, հետախույզական խմբի հրամանատար Բարիս Եզորի Ավետովը, պարտիզանական թևերի խմբազույգյան աշխատակից Սերգեյ (Սևա) Խրիստաֆորիչ Լազենբաշևը, Կրասնոպենկովսկայայի շրջանից ջոկատի հրամանատար Արմենակ Սիմոնի Պուլաչյանը և ուրիշներ։

Ղրիմի պարտիզանների Հյուսիսային միավորման հայ սաղմիկներից մեծ անուն էր հանել սովետա-ֆիննական պատերազմի և Հայրենական պատերազմում Կերչի մարտերի մասնակից, կոմունիստ, սովազ լեյտենանտ Գրիգոր Խաչատուրի Սարգսյանը⁴։ Նա 1942 թ. հունվարին Սուդակի ծովափը իջած սովետական դեսանտայիկների մեջ էր։ Այդ դեսանտային գործողությունը, ինչպես հայտնի է, անհաջողության մասնվեց։ Սարգսյանը ծանր վիրավորվեց։ Ընկերները մեծ զոհաբաշխմամբ վիրավորին հասցրին էլբաի գյուղը և նրան հանձնեցին հայրենասեր Պյոտր Սմագլինի ընտանիքին։ Բուժվելուց հետո, 1942 թ. օգոստոսին, նրան հաջողից հասնել պարտիզանների մոտ։ Շուտով նա դարձավ Ֆ. Ի. Ֆեդոտենկոյի ջոկատի հայտնի հետախույզը և ծավալեց

3 ՏՆՍ նույն տեղում, էջ 337։

4 Գ. Խ. Սարգսյանը ծնվել է 1909 թ. Շիրակի ֆոքր Քյափանակ (այժմ՝ Ախուրյանի շրջանի Հովիտ) գյուղում։ 1920 թ. Թուրքական արշավանքի ժամանակ զրկվել է ծնողներից։ 1921 թ. բաթախություն է արել, 1927 կամավոր մեկնել է կարմիր բանակ, սովորել հրամանատարական դպրոցում, 1928 թ. ընդունվել է ՍՄԿԿ շարքերը և ծառայել հայկական դիվիզիայում։ 1936 թ. ղորացրվելով բանակից, կատարել է կուսակցական և մանկավարժական աշխատանք։

Հայրենական պատերազմի սկզբում 390-րդ դիվիզիայի վաշտի հրամանատարն էր։ Կռվել է Կերչում, 1942 թ.—1944 թ. մասնակցել է Ղրիմի պարտիզանական պայքարին և արժանացել կապիտանի կոչման։ Ղրիմի աղատագրումից հետո նշանակվել է 138-րդ դիվիզիայի գեղի հետախույզության պետ։ Բանակից զորացրվել է 1947 թ.։ Սարգսյանը այժմ թոշակառու է, ապրում է Կիրովական քաղաքում։ Պարգևատրվել է Կարմիր աստղի, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշաններով և բազմաթիվ մեդալներով։

լալն գործունեութիւն: Կարճ ժամանակամիջոցում նա կատարեց վեց հեռավոր հետախուզական առաջադրանք:

1943 թ. աշնանը հիտլերականները այրեցին անտառամերձ 129 գյուղ, «մեռչալ գոտի» ստեղծելով պարտիզանների շուրջը: Պատժիչ ջոկատները փակեցին հանապարհները: Ծանր դրութիւն ստեղծվեց: Զոհատին խիստ՝ անհրաժեշտ էր կապվել Սիմֆերոպոլի ընդհատակյա կազմակերպութեան հետ, օժանդակութիւն խնդրել: Նաև խնդր էր դրվել՝ շարունակել թշնամու ուժերի հետախուզումը, պարզել Սիմֆերոպոլի հետախուզական-լրտեսական դպրոցի տեղը, ձեռք բերել հայրենիքի դավաճան կուրսանտների ցուցակը: Այդ դժվարին խնդրի կատարումը հանձնարարվեց Գրիգոր Սարգսյանին և չնիս վինիւոր, գերմանական բանակից պարտիզանների կողմն անցած Վոլոտիս Յակոբ-չիկին: «Վերջինս, որ կրում էր «Բերյա» ծածկանունը, հագնելով գերմանացի վինիւորի իր համազգեստը, Ստրզսյանին, կապած ձեռքերով, որպես «գերի պարտիզան» տարավ Սիմֆերոպոլ,— դրել է Զրիմի Լյուսիսային պարտիզանական միավորման հրամանատար Պ. Ռ. Յամպուլսկին,— նրանք կարողացան խաբել ստուգման կետերի պերմանացիներին և հասնել քաղաք: Առաջադրանքը կատարելուց հետո Սարգսյանն ու Յակոբչիկը բարեհաջող վերադարձան յուրայինների մոտ: Քաղցած, տանջված, արշուճոտված ոտքերով, բայց ուրախութիւնից փայլող աչքերով նրանք ղեկուցեցին, որ հրամանը կատարված է:

Սարգսյանի պարտիզանական կենսագրութեան մեջ քիչ չեն մարտական սխրանքները,— ավելացնում է Յամպուլսկին,— Շումիայ գյուղի ավելի քան 500 մարդուց բաղկացած կայսզորի վրա պարտիզանների հարձակման ժամանակ, չնայած զնդացրային և ականանետային ուժեղ կրակին, Սարգսյանն իր խմբով կարողացավ ներխուժել շտաբի տեղիաւորման, նռնակներով ոչնչացնել 12 շտաբային սպայի:

1943 թ. նոյեմբերի 8-ին մի խումբ պարտիզաններ Սարգսյանի հրամանատարութեամբ, իրենց առաջադրանքը նվիրելով Լոկտեմբերյան հեղափոխութեան տարեդարձին, հարձակվեցին գերմանացիների 250 մարդուց բաղկացած գումակի վրա: Այդ մարտում ոչնչացվեցին 70 վինիւոր ու սպա, դրովեցին 25 սալ, 60 ձի, 30 հրացան, գերվեց 20 գերմանացի»⁵:

Սիմֆերոպոլի արվարձաններից հակառակորդի հեռաձիգ թնդա-

⁵ «Սովետական Հայաստան», 1967, 27 դեկտեմբերի, Պ. Յամպուլսկու «Բոլորը պետք է ճանաչեն նրանց» հոդվածը:

նոթները կրակի տակ էին պահում անտառում գտնվող պարտիզաններին և մեծ ավերածություններ գործում: Հարկավոր էր ոչնչացնել այդ կրակակետերը: Սարգսյանը իր մարդկանցով կազմակերպեց և իրականացրեց նաև այդ օպերացիան:

«Պարտիզան Տուզիկովը մարտական խնդիր ստացավ և, բաղա-բացիական շորեր հագած, մեկնեց Սիմֆերոպոլ,— պատմում է Սարգսյանը: — Նա հեռաձիգ հրանոթների դիրքերին մոտեցավ և ժամապահ հիտլերականի հետ սկսեց սակարկել նռնակներ գնելու մասին: Ժամապահ ֆրիցը, մեծ զուժար ստանալու ակոբժակով, տաք զրույցի մեջ էր մտել պարտիզանի հետ: Այդ ժամանակ Տուզիկովի նախապատ-րաստած երեխաները հրանոթների փողերի մեջ մագնիսական ականներ դրեցին և իսկույն անհետացան: «Նռնակներ գնող» պարտիզան Տուզի-կովը, գների մեջ ժամապահի հետ լեզու չգտնելով հեռացավ: Մի բանի ընդմիջ հետո հեռաձիգ թնդանոթները հօգս ցնդեցին»⁶: Նույն համար-ձակությամբ Սմիռնովը պայթեցրեց Շումխայ գյուղի հիտլերականնե-րին սպասարկող ջրաղացը, իր հետ բերելով 2 գերի և 12 ձի: Կրտսեր լեյտենանտ Սակովիչը ութ ավտոմատավորներով, առանց որևէ կրա-նոցի, «լեզու» բերեց գերմանացի պարեոտին, նրա կնոջը և պարետի օգ-նականին: Իսկ հետախույզ Շարովի խումբը խորտակեց ֆաշիստների ղեկավար ու զենքով բեռնված 7 գնացք⁷:

1943 թ. հոկտեմբերին Սիվաշի ափերից կարմիր բանակի սկսած հաղթական գրոհը պարտիզանական շարժման համար ստեղծեց նոր շրջան: Պարտիզանները հանդիստ էին տալիս օկուպանտներին: Հիտ-լերականները զգալով մոտալուտ ջախջախումը, խոշոր պատժիչ ուժեր կենտրոնացրին և անցան հարձակումների: 1943 թ. դեկտեմբերից մինչև 1944 թ. հունվարի 8-ը արտակարգ կատաղի մարտեր ծավալվե-ցին Սևաստոպոլի, Զուլայի, Կարասուբազարի շրջաններում: Հակառա-կորդի հետևակային, տանկային ուժերը, որոնց օժանդակում էին ավիացիան ու հրետանին, պարտիզաններին շրջապատեցին Յաման-դաղի լանջերին: Զոկատները արյունահեղ կռիվներ էին մղում Անգորա, Տիրեկիլի Շեյխ, Բակսան, Վասիլևկա գյուղերի շրջանում, մերձակա ձո-րերում ու անտառներում: Դրուժյունը թվում էր օրհասական: Հիտլերա-կանները անխնա «սանրում էին» անտառները: Հրետանին ավերում էր պարտիզանական ջոկատների բազաները, պահեստները, քաղաքացիա-

⁶ «Մարտական աստղ», 1944, 27 սեպտեմբերի:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

կան ճամբարը, որտեղ կային մեծ թվով կանայք, ժերունիներ ու երեսականներ⁸։

Ճեղքել օղակը և վտանգավոր գոտուց դուրս բերել բնակչությանը, պարտիզանական միավորումն ու շտաբը՝ այս էր խնդիրը, որի իրագործումը միավորման հրամանատարությունը հանձնարարեց Ֆ. Ի. Ֆեդո-րենկոյի ջոկատին, որտեղ այդ ժամանակ դասակի հրամանատար էր Գրիգոր Սարգսյանը։

Բաղմօրյա մարտերում արիացած Ֆեդորենկոյի քաջերը վճռական գորհնեցող ճեղքեցին թշնամու օղակը։ Հաջողվեց ջախջախել ռումինական 2-րդ դիվիզիայի շտաբը (սպանվեց նաև դիվիզիայի հրամանատարը)։ Թշնամու կորուստը կազմեց 589 սպանված։ Պարտիզանները գրավեցին մեծ քանակությամբ ռազմավար⁹։

Մեծ էր նաև պարտիզանների և քաղաքացիական բնակչության կորուստը։ Շրջապատումից դուրս զալուց հետո պարզվեց, որ 76 միլիմետրանոց հրանոթը մնացել է թշնամու գրաված տերիտորիայում, որը պետք էր դուրս բերել՝ ինչ գնով էլ լիներ։ Մի քանի մարտիկների հետ Սարգսյանը ձեռնամուխ եղավ առաջադրանքի կատարմանը։

«Գիշեր էր։ Մի խումբ ավտոմատավորների հետ ես,— պատմում է Գ. Սարգսյանը,— մոտեցա այն վայրին, որտեղից ժամեր առաջ ժայթքում էր հուր ու մետաղ։ Ամենուրեք վխտում էին հիտլերականները։ Զգուշությամբ սողալով, մենք գտանք հրանոթը։ Հաշվարկի հրամանատար Կոլոմեցը ծանր վիրավոր ընկած էր հենց այդտեղ։ Մեզ նկատելով, Կոլոմեցը շարժվեց, ծանր վերքերից նա խուլ տնքում էր։

— Կոլոմեց, ես եմ, Սարգսյանը, ուշքի եկ,— ասացի ես։ Նա մեզ ճանաչեց։ Ավտոմատավորներիս օգնությամբ Կոլոմեցին տեղափոխեցինք ձորը։ Նույն ուղղությամբ քաշում էինք հրանոթը, երբ մթության միջից լավեցին կրակոցներ։ Գնդակները սվավալով թռչում էին մեր մոտով։ Հանկարծ հարված ղգացի իմ աջ ուսին։ Գնդակը ծակել անցել էր, բայց զեռ ցավ չէի զգում, վերքս տաք էր։ Հակառակորդի կրակի տակ մենք իջանք ձորը։ Այլևս զնդակները մեզ չէին հասնում։ Մի քանի ժամից Կոլոմեցը և հրանոթը մեր ջոկատումն էին»¹⁰։

Պարտիզանական միավորման կազմում Ֆեդորենկոյի ջոկատը 1943 թ. վերսկզբին 1-ին բրիգադի Դեկտեմբերի 31-ից բրիգադի

8 Տե՛ս «Вперед, за Родину» 1944, 28 ապրիլի, Ֆ. Ի. Ֆեդորենկոյի «Կարմիր ժողովններով մարդիկ» հոդվածը։

9 Տե՛ս ПАКО КПУ, ф, 151, оп. 151, д. 344, лл. 75—76.

10 «Մարտական աստղ», 1944 թ., 13 սեպտեմբերի։

շտաբի պետն էր Սարգսյանը։ Նրանց հմուտ ղեկավարությամբ բրիգադը դարձավ Հյուսիսային միավորման հարվածային ուժը, կրելով «Գրուզին» անունը։ Նա մեծ համբավ ձեռք բերեց Ղրիմի ազատագրման հերոսական կիչ մարտերում։ Ի նշանավորումն աչքի բնկնող մարտական հաջողությունների, 1944 թ. ապրիլի 10-ին Հյուսիսային պարտիզանական միավորման 1-ին բրիգադին հանձնվեց Համկ(բ)ի Ղրիմի մարշալի կարմիր դրոշը, իսկ մարտերում սուսվել քաջություն ցուցաբերած ռազմիկներն ու հրամանատարներն արժանացան թանկարժեք հուշանվերների¹¹։

1944 թ. մարտի 1-ին Սարգսյանն առաջ բաշվեց և նշանակվեց Հյուսիսային պարտիզանական միավորման շտաբի պետ։ Նա սլանավորեց միավորման հերոսական մարտական գործողությունները, անձամբ մասնակցեց հակառակորդի տասնյակ մեծ ու փոքր կայադրոշների ջախջախմանը, Ղրիմի բաղաձեռնների ու գյուղերի ազատագրմանը և պարգևատրվեց Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի շքանշանով։

1944 թ. ապրիլին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբը Սարգսյանի համար կազմած պարգևատրվիչում, բարձր գնահատության արժանացնելով նրա օպերատիվ ընդունակությունները, որպես պարտիզանական Հյուսիսային միավորման շտաբի պետ՝ արձանագրել է. «Ղրիմի համար մզվող վճռական մարտերի շրջանում ընկ. Սարգսյանը հմուտորեն մշակեց բրիգադները և ջոկատները գործողության պլանը, նրանց աեղաբաշխումը գործողության անմիջական շրջաններում։ Նրա հմուտ ղեկավարության շնորհիվ բրիգադները և ջոկատները մինչև կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալը գրավեցին Զուլա, Կարասուբազար շրջկենտրոնները և շատ ուրիշ բնակավայրեր։ Զոկատները գրավեցին Խճուղային բուրբ մայրուղիները և լրիվ կտրեցին դեպի Սիմֆերոպոլ, Սեաստոպոլ, այնպես էլ դեպի Ալուշտա թշնամու նահանջի ճանապարհները։

Այդ մարտերում ոչնչացվեց հակառակորդի 1667 և զերի վերցվեց 1226 զինվոր ու սպա։ Ոչնչացվեց 17 ավտոմեքենա, 3 մոտոցիկլ, մեկ քարշակ, մեկ թնդանոթ։ Գրավվեց 5 մարդատար և 125 ապրանքատար ավտոմեքենա, 52 ավտոմատ, 3201 հրայան, 50 ատրճանակ, 645 ձի, 146 սալ, 3 ռադիոկայան և այլ զինվորական զույգ։

Բացի դրանից, մինչև Ղրիմի ազատագրումը ընկեր Սարգսյանը

¹¹ См. «Крым, сборник док. и мат.», стр. 338—339.

մեծ աշխատանք է տարել Սիմֆերոպոլում գերմանական լրտեսների ու հալոցները դավաճանների հայտնաբերման ուղղությամբ»¹²։

Միավորման հայ պարտիզանների մեջ Միքայել (Միշա) Անանյանը ամենից կրտսերն էր՝ 18 տարեկան։ Նա Մեղրու շրջանի Շվանիձոր գյուղից էր, ուղմաճակատ էր մեկնել կամավոր։ Կուբանում 1943 թ. մայիսին վերավերվելով, գերվել էր և նետվել Կերչի ռազմագերիների ճամբարը։ Կոմերիտական Միքայելի համար վրա հասավ փախուստի առիթը։ Գերմանացիները ռազմագերիների մի շարասյուն Կերչից բշտմ էին դեպի Սիմֆերոպոլ։ Հասնելով Զուլյայի շրջանը, Անանյանը և մի քանի ընկերներ շարքից դուրս եկան և նետվեցին անտառ։ Դա 1943 թ. սեպտեմբերին էր։ Նրանք հանդիպեցին Յամպոլսկու միավորմանը։ Հոկտեմբերի 1-ին Միշան դարձավ միավորման «Մահ ֆաշիզմին» ջոկատի պարտիզան (ջոկատի հրամանատար՝ Նիկոլայ Սորոկա), ամբողջ 8 ամիս ակտիվորեն մասնակցեց նրա մարտական գործողություններին։ Միքայելը սկզբում կապավոր էր։ Գերազանց կատարելով իր պարտականությունները, նա ապահովում էր ջոկատների համագործակցությունը, մասնակցում հետախուզությանը, արժեքավոր տեղեկություններ բերում։ «Ինչպիսի՜ հիանալի պարտիզան դարձավ Միքայել Հունանի Անանյանը, — գրել է Յամպոլսկին, — նա մարտնչում էր աներկյուղ, իր բաջովյամբ, հնարամտությամբ զարմացնելով նույնիսկ հմուտ պարտիզաններին»¹³։

1943 թ. նոյեմբերին ջոկատի վրա էր հարձակվել հիտլերականների մի ամբողջ զումարտակ, հրետանու և երկու տանկերի աջակցությամբ։ Զոկատի հրամանատար Ն. Սորոկան ընտրեց երեք ճարպիկ պարտիզանների, սրոնց թվում էր նաև Միքայելը, և առաջադրանք տվեց ոչնչացնել տանկերը։ Անհապաղ անցնելով դործի, նրանք համարձակորեն խփեցին առաջին տանկը, իսկ երկրորդը գրավեցին սարքին վիճակում, անձնակազմի հետ միասին։ Դա հնարավորություն տվեց ջոկատին կազմակերպել ընդամու ջախջախումը, որը թողնելով լիզանոթները, զենքերը, դիմեց փախուստի։

Դեկտեմբերյան համառ մարտերում Միքայելը աչքի ընկավ նոր քաջագործությամբ։ Պարտիզանական 1-ին ջոկատը հրաման էր ստացել՝ հիտլերականներին ջախջախել և դուրս վռնդել Սիմֆերոպոլի շրջանի Զավկե (այժմ՝ Պերեվալնայա) և Շումիայ (Զարչնոյե) գյուղե-

12 ПАКО КПУ, ф. 15, оп. 151, л. 344, л. 76.

13 «Սովետական Հայաստան», 1967, 27 դեկտեմբերի։

րից: Հետախուզության տվյալներով հակառակորդի երկու կայազորներն ունեին 750 զինվոր, 16 հրանոթ ու ականանետ, 48 ձեռքի և մեկ հաստոցավոր զնգացիր: Պարտիզանները պետք է հիտլերականներին հանկարծակիի բերեին, այլապես նրանց զրոհը կարող էր ձախողվել: Այդպես էլ արվեց: Ջյունախառն անձրևային մի մուլ գիշեր Սորոկայի, Վատնյովի, Սակովիչի, Կոզլինի, Սարգսյանի զլխավորած պարտիզանական խմբերը հարձակում գործեցին թշնամու կայազորների վրա: Խուճապի մատնված ֆաշիստները անկանոն կրակ բացեցին: Պարտիզանները նետվեցին սվինամարտի: Կռիվը տևեց երկու ժամ: Թշնամու կայազորները զլխովին ջախջախվեցին, կենդանի մնացած հիտլերականները կիսամերկ փախուստի դիմեցին: Մի խումբ մարտիկների հետ զրոհողների առջևից էր ընթանում նաև Անանյանը: Նա նռնակի կապուցներ նետեց շտաբի պատուհանից ներս և կրակ բացեց ավտոմատից: Միքայելը «մեն-մենակ հարձակվեց թշնամու ակտանանտային հաշվարկի վրա և ձեռքի նռնակներով մահվան դիրքի ուղարկեց ֆաշիստական բոլոր 9 ավաղակներին, իսկ ինքը մնաց անվնաս: Այդ կայազորներում մենք ոչնչացրինք ընդամենը 242 հիտլերականների, որոնցից 35 սպա»¹⁴, — գրել է Սարգսյանը:

1944 թ. հունվարյան մարտերին, երբ հիտլերականների պատժիչ արշավախմբի խոշոր ուժերը հարձակվել էին պարտիզանների վրա, Անանյանը երկրորդ անգամ ծանր վիրավորվեց: Ընկերները նրան գտան 13 օր հետո, արյունաքամ վիճակում, հաղիվ կենդանի: Զոկատի գետնափոր բուժակայանում ապաքինվելուց հետո, Միքայելը մասնակցեց Ղրիմի ազատագրման ապրիլյան եզրափակիչ մարտերին:

Ղրիմի մարզկոմի կուսարխիվում պարտիզանների փաստաթղթերի մեջ պահվող Մ. Անանյանի բնութագրում ջոկատի հրամանատարը գրել է. «Ընկ. Միքայել Անանյանը 8 ամիս գտնվելով պարտիզանների շարքերում, հրամանատարության բոլոր հանձնարարությունները կատարել է բարեխղճորեն: Գերմանական զավթիչների դեմ մղված մարտերում իրեն զրահորել է որպես անվախ ու վճռական մարտիկ: Մասնակցել է ջոկատի մղած բոլոր մարտական գործողություններին»¹⁵: 1944 թ. ապրիլի 28-ին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբը նրան ներկայացրել է Կարմիր աստղի շքանշանով պարգևատրման: ՍՍՀՄ Գերա-

¹⁴ «Մարտական ատղ», 1944, 17 սեպտեմբերի:

¹⁵ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, д. 263, л. 86. Մ. Անանյանն այժմ բնակվում է Երևանում, աշխատում է Շահումյանի տրիկոտաժն ձեռնոցների ֆաբրիկայում որպես գլխավոր էներգոտեխնիկ:

Իվան
Անդրեևիչ Կուզնով
(Անդրեյ, Ստարիկ)

Եվգենյա
Լազարևնա Լազարևա
(Նինա)

Աշոտ
Ալվազի Հայրապետով

Հակոբ
Արտուրի Մարտիրոսյան
(Մայրերոսով)

Գրիգոր
Խաչատուրի Սարգսյան,
սպարտիզանական Հյուսիսային
միավորման շտաբի պետ

Արմենակ
Սիմոնի Պողոսյան

Ստեփան
Միքայելի Մելքումով

գույն սովետի նախագահության 1967 թ. սեպտեմբերի 28-ի հրամանագրով Միքայել Անանյանը պարգևատրվել է «Մարտական ծառայության համար» մեդալով¹⁶:

Պարտիզանական շարժման օպերատիվ ղեկավարության մեջ հրակայական դեր է խաղացել ռադիոկապը: Աշխատելով մարտական դժվարին պայմաններում, մեր ռադիոկապավորները հուսալի կամուրջ էին ստեղծում պարտիզանական երկրամասի ջոկատների և Մեծ երկրի ու վերադաս հրամանատարության միջև:

Ղրիմի պարտիզանների ռադիոկապի հմուտ վարպետներից էին պարտիզանական 1-ին շրջանի շտաբի (Բևոդսյան ջոկատի) ռադիստ Բարսո Բևոդորոսի Օհաննեսյանը և պարտիզանական 2-րդ սեկտորի (հետագայում կենտրոնական օպերատիվ խմբի շտաբի, ապա Հյուսիսային միավորման) ավագ ռադիստ Կոլյա (Նիկոլայ) Արսենի Գրիգորյանը:

Գրիգորյանը Լեռնային Ղարաբաղի Ստեփանակերտի շրջանի Խանածախ գյուղից է: Պատերազմի սկզբից 19-ամյա կոմերիտականը դարձավ պարաշյուտադեսանտային առանձին գումարտակի ռազմիկ: Նա գերազանց կերպով տիրապետեց նաև ռադիոկապի գործին: 1942 թ. մարտի 20-ին Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հրամանատարության հատուկ առաջադրանքով Կոլյան պարաշյուտով վայրէջք կատարեց Ղրիմի Զուլայի անտառում՝ պարտիզանների և ռազմաճակատի հրամանատարության ու Համկ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմի միջև կապ հաստատելու համար (մարզկոմը այդ ժամանակ գտնվում էր Կրասնոդարում, իսկ հուլիսին փոխադրվեց Սոչի):

Գրիգորյանը թաքցնելով ծանրոցները և պարաշյուտը, ռադիոհաղորդիչը շալակած, հինգ օր թափառելով Զուլայի անտառներում, գտավ պարտիզաններին: Այստեղ մարտնչում էին Ղրիմի պարտիզանական 2-րդ շրջանի ջոկատները, որոնք հետագայում դարձան Հյուսիսային պարտիզանական միավորման կորիզը:

Պարտիզանական ուղեկալի ժամապահները, որոնց գլխարկները երիզված էին կարմիր ժապավենով, նորեկին ներկայացրին Ղրիմի պարտիզանների հրամանատար, փոխգնդապետ Ն. Գ. Սելիխովին¹⁷:

¹⁶ Տե՛ս «Крымская правда», 1967, 1 октября.

¹⁷ Փոխգնդապետ Ն. Գ. Սելիխովը Սուդակի շրջանում 1942 թ. Կարմիր բանակի ավիահանած լեռնատի ղեկավարներից էր: Անհաջողության մատնվելուց հետո, նա մի խումբ հրամանատարների ու զինվորների հետ մնաց թշնամու թիկունքում և միացավ պարտիզաններին:

— Ուրեմն հայրենիքը չի մոռացել, օգնության է հասնում,— ասաց Սևիխովը՝ ծանոթանալով Գրիգորյանի փաստաթղթերին և ուրախության ժպիտը դեմքին ամուր սեղմելով նրա ձեռքը։ Ռադիստի հայտնվելը փրկություն էր պարտիզաններին համար, որոնց պարենի ու ռազմամթերքի պաշարները սպառվել էին։ Պարտիզանները հյուծվել, ուժասպառ էին եղել։ Գրիգորյանն իր հետ բերել էր 200 կիլոգրամ խտացրած սննդամթերք, որը թաքցրել էր անտառում, այն հանձնեց ջոկատին և նույն օրը Մեծ երկրին հայտնեց հաջող վայրէջքի, պարտիզանների նյութական ծանր վիճակի մասին, խնդրելով շտապ ռազմամթերք ու սննդամթերք ուղարկել։

Պարտիզանները ցնծության մեջ էին։ Նրանք «օդանավակայանի» չորս անկյուններում խարույկ վառեցին։ Շուտով ինքնաթիռները հայտնվեցին Զուլայի անտառների վրա, զենքի ու սննդամթերքի 170 ծանրոց (յուրաքանչյուրը հարյուր կիլոգրամ) նետեցին այդ շրջանում։

Վերափնդանացավ պարտիզանական ճամբարը։

1944 թ. սկզբին Կ. Գրիգորյանը դարձավ Հյուսիսային պարտիզանական միավորման շտաբի ավագ ռազիստներից մեկը և իր մարտական դինակից Ս. Վիսիուբովի հետ ավելի քան երկու տարի մասնակցեց պարտիզանների մարտական գործողություններին։ Ծառայության ընթացքում նա Մեծ երկիր է հաղորդել և ընդունել ավելի քան 5000 ռադիոգիրք «Թվում է, թե ռադիոյով անդեկություններ հաջորդելն առանձին դժվարություն չէ։ Բայց միայն խիզախ, զուսպ, հանդուգն մարդիկ կարող են կատարել այդ գործը»¹⁸,— ասել է Յամպոլսկին Գրիգորյանի մասին։ Այդ տվյալները օգնեցին Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի ավիացիային՝ ճիշտ կողմնորոշվելու Ղրիմում թշնամու զորքերի կուտակումներին, տեխնիկային, օդանավակայաններին հարվածներ հասցրենելու ժամանակ։

Գրիգորյանի ծառայությունները բարձր են գնահատվել։ Նա պարգևատրվել է Կարմիր աստղի, Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի շքանշաններով, պարտիզանական առաջին աստիճանի մեդալով և հուշանվերներով։

Ղրիմի պարտիզանական շարժման կենտրոնական օպերատիվ խմբի շտաբը (ԿՅԽՇ) Կոլյա Գրիգորյանի պարգևաթերթիկում արձանագրել է, որ նա կենտրոնական օպերատիվ խմբի շտաբում ավագ ռադիստ աշխատելու ընթացքում ժամանակին ապահովել է հետախուզա-

¹⁸ «Սովետական Հայաստան», 1967, դեկտեմբերի 27։

կան և օպերատիվ բնույթի մեծաքանակ ռադիոգրերի հաղորդումը և Մեծ Երկրից Սովինֆորմբյուրոյի ամփոփագրերի ընդունումը: «Պարտիզանական դժվարին պայմաններում Գրիգորյանի ռաջիան միշտ աշխատել է անխափան: Առանձնապես հիշատակության արժանի է այն, որ 1943 թ. դեկտեմբերի 27-ից մինչև 1944 թ. հունվարի 8-ը պատժիչ էքսպեդիցիայի դեմ մղվող ամենադաժան մարտերի ընթացքում ուժեղ հրետանային կրակի, օդից ավիացիայի ռմբակոծության տակ նրա ռադիոկայանը աշխատեց կանոնավոր կերպով»¹⁹:

1941 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. փետրվարը պարտիզանական խմբի հրամանատար էր Արմենակ Հովակիմի Կասյանովը, որը պարզեցվա՞տրվել է Հայրենական պատերազմի պարտիզանի առաջին աստիճանի և «Խիզախության համար» մեդալներով: Նրա խումբը ութ անգամ մասնակցել է պարտիզանական համարի վրա թշնամու հարձակումները հտ մղելու մարտերին և Ուսկաշ—Կարասուբազար խճուղու դիվերսիոն գործադրությաններին: Այդ մարտերի ընթացքում պարտիզանների խումբը ոչնչացրել է 57 գերմանացի և ռումինացի զինվոր ու սպա, որից 12-ը զրանցված է Արմենակի անձնական հաշվում: Զոկատի հրամանատարությունը նրան ներկայացրել է Կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրման²⁰:

Սևաստոպոլի դվարդիական առաջին գնդի մարտիկ, կուսակցության անդամ Բորիս Եզոբի Ավետովը բազարը թշնամու կողմից զավթելուց հետո փախավ պարտիզանների մոտ: 1943 թ. նոյեմբերի 10-ին նա դարձավ 5-րդ պարտիզանական բրիգադի 23-րդ ջոկատի հետախույզական խմբի հրամանատար և բազմեց: Նովո-Բուրուլչայում, Բակսանում, Զուլայում մասնակցել է 1943 թ. դեկտեմբերյան և 1944 թ. հունվարյան համառ մարտերին, անձամբ ոչնչացրել է 7 ֆաշիստ: «Զնայած վիրավորված լինելուն, նա հունվարի 3-ին կատարեց հատուկ կարեորություն ունեցող հետախույզական առաջադրանք՝ վերականգնեց կապը հակառակորդի կողմից զավթած բնակավայրերում գտնվող մեր մարդկանց հետ»,— արձանագրել է բրիգադի հրամանատար Ֆ. Ս. Սոլովևը: Բ. Ե. Ավետովը պարգևատրվել է «Խիզախության համար» մեդալով և ներկայացվել Կարմիր աստղի շքանշանի²¹:

23-րդ ջոկատում մարտնչում էին 26 հայ պարտիզան: Նրանցից էին Ա. Ֆոնդուկյանը, որի անձնական հաշվում գրանցված է թշնամու

19 ПАКО КИУ, ф. 151, оп. 151, д. 326, л. 76.

20 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 332, թ. 107:

21 Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 151, ց. 150, դ. 346, թ. 9 և գ. 321, թ. 12:

ոչնչացված 14 ղինվոր ու սպա²², Մինաս Թորոսի Մարկոսյանը, Միհրան Մկրտչյանը, Անդրանիկ Սարգսի Փոլադյանը, Սուրեն Սարգսյանը, կռիվներում հերոսի մահով ընկած Արտեմ Ստեփանի Վանցյանը, Քերոբ Կիրակոսի Դավթյանը: Հայ պարտիզանները կային նաև միավորման մյուս ջոկատներում: 2-րդ Սիմֆերոպոլյան ջոկատի կոմերիտուհի Ասյա Գրիգորի Բոյաջյանը գերի ընկավ գերմանացիների ձեռքը և գնդակահարվեց 1942 թ. փետրվարի 2-ին: Նույն ջոկատում էին կոմերիտական Ալբերտ Նիկողայի Դադայանը, Խաչատուր Գաբրիելի Տերտերյանը: 1944 թ. հունվարի 3-ին Բուրուլա գյուղում զոհվեց կոմերիտական Եփրեմ Մովսեսի Կոսիյանը, 1942 թ. հուլիսի 24-ին՝ Զուլայի ջոկատի մարտիկ Անդրանիկ Դրիգորի Սարգսյանը: «Զա պոբեդու» ջոկատի պարտիզաններից էին Լուկանցի բժիշկ, կապիտան Արտեմ Հովսեփի Ակոպովը²³, իսկ 19-րդ ջոկատում՝ Ադրեհջանի Խանլարի շրջանի բնակիչ, բժիշկ Իվան Սարգսի Խորաշելյանը և ուրիշներ:

Խիզախ ռազմիկ էր բժիշկ Խորաշելյանը: Նա 1943 թ. նոյեմբերից մինչև 1944 թ. ապրիլը մասնակցել է ջոկատի բոլոր մարտական դործողություններին: Անձամբ մարտի դաշտից հանել է 16 վիրավոր պարտիզան, շատերին առաջին օգնություն ցույց տվել, ոչնչացրել 16 ֆաշիստական ղինվոր ու սպա, իր խմբով ջախջախել է հակառակորդի սանիտարական ապրանքատար ավտոմեքենան և զրավել մեծ քանակությամբ դեղորայք, վիրակապ և այլ նյութեր: Կրակի տակից հանել է ջոկատի վիրավոր հրամանատարին և նրան 8 կիլոմետր տարել իր ուսերի վրա, բժշկական օգնություն ցույց տվել²⁴:

Ընդհատակյա պայքարում և պարտիզանական շարժման մեջ կարեոր դեր են կատարել լրագրերն ու թերթիկները: Ղրիմի մարզային կուսակցական ընդհատակյա կենտրոնը, պարտիզանական շարժման հրամանատարությունը, որոնք գտնվում էին անտառում, ավելի ուշ Հյուսիսային պարտիզանական միավորման գրաված Կրկամուտում, լույս էին ընծայում իրենց տպագիր օրգանները՝ «Կրիմսկի պարտիզան» և «Զա Սովետսկի Կրիմ»: Լրագրերն ու թերթիկները տպագրվում էին Զուլայի անտառների պարտիզանական ճամբարներում սարքավորված տպարաններում²⁵: Լրագրերի յուրաքանչյուր համարին պարտի-

²² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 151, ց. 151, գ. 374, թ. 84:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 263, թ. 35:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 33, թ. 71:

²⁵ Այս տպարանում լույս է տեսել «Կրիմսկի պարտիզան» թերթի (խմբագիր՝ Գ. Վ. Կակուշինսկի) 5 համար և «Զա Սովետսկի Կրիմ» թերթի (խմբագիր՝ Ե. Պ. Սահ-

զանները և ընդհատակայինները սպասում էին անհամբերությամբ: «Զա Սովետսկի Կրիմ» թերթի խմբագրության անդամ էր հայազգի Սերգեյ (Սևա) Խրիստաֆորի Լազենբաշևը:

Սերգեյը կոմունիստ էր, աշխատել էր Սևաստոպոլում որպես տպարանի գիրկետոր: Ակտիվորեն մասնակցել էր Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությանը, այնուհետև կուսակցության կողմից հատուկ առաջադրանքով մեկնել էր անտառ, դարձել պարտիզանական մամուլի և հրատարակչության կազմակերպիչներից մեկը:

Ընդհատակի ակտիվ մարտիկ էր նրա կինը, որին ֆաշիստները Սիմֆերոպոլում ձերբակալեցին ու կախեցին: Որք մնացին նրանց երկու տղաները: Ս. Լազենբաշևի մարտական բնութագրում առաջին բրիգադի հրամանատարությունը նշել է. «Ընկ. Լազենբաշևը 1943 թ. հուլիսից գտնվելով պարտիզանական ջոկատում, աչքի է ընկել որպես համարձակ ու արի պարտիզան: Դժվարին պայմաններում նա անտառում ըստեղծեց տպարան և, չնայած անտառի «սանրմանն» ու անընդհատ տեղի ունեցող մարտերին, շարեց ու տպագրեց «Զա Սովետսկի Կրիմ» պարտիզանական թերթը և Ղրիմի բնակչությանն ու հակառակորդի զորքերին ուղղված ագիտացիոն թերթիկները:

Անձնադոհ աշխատանքով, մարտական պայմաններում ընկ. Լազենբաշևը ժամանակին ապահովեց զրականության հրատարակումը: Մարտական գործողությունների մոտիկության պատճառով հաճախակի ընդհատվում էին տպագրական աշխատանքները, բայց այն նորից ու նորից էր վերականգնվում: Ընթացիկ ժամանակամիջոցում բաց են թողնել 4 համար լրագիր և 38 զանազան թերթիկներ, 32.200 օրինակ ընդհանուր տպաքանակով, նվիրված օրվա հրատապ խնդիրներին:

Իր հիմնական աշխատանքների հետ նա կատարել է հրամանատարության մի շարք այլ հանձնարարություններ: Մարտական բարդ իրադրության մեջ, կապ պահպանելով բրիգադի և ջոկատների միջև, նա փոխադրում, վերաբաղաւորում էր նաև պարենը, դույրը: Չնայած 1943 թ. դեկտեմբերի 29-ից մինչև 1944 թ. հունվարի 8-ը տեղի ունեցած կռիվներին և հակառակորդի կողմից մեր պարտիզանական մի շարք բազաներն ավերելուն, ընկ. Լազենբաշևը պահպանեց տպարանը

պանով) 4 համար, 700—800 օրինակ տիրաժով: Բացի այդ, լույս են ընծայվել մեծ քանակությամբ ռուսերեն, գերմաներեն, ռումիներեն, թաթարերեն լեզուներով անլեզալ թերթիկներ: Ընդհանրապես օկուպացիայի ընթացքում Ղրիմում ընդհատակայինները և պարտիզանները տարածել են 3 միլիոն օրինակ թերթիկներ, որոնց ղգալի մասը ստացվել էր Մեծ երկրից:

և շարունակեց աշխատանքը: Նա մասնակցել է նաև մարտերին: Ան-
ձամբ ոչնչացրել է 3 հիտլերական, վիրավորվել է, բայց չի հեռացել
մարտադաշտից»²⁶:

Քաղաքական պրոպագանդան ավելի ուժեղացավ Ղրիմի ազատա-
զրման ելքափակիչ մարտերի շրջանում: Վերջին թերթիկները, որոնք
լույս էին տեսել Ղրիմի ազատազրումից 15 օր առաջ, պատմելով երկու
և կես տարվա ֆաշիստական օկուպացիայի դժնդակ օրերի, մասսայա-
կան գնդակահարությունների, գաղախցիկների, ռազմագերիների ճամ-
բարներում և զենտապոյի զնդաններում կատարվող զավանդությունների
մասին, գերության մեջ մնացած սովետական մարզկանց պաշարի էին
կոչում՝ «Ստեղծեք մարտական խմբեր, դիմագրեք հիտլերականներին և
նրանց պոչից գնացողներին», «եսփեք թշնամուն ամեն բայլափոխում»,
«Գնացեք պարտիզանական ջոկատները», «Հաղթանակը մոտ է»²⁷: Այս
բուցաշունչ կոչերի տպագրության և տարածման ակտիվ մասնակիցնե-
րից էր նաև Սերգեյ Նրիստաֆորի Լադենբաշեր, որը պարզեատրվեց
Կարմիր աստղի շքանշանով:

1944 թ. փետրվար-մարտին, մասսայական ձերբակալությունների
շրջանում, Համկ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմը ռազիոգրով Միմֆերոպոլի ընդ-
հատակյա քաղկոմի քարտուղար Կոզլովին կարգադրեց ձերբակալման
վտանգի տակ գտնվող մարզկանց ուղարկել անտառ: Նրանք համալրե-
ցին պարտիզանների Հյուսիսային միավորման շարքերը, որը բազա-
վորվել էր Յամանթաշի լանջերին: 32 մարզուց բաղկացած ընդհատա-
կայիների առաջին խումբը անտառ մեկնեց մարտի 14-ին, Կոզլովի
ղեկավարությամբ: Մի քանի օր անց միավորում ժամանեց ևս 22 մարդ:

Միավորման հրամանատար Պյոտր Ռոմանովիչ Յամպոլսկին և կո-
միսար Լուգովոյը գրկաբաց ընդունեցին ընդհատակայիներին: Կոզլովը
կսկիծով պատմեց ձերբակալված ու զոհված ընկերների՝ Զոյա Ռուխա-
ձեի, Բորիս Նախլովի, Վոլոշինովայի, Վիկտոր Նֆիմովի, տպագրիչ
ընդհատակային Միխայիլ Շեչենկոյի և մյուսների մասին: Նա հաղոր-
դեց, որ ընդհատակյա քաղկոմի ղեկավարությամբ կատարվել է 60-ից
ավելի դիվերսիա, խորտակվել է ֆաշիստների զորքով բռնված երկա-
թուղային 11 գնացք, պաթեցվել են արկերի ու ռումբերի պահեստներ,
ոչնչացվել է 1000 տոննայից ավելի վառելանյութ, սպանվել են շատ
հիտլերականներ ու հայրենիքի դավաճաններ: Քաղաքում և երկաթու-

²⁶ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, д. 336, л. 11.

²⁷ *Տե՛ս* «В тылу врага—листовки партийных организаций и партизан пе-
риода Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.», М., 1962, стр. 281—282.

դայինների մեջ տարածվել են 5000-ից ավելի հակաֆաշիստական թերթ ու թերթիկ: Զգալի աշխատանք էր տարվել հակառակորդի ղորքերը կաղմալուծելու ուղղությամբ: Կարմիր բանակին և պարտիզաններին հաղորդվել էին կարևոր հետախուզական տվյալներ:

Անտառ փոխադրվածների մեջ էին Եվգենյա (Նինա) և Սոֆյա Լազարևաները, Սոֆյայի դուստր Նելլին և կուսակցության անդամ, ակտիվ ընդհատակային Աննա Պետրովնա Մաշիսկյանը: Նա անտառ էր ուղարկվել հատուկ առաջադրանքներ կատարող խմբի հետ և դարձել դասակի քաղղեկ: Իսկ Եվգենյա Լազարևան նշանակվել էր պարտիզանական միավորման քաղաքացիական ճամբարի կուսկաղմակերպիչ: Նրանք Հյուսիսային պարտիզանական միավորման շարքերում մարտնչեցին մինչև Ղրիմի ազատագրումը:

Հյուսիսային պարտիզանական միավորման հետ էին կապված տափաստանային Ղրիմի Կրասնոպերեկոպսկայայի շրջանում գործող ընդհատակյա պարտիզանական խմբերը, որոնց ղեկավարներից էին Ա. Զասիմենկոն, Ի. Պ. Կոնդրատովը և ուրիշներ: Նրանց շարքերում ընդգրկված էին նաև մի խումբ հայրենասեր հայեր:

1943 թ. լրտեսի մատնությամբ ձերբակալվեցին և զնդակահարվեցին մեծ թվով հայրենասերներ՝ Կոնդրատե երեք եղբայրները, հայազգի Ա. Էշկիյանը և ուրիշներ: Շուտով կաղմակերպվում են նոր խմբեր և պարտիզանական ջոկատներ, որոնք իրենց հետախուզական աշխատանքներով, ղիվերսիոն գործողություններով կարևոր օժանդակություն ցույց տվին 1943 թ. աշնանը և 1944 թ. գարնանը Ղրիմը ազատագրող 4-րդ Ուկրաինական ռազմաճակատի (հրամանատար՝ բանակի գեներալ Բ. Գ. Տոլբուխին) զորամասերին:

№ 3 պարտիզանական ջոկատի արիասիրտ հրամանատարն էր 1942 թ. պարտիզան, արակտորային բրիգադի նախկին բրիգադավար, կոմունիստ Արմենակ Սեմյոնովիչ Պոլադյանը, որի պարտիզանական մականունը «Օրյոլ» էր²⁸: Նա իր ջոկատով գործեց 51-րդ բանակի հրամանատարության հետ համագործակցված, թշնամուն հարվածներ հասցրեց թիկունքից, մեծ թվով սլովակ ղինլորների գերի վերցրեց, որոնք դարձան պարտիզան; կովեցին հիտլերականների դեմ, իսկ վերջում համալրեցին գեներալ Սվոբոդայի չխոստովակյան միավորման շարքերը: Պոլադյանի ջոկատում ակտիվ պարտիզաններ կային նաև

²⁸ Տե՛ս М. Сохань, Перекоп, Симферополь, 1966, стр. 62—63. Ա. Ս. Պոլադյանը այժմ ապրում է Կրասնոդարի երկրամասի Տուպսեի շրջանի Շահումյան հայկական դյուղում:

տեղացի հայերից՝ Անդրեյ Զեմակյանը, Արմենակ Կայվեջյանը, Լևոն Պոլադյանը, Զիկարյանը և ուրիշները։ Նրանք նույնպես պատվով կատարեցին իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ։

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՈՒՄ

Ղրիմի հարավում մարտական մեծ ուղի անցան Բախչիսարայի, Յալթայի, Սևաստոպոլի, Ալուշտայի և Սիմֆերոպոլի պարտիզանական ջոկատները։

1941—1942 թթ. նրանց համար մեծ դժբախտություն էր մարտնչող Սևաստոպոլը։ Պարտիզանները դիմադրության ողջ պայքարը կազմակերպում էին Սևաստոպոլի պաշտպանությանը օժանդակելու նշանաբանով։

Երբ Սևաստոպոլն ընկավ թշնամու ձեռքը, խիստ վատացավ պարտիզանական ջոկատների վիճակը, կտրվեց նրանց կապը Մեծ երկրի հետ։ Անընդհատ կռիվներում պարտիզանները մեծ կորուստներ կրեցին, բայց չընկճվեցին։ Նրանց պայքարի կրակը նոր ուժով բորբոքվեց 1943 թ. վերջերին և 1944 թ. սկզբներին, երբ կարմիր բանակը մարտեր սկսեց Ղրիմի ազատագրման համար։ Կազմակերպվեց պարտիզանական ջոկատների Հարավային միավորումը, որը Հյուսիսայինի և Արևելյանի համեմատությամբ ամենաբազմամարդն էր։

Հարավային միավորումն ուներ երեք բրիգադ՝ ընդամենը 2218 անձնակազմով։ Միավորման հրամանատարն էր կոմունիստ Միխայիլ Արկադեիչ Մակեդոնսկին, որը դեռևս 1941 թ. հոկտեմբերին կուսակցության շրջկոմի քարտուղար Վ. Ի. Չերնիի և կործանիչ ղումարտակի հրամանատար Կ. Ն. Սիլովի հետ Բախչիսարայի պարտիզանական ջոկատի կազմակերպիչներին ու ղեկավարներին էր։

Միավորման կազմում ուսաների, ուկրաինացիների հետ ուս ուսի պայքարում էին նաև վրացի և ադրբեջանցի պարտիզանների ջոկատներ և մոտ 100 հայ պարտիզաններ։ Հայերից առավել աչքի ընկան Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի հասուկ հանձնարարությունների սպա Դմիտրի Գրիգորի Վարդանյանը, կապավոր Ռաֆիկ Հակոբի Հայրապետյանը, դիվերսիոն խմբի ղեկավար Դմիտրի Գրիգորի Կասպարովը, օպաչուներ՝ կապիտան Շահին Լևոնի Աղեկյանը և մայոր Խաչիկ Սերգեյի Պետրոսյանը, 10-րդ ջոկատի խմբերի ղեկավարներ՝ Պայքար Ներսիսյանը, Միքայել Տիգրանի Ասատուրովը, 7-րդ ջոկատի հրամանատարի համհարզ Ռուբեն Աբգարի Տոշոյանը, բժիշկ, կապիտան Մի-

քայել Հունանի Անանյանը, Լիվա Բաղդումյանը, Վլադիմիր Ազարյանը և ուրիշներ:

Կոմունիստ Ռաֆիկ Հակոբի Հայրապետյանը Կրասնոդարի բնակիչ էր, «Մասանդարա» գինու կոմբինատի աշխատակից: 1941 թ. նոյեմբերին կամավոր մտել էր 1-ին սկաստոպուլյան պարտիզանական ջոկատի շարքերը և հանդես բերել ակտիվ գործունեություն, նշանակվել նաև Ղրիմի պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբին առընթեր 5-րդ պարտիզանական շրջանի շտաբի կապավոր: Դա մեծ վստահություն էր: Հայրապետյանը այդ դժվարին գործը կատարեց արիությանով:

Առաջին սկաստոպուլյան ջոկատը սկզբում բաղկացած էր 257 մարդուց, որի 90 տոկոսը կոմունիստներ ու կոմերիտականներ էին: Նրանք 1941 թ. նոյեմբերի սկզբներին, անցնելով ռազմաճակատի գիծը, թափանցեցին թշնամու թիկունքը: Այստեղ նրանց միացավ Մերձծովյան առանձին բանակի լավ սպառազինված մարտիկների ու սպաների մի մեծ խումբ: «Մենք շարունակ տեղաշարժեր էինք կատարում,— նշել է Հայրապետյանը,— նոյեմբերի 18-ին ես որպես երկրամասի պարտիզանական կենտրոնական շտաբի կապավոր հրաման բերեցի՝ «Ջոկատը փոխադրել Չայնի դոմիկի շրջանը»²⁹:

Զավթիչները տեղեկություն ստանալով պարտիզանների ջոկատի բազմվորման մասին, էսէսական 3 դումարտակով հարձակվեցին նրա վրա: Ջոկատը բաշվեց դեպի Կարա-Դաղ, ապա մարտերով իջավ Յալթայի խճուղին: Տասը օր կատաղի մարտեր էին գնում, որի ընթացքում պարտիզանները ոչնչացրին ֆաշիստական 287 զինվոր ու սպա: Բայց դավաճանների մատնությամբ հիտլերականները գրավեցին ջոկատի գաղտնի բազան, կողոպտեցին պարենը և տաք հագուստեղենը, որ պարտիզաններին էր տրամադրել Սևծովյան ռազմական նավատորմի հրամանատարությունը: Պարտիզանների համար սկսվեցին ծանր օրեր: Ռազմաճակատի գիծը անցնելու և Սկաստոպուլից մթերք բերելու փորձերը անհաջողության էին մատնվում: Դրանցից մեկին մասնակցում էր 150 մարդ, որոնք ընկնելով թշնամու դարանը, ջախջախվեցին: Ջոկատը փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց: Մի քանի հրամանատարների հետ ջոկատում մնացել էին միայն հիվանդներն ու վիրավորները:

²⁹ «Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941—1945)». Сборник документов и материалов, Ереван, 1975, стр. 649 (в дальнейшем: «Армения в 1941—1945 гг.», сборник док. и мат.).

Պետք էր մի կերպ մթերք ձեռք բերել, փրկել անտառում մնացածների կյանքը:

Հայրապետյանը ջոկատի այն հերոսներից էր, որը, կապավորի պարտականության բերումով, շատ անգամ էր անցել թշնամու կրակագիծը, դուրս եկել թիկունք և վստահ էր, որ այն անգամ էլ չի վրիպի: Հայրապետյանը, Մարկինը և Տեսլենկոն հանձն առան կատարել այդ առաջադրանքը: Հաղթահարելով դժվարությունները, անցան ռազմաճակատի գիծը և մթերքներով վերադարձան ընկերների մոտ:

1942 թ. սկզբներին նոր համալրում ստանալով, պարտիզանների խումբը նորից մարտերի մեջ մտավ, վրեժ լուծելով զոհված ընկերների համար³⁰:

1944 թ. սեպտեմբերին Ղրիմի պարտիզանական իսխիին 1-ին սեկտորի հրամանատար, մայոր Պ. Կալուդինը և Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի պետ Վ. Բուլատովը Ռ. Հայրապետյանին տված մարտական բնութագրում, նշելով նրա 1941—1942 թթ. սխրագործությունները, գրել են.

«Ընկեր Հայրապետյանը ձմեռային դժվարին պայմաններում, շրջապատված թշնամիներով, խորը ձյան միջով, առանց հանգստի, օրական 40—50 կիլոմետր ճանապարհ կարելով, կարևոր փաստաթղթեր էր տանում 5-րդ շրջանի շտաբ և այնտեղից էլ կենտրոնական շտաբ:

Երեք անգամ անցնելով ռազմաճակատի գիծը, Սեաստոպոլ քաղաքի պաշտպանության հրամանատարին է հասցրել Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի կարևոր ղեկուցագրերը: Այդ անցումներից մեկի ժամանակ ընկ. Հայրապետյանը ռազմաճակատի դժով անցկացրեց 87 հոգուց բաղկացած հրամանատարների ու քաղաշխատողների խմբին, որոնք շրջապատման մեջ էին ընկել: Ռազմաճակատի գիծը երրորդ անգամ անցնելիս, Հայրապետյանը ընկավ ականի վրա, սլայթյունից ծանր վիրավորվեց, սակայն սողալով հասավ մեր զորամասերին, և առողջական վատ վիճակի պատճառով շարքից դուրս եկավ, մնաց Սիմֆերոպոլ քաղաքում»³¹:

Ֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված մարտերում հանդես բերած արիության ու խիզախության համար Հայրապետյանը հրամանա-

30 Ст. «Музей героической обороны и освобождения Севастополя» «Материалы военно-исторической конференции, посвященной 20-летию начала героической обороны Севастополя 1941—1942 гг., т. VIII, стр. 930—934.

31 ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, д. 321, л. 141.

տարութեան կողմից ներկայացվեց Կարմիր զորշի շքանշանով պարգև-վատրման:

Միավորման խիզախ պարտիզաններից էին Իջևանի շրջանի Վերին Աղղամ գյուղից Համադասյ Արշակի խաչիկյանը, Սևաստոպոլի պաշտ-պաններից՝ Թրիլխիի բնակիչ Ռոբերտ Արկադիչ Դոշոյանը³² և ուրիշ-ներ: Համադասյը դեռևս 1942 թ. հունվարից կրել էր պարտիզանական կյանքի դժվարությունները: Մարտական գործողություններում նա բազմիցս ոչնչացրել էր հակառակորդի կապի միջոցները, ռազմական բեռ-ներով բարձաված 3 ավտոմեքենա և 5 ֆաշիստական զինվոր ու սպա: Պարգևատրման է ներկայացվել «Մարտական ծառայության համար» մեդալով:

1942 թ. հոկտեմբերին Ղրիմի պարտիզանական 3-րդ շրջանի հրա-մանատարությունը երկրամասի պարտիզանական կենտրոնական շտա-բին և ՀամԿ(բ)Կ մարզկոմին ներկայացրած հաշվետվության մեջ, խո-սելով ջոկատների բաղադրական-մարտական գործունեության մասին, գովեստով է հիշատակել նաև կուսակցության շարքերն ընդունված 83 պարտիզանների մասին, որոնք այդ պատվին արժանացել էին թշնամու դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած խիզախության ու արիության համար: Նրանց մեջ էր նաև Բախչիսարայի պարտիզանական ջոկատի ղիվերսիոն խմբի հրամանատար Դմիտրի Դրիզորեիչ Կասպարովը: Դմիտրին պարտիզանների շարքերն էր մտել դեռևս 1941 թ. աշնանը և իր ղեկավարած փոքր խմբակով կատարել էր 8 ղիվերսիոն գործողու-թյուն: Սիմֆերոպոլ—Բախչիսարայի երկաթուղագծում խումբը պայ-թեցրել էր երկու կամուրջ և խորտակել թնդանոթներով, տանկերով ու զորքերով բեռնված թշնամու երկու գնացք³³, Կասպարովը արժանացավ բարձր պարգևի և հոկտեմբերին զիմեց կուսակցության շարքերն ըն-դունվելու համար: Այդ առթիվ 3-րդ պարտիզանական շրջանի հրամա-նատարությունը իր հաշվետվության մեջ արձանագրել է. «Բախչիսա-րայի ջոկատի ղիվերսիոն խմբի հրամանատար ընկ. Դ. Գ. Կասպարովը հրամանատարության առաջադրանքով բարդ ու վտանգավոր գործողու-թյան զնալիս, զիմում ներկայացրեց իրեն ՀամԿ(բ)Կ թեկնածու ընդու-նելու համար: Նա հրամանատարության առաջադրանքը կատարեց գե-րազանցորեն, խորտակեց երկաթուղային ղիմվորական գնացքը... Հենց նույն օրն էլ ընկ. Կասպարովը ընդունվեց ՀամԿ(բ)Կ թեկնածու»³⁴:

32 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 327, թ. 108, գ. 374, թ. 119:

33 Տե՛ս Архив МО СССР, ф. 33, оп. 682524, д. 612, д. 123.

34 «Крым, сборник док. и мат.», стр. 249.

Բայց շատ շանցած նա ղոհվեց և հետմահու ներկայացվեց Կարմիր զորոշի շքանշանով պարգևատրման³⁵։

Տասնյակ հալ պարտիզաններ կային նաև Հարավային միավորման, վրացական և ադրբեջանական ջոկատներում։ 4-րդ բրիգադի վրացական 2-րդ ջոկատը (հրամանատար՝ մայոր Պ. Գ. Գվալիա) դարձել էր միավորման առաջավոր ստորաբաժանումներից մեկը։ 1944 թ. մարտի 9-ին հիտլերականների կողմից անսառը «սանրիլու» հերթական մարտերի ժամանակ ղոհվեց հրամանատարը։ Մարտի 13-ին Հարավային միավորման վրացական ջոկատը վերանվանվեց Գվալիայի անվան 2-րդ պարտիզանական ջոկատ։ Ադրբեջանական էր միավորման 7-րդ բրիգադի 8-րդ ջոկատը, որի հրամանատարներն էին Մ. Ալիևը և Ս. Գաջիևը։ Զոկատը ութ ամիս հերոսաբար կռվել էր Յալթայի խճուղում, Զյորնայա գորա լեռներում և ոչնչացրել 1255 ու գերի վերցրել 450 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, ջրասույզ արել 7 նավակ, զրավել 7 թնդանոթ ու ականանետ, 12 զնդացիր, 154 հրացան, 23 ավտոմեքենա³⁶։ Զոկատի հալ պարտիզաններից էին խմբակի հրամանատար, կոմունիստ Բաբկեն Գեղամի Բադրալյանը, երևանցի Հովհաննես Սեդրակի Մելքոնյանը, Նոր Բայազետից Արմիդ Մարզումյանը, կիրովաբադցի Զավադյանը, Խաչատուր Գրիգորևիչ Բաբաջանովը և ուրիշներ։ Բադրալյանը ոչնչացրել էր 10, Մելքոնյանը՝ 8, իսկ Մարզումյանը 15 ֆաշիստական զինվոր ու սպա³⁷։

Համկ(բ)Կ Ղրիմի մարզկոմի կուսարխիվում շատ ուշագրավ նյութեր են պահվում նաև կուսակցության անդամ, Յալթայի 10-րդ պարտիզանական ջոկատի խմբի քաղղեկ Միքայել Տիգրանովիչ Ասատուրովի, 4-րդ բրիգադի 11-րդ ջոկատից՝ Կիրիլ Արտեմի Ավագյանի, Սերգեյ Դեատալյանի, 7-րդ ջոկատից՝ Լեոնիդ Սերգեյի Թոփալովի, 7-րդ բրիգադի 12-րդ ջոկատից՝ Գուրգեն Ալեքսանդրի Արամյանի, Արշաի Առուստամյանի, Գուրգեն Ալեքսանդրի Այդինյանի, Սևաստոպոլյան ջոկատից՝ Սերգեյ Ալախվերդովի, 9-րդ ջոկատից՝ Սերգեյ Գևորգյանի, Արտաշես Սարգսյանի, Սերգեյ Կեշիշևի, Բախշխարայի ջոկատից՝ իջևանցի Պալքար Ներսիսյանի, Հայրապետ Գրիգորյանի և շատ ուրիշների մասին։

Պալքար Ներսիսյանը և Հայրապետ Գրիգորյանը գնդապետ Զաքիյանի ղեկավարած հայկական 390-րդ հրաձգային զիվիլիայի մարտիկներից էին։ Կերչի անկումից հետո հիտլերականները նրանց գերելով,

35 ՏՆՍ ПАКО КПУ, փ. 151, օռ. 151, ձ. 321, լ. 141.

36 ՏՆՍ ПАКО КПУ, փ. 151, օռ. 151, ձ. 267, լ. 28.

37 ՏՆՍ նույն տեղում, գ. 264, թ. 20, գ. 275, թթ. 78 և 135, գ. 267, թ. 31:

նետել էին Սիմֆերոպոլի կարսոֆիլի գետնափոր խոնավ պահեստը, ապա փոխադրել Յալթայի բանտը: 1943 թ. սեպտեմբերի 27-ի դիշերը չորս ընկերներով հարձակվեցին ժամապահի վրա, սպանեցին նրան և վերցնելով զենքը, փախան անտառ: Խումբը մոտ երկու ամիս ինքնուրույն գործելուց հետո, ղեկեմեբերին միացավ Բախչիսարայի պարտիզանական ջոկատին:

Ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ Բախչիսարայի ջոկատում Պ. Ներսիսյանը և նրա ընկերները տասնյակ խլիզախ գործողություններ կատարեցին, պայթեցրին Յալթայի նավահանգստի ջրային տրանսպորտի միջոցները, որոնցով հիտլերականները Գերմանիա էին ուղարկում Ղրիմից հափշտակված բարիքներն ու գույքը: Նրանք բազմիցս խափանեցին Յալթա—Ալուշտա—Սիմֆերոպոլ հեռախոսային և հեռագրական կապը, ոչնչացրին ռադիոճակատ բեռներ փոխադրող ավտոմեքենաներ, 1944 թ. փետրվարին հրդեհեցին Ալուշտայի ֆաշիստական սպայությունը սպասարկող կինոթատրոնի շենքը:

Ջոկատի հրամանատարի առաջադրանքով մարտին Պ. Ներսիսյանը և Հ. Գրիգորյանը Սյուրեն (Սիրեն) կայարանի մոտ պայթեցրին երկաթուղային կամուրջը, ապրիլի սկզբներին զավթիչներից խլեցին 800 գլուխ ոչխար և անտառ հասցնելով, հանձնեցին պարտիզանական միավորմանը:

Յալթայի ազատագրումից հետո, 1944 թ. ապրիլին պարտիզաններից շատերը մտան կարմիր բանակի շարքերը: Պայքար Ներսիսյանը դարձավ 89-րդ Հայկական Թամանյան դիվիզիայի մարտիկ, մասնակցեց Սևաստոպոլի ազատագրմանը և պատերազմն ավարտեց Բեռլինում³⁸:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄՈՒՄ

Պարտիզանական Արևելյան միավորումը կազմավորվեց 1944 թ. փետրվարին: Այն բաղկացած էր 2-րդ և 3-րդ բրիգադներից, որոնք միասին ունեին 8 ջոկատ: Ստեղծելով Արևելյան միավորումը, Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբը նպատակ ուներ թշնամու մերձուղմաճակատային թիկունքում (Կերչի թերակղզում, Ստարի Կրիմի և Թեոդոսիայի շրջաններում) ուժեղացնել գործող պարտիզանական ուժերի օպերատիվ ղեկավարությունը և թշնամուն հասցվող հարվածները:

³⁸ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1969, օգոստոսի 12: ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151. Список партизан 1941—1944 гг., кн. 2, № 7035. Պայքար Բաղդասարի Ներսիսյանը այժմ անհատական թոշակառու է և ապրում է Կիրովական քաղաքում:

Ղրիմի արևելյան շրջաններում պարտիզանական շարժումը ծավալվել էր օկուպացիայի սկզբից: Անտառապատ լեռներում բազավորված Սուդակյան, Կիրովյան, Թեոդոսյան և Ստարի Կրիմյան պարտիզանական ջոկատները 1941 թ. նոյեմբերի 11-ին կռիվներ սկսեցին հիտլերյան զորամասերի դեմ: Թշնամու մեկ գումարտակ՝ 2 տանկերի և հրետանու աջակցությամբ, հարձակվեց ջոկատների վրա, բայց հանդիպելով պարտիզանների համառ դիմադրությանը և կորցնելով 25 զինվոր ու սպա, ետ շարվեց: 1942 թ. հունվարի 19-ին Կիրովյան ջոկատը ոչնչացրեց 2 մարդատար ավտոմեքենա 8 հիտլերականի հետ միասին, գրավեց ավտոմեքենաներ, զնդացիոններ, հրացաններ, շտաբային փաստաթղթեր ու քարտեզներ³⁹:

Թշնամուն հարվածներ էին հասցնում նաև Կերչի պարտիզանները, որոնք բազավորվել էին Հաջի Մուշկայի և Ստարի Կարաուրնյան քարահանքերում: 1941 թ. դեկտեմբերին կարմիր բանակի Կերչ-Թեոդոսյան առաջին դեսանտային գործողության ժամանակ պարտիզանները թըշնամու զորամասերի և կայազորների վրա կատարած իրենց հաճախակի հարձակումներով օգնում էին սովետական դեսանտայիններին: Օրինակ, միայն դեկտեմբերի 28—29-ին Լենինի անվան ջոկատը ոչնչացրեց 100 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, շարքից հանեց 6 ավտոմեքենա, ռադիոկայան, բանտից ազատեց 25 մահվան դատապարտվածների:

Կրասովսկու և Շաշլիկովի պարտիզանական խմբերը Ջեմլյանիչ-նոյե—Ստարի Կրիմ ճանապարհի վրա զնդակոծեցին հակառակորդի ապրանքատար մեքենաները, ոչնչացրին 64 գեստապոյական և ոստիկան: Ստարի Կրիմի անտառներում իր ջոկատով հերոսական մարտեր էր մղում հայտնի պարտիզան Մ. Ի. Չուբր: Նրա մարտիկները 1942 թ. հունվարի 3-ին Կարասուբազարի շրջանում ջախջախեցին Ենի-Սալա և Կուրսկոյե գյուղերի կայազորները, իսկ մայիսի 17-ին ծանր մարտի բռնվելով գերմանա-ռումինական պատմիչ ուժերի դեմ, ոչնչացրին 85 զինվոր ու սպա⁴⁰: Մայիսյան համառ մարտերի օրերին Ղրիմի ռազմաճակատի սովետական հրամանատարությունը պարտիզաններին առաջադրանք տվեց վերացնել Ստարի Կրիմից հարավ՝ Տոպոլեկայում կանգնած հիտլերականների զորամիավորման շտաբը, որի ստորաբաժանումները կատաղի հարձակումներ էին կատարում Կերչի թերակղզու սովետական զորքերի հենակետի վրա: 3-րդ Կրասնոարմեյսկյան ջոկա-

³⁹ Տե՛ս Ե. Շավո, *Ելած աշխ.*, էջ 109:

⁴⁰ Տե՛ս «СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945». Краткая хроника. М., 1970, стр. 152, 217.

տը ձեռնամուխ եղաւ այդ գործողությանը: Պարտիզաններ Ս. Մերկու-
լովի, Լ. Սեմեյնիի, Ե. Մալրովզիեի, Ա. Վախտինի, Ի. Բոշկարեի խում-
բը, մանրամասն հետախուզությանից հետո, գիշերը, երբ հիտլերյան
սպաները հալածւած էին շտաբում, անաղմուկ շարքից հանելով ժա-
մապահներին, մոտեցան շտաբին և նռնակներով պայթեցրին շենքը:
Սպանից 16 սպա, հրգեհիւեցիին և ոչնչացվեցին կապի սարքավորումն
ու բոլոր շտաբային գործերը⁴¹:

Այդ օրերին միայն Կերչի շրջանի պարտիզանների դեմ կռւում էին
մոտ 2000 հիտլերյան զինվոր ու սպա:

Ինչպես արդեն հիշատակել ենք, 1942 թ. գարնանից Ղրիմի պար-
տիզանների համար սկսվեց ծանր շրջան: Բշնամին երկրորդ անգամ
զավթեց Կերչը, կարճ ճանապարհով դուրս եկավ դեպի Կուբան, Հյուսի-
սային Կովկաս: Պարտիզանները զրկվեցին նաև Սևաստոպոլի օդու-
թյունից, չունեին պարեն: Ավելի դժվարացավ զրությունը 1942—
1943 թթ. ձմռանը, ուժերը արագորեն նվազեցին: Բայց հիտլերական-
ներին շահողից ոչնչացնել պարտիզաններին, նրանք համառ մարտե-
րով կարողացան կտրվել հակառակորդի կատաղի հետապնդումներից և
խորանալ թերակղզու կենտրոնական մասը: Հիտլերականները բռնի
տեղահանության միջոցով սովետական բնակչությանը հաղորդակցու-
թյան մոտիկ շրջաններից բշում էին տափաստանները, որպեսզի տալա-
հովեն իրենց զորքերի: Ու տեխնիկայի անխափան փոխադրումները դե-
պի Կովկաս: Դրա պատասխանը եղաւ պարտիզանների դիվերսիոն նոր
գործողությունների ծավալումը: Սակայն ջոկատները ծանրաբեռնված
լինելով վերավորնելով և ուժասպառ պարտիզաններով, կաշկանդված
էին: Նկատի ունենալով այդ, որոշում ընդունվեց ձմռանը Ղրիմի ան-
տառներում թողնել միայն ֆիզիկապես առողջ փոքրաթիվ պարտիզան-
ների, իսկ մյուսներին ժամանակավորապես փոխադրել Մեծ երկիր՝
բուժման, կազդուրվելու:

1943 թ. ամռանը կարմիր բանակի խոշոր հաղթանակների հետ
միասին բուռն վերելք է ապրում նաև պարտիզանական շարժումը Ղրի-
մում: Մեծ երկրից, Սոչի օդանավակայանից պարտիզանական բազա-
ներ են վերադառնում կազդուրված մարտիկները, կազմավորվում են
նոր ջոկատներ, նրանց շարքերն են համալրում անտառ փոխադրված
տեղական բնակիչները, ընդհատակայիները, ճամբարներից փախած
ռազմագերիները: Հին պարտիզաններից շատերի կրծքին փայփում էին

41 Տե՛ս Ե. Շամկո, նշված աշխ., էջ 106:

շքանշաններ ու մեդալներ: Այդ շրջանում Ղրիմի պարտիզաններից պարգևատրվել էին 281 մարդ, որոնցից Լենինի շքանշանով՝ 6 մարդ, Կարմիր դրոշի շքանշանով՝ 112, Կարմիր աստղի շքանշանով՝ 109, «Մարտական ծառայության համար» մեդալով՝ 25, «Խիզախության համար» մեդալով՝ 29 մարդ⁴²:

«Այժմ պարտիզանները այլևս առաջվանը չէին,— նշել է Մ. Մակեդոնսկին: — Մենք ինքներս սկսեցինք թշնամու հետ հանդիպումներ որոնել, բանի որ զգում էինք մեր ուժը:

...Մեծ երկրից սկսեցինք առատորեն ստանալ զենք, զինամթերք: Մեզ լիովին օգնում էին տեղական բոլոր բնակիչները: Ֆաշիստական զավթիչների դեմ պայքարի հլավ ամբողջ ժողովուրդը: ... 1943 թ. սեպտեմբերից մեզ մոտ հայտնվեց թիկունքային խոշոր տնտեսություն: Սովորաբար մենք գրավում էինք անտառների բացատները և թշնամուն չէինք թողնում մտնել անտառի խորքերը, որտեղ գտնվում էին մեր ռազմական պահեստները, հոսպիտալը, բաղաբացիական բնակչության ճամբարը...

1943 թ. աշնանից մենք հրաժարվեցինք Մեծ երկրի կենսամթերքներից: Ինքնաթիռները մեզ բերում էին միայն զենք ու զինամթերքներ... Այդ ժամանակ ամբողջ լեռնային Ղրիմը իրենից ներկայացնում էր պարտիզանական երկրամաս, որտեղ վերականգնված էր սովետական իշխանությունը»⁴³:

1943 թ. աշնանից մինչև 1944 թ. դարունը Ղրիմի արևելյան պարտիզանական ջոկատների ու միավորումների պայքարն ընթացավ Մերձծովյան առանձին բանակի (հրամանատար, բանակի գեներալ Ա. Ի. Երյոմենկո) և Սևծովյան նավատորմի ղորքերի, Կերչի հենակետից սկսած, հարձակողական գործողությունների հետ համագործակցված:

Այդ ընթացքում Արևելյան պարտիզանական միավորման պայքարը հմտորեն զլխավորեց Վ. Ս. Կուզնեցովը, «որը խիզախ ռազմիկ էր, հրաշալի ընկեր,— ասում է նրա մասին պարտիզանական շարժման վետերան, պատմաբան Շամկոն: Նա կարողացավ ջոկատներն արագ կերպով համախմբել միասնական մարտական կոլեկտիվի մեջ, որն ի վիճակի էր կատարելու ամենահամարձակ, անվահեր գործողություն-

24 Տե՛ս *И. Генев, Дневник партизана, Симферополь, 1963, стр. 270.*

43 Մ Մակեդոնսկի, *նշված աշխ.*, էջ 173, 178, 182:

Արտեմ Սարգսի Գյուրեղյանի (Իվան) ղեկավարած ընդհատակյա դիվերսիոն-պարտիզանական խումբը Սիմֆերոպոլում (Ա. Գյուրեղյանը առաջին շարքում, աջից երկրորդը):

Հյուսիսային միավորման 1-ին բրիգադի մի խումբ պարտիզաններ: Զախից աջ՝ Ն. Գրիգորյան, Գ. Սարգսյան, Ֆ. Ֆեոդորենկո (բրիգադի հրամանատար), Մ. Անանյան և բժիշկ Վ. Իսրայելյան:

Եսահան
Լևոնի Սդեկյան
(օդաչու)

Գոհար
Ներսեսի Զիլավյան

Խաչատուր
Սերգեյի Պետրոսյան
(օդաչու)

Արամ
Սիմոնի Տերյան

ներս»⁴⁴։ Միավորման կոմիսարն էր Ռ. Մուստաֆաեւը, շտաբի պետը՝ Ս. Կաչանովը։

Արեւելյան միավորումը, որը 1944 թ. սկզբին իր շարքերում ուներ 687 պարտիզան, հերոսական գործեր կատարեց ֆաշիստական 17-րդ բանակի թիկունքում։ Պարտիզանները փաստորեն իրենց հսկողության տակ էին պահում Ղրիմի լեռնային ճանապարհները։ Ինչպես 1943 թ. նոյեմբեր—դեկտեմբերին, այնպես էլ 1944 թ. սկզբներին հիտլերականների պատժիչ արշավախմբերը արդյունքի չհասան։ Հստակ նշանակութուն տալով Կերչ—Ռեոդոսիա խճուղային ու երկաթուղային մայրուղիների պաշտպանությանը, թշնամին առանձնացրել էր լեռնային կորպուսի 2 հստակային դիվիզիա։ Նա հարկադրված էր խոշոր կայազորներ պահել նաև մոտակա քաղաքներում և կարևոր շրջանային կենտրոններում։ Օրինակ, Ստարի Կրիմի կայազորը բաղկացած էր ավելի քան 1300 զինվորներից ու սպաներից։ Պարտիզանական հրամանատարությունը, նկատի ունենալով Ստարի Կրիմի կարևոր նշանակությունը սովետական դեսանտայինների համար, 1944 թ. մարտի 27-ին հարձակում կազմակերպեց և ջախջախեց կայազորը։ Ոչնչացվեցին 200 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, 2 տանկ, 16 ավտոմեքենա, ավերվեցին զինատարահաստները, ոստիկանատունը, փոստը, բանտից աղատվեցին 46 բանտարկյալներ, որոնցից 21-ը կախաղան էին բարձրացվելու, գրավվեց մեծ քանակությամբ ռազմավար, զենքի վերցվեց 90 զինվոր։

Արեւելյան միավորումը մեծ օգնություն ցույց տվեց 1944 թ. ապրիլին հարձակման անցած Մերձծովյան առանձին բանակի զորքերին։ Պարտիզանական ջոկատները դիվերսիաներ կատարեցին և խափանեցին ամեն տեսակի շարժումները Թեոդոսիա—Սեյտլեր, Ռեոդոսիա—Ստարի Կրիմ խճուղիներում, խանգարեցին հակառակորդի զորքի ու տեխնիկայի փոխադրումները Զանկոյ—Վլադիսլավկա երկաթուղագծում։ Նրանք հարձակումներ կատարեցին հակառակորդի շտաբների, հրամանատարական կետերի վրա, կտրատեցին հեռադրային և հեռախոսային գծերը, ձախողեցին հակառակորդի զորքերի ղեկավարումը և զորամասերի կապը⁴⁵։

Մարտերում հատկապես աչքի ընկան 5-րդ ջոկատը (հրամանատար՝ Վախտին, կոմիսար՝ Ախմետով) 4-րդ ջոկատը (հրամանատար՝ Կուլչնիք, կոմիսար՝ Շեկոլենկո) և Իսաևի խումբը։ Ստարի Կրիմի կա-

44 Ե. Շավկո, *նշված աշխ.*, էջ 110։

45 ՏԵՍ «Крым, сборник док. и мат., стр. 337.

յազդորի ջախջախման մարտերը լավ կազմակերպելու և հանդես բերած խիզախության համար Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի հրամանով շնորհակալություն հայտնվեց Արեւիկյան պարտիզանական միավորման հրամանատար Կուզնեցովին, կոմիսարին և մարտերին մասնակցած 6 ջոկատների անձնակազմներին⁴⁶։

Արեւիկյան միավորման պարտիզանների շարքերում կոչում էին հարյուրից ավելի հայ մարտիկներ, հրամանատարներ ու քաղաշխատողներ։ Նրանք առանձին խմբեր էին կազմում միավորման 2-րդ բրիգադի 1-ին և 2-րդ ջոկատներում, 3-րդ բրիգադի 5-րդ և 6-րդ ջոկատներում։ Նրանց մեծ մասն անցել էր ընդհատակյա պայքարի բովով։ Այստեղ էին Պրոլոմ գյուղի երիտասարդական ընդհատակյա կազմակերպության անդամները, ֆաշիստական գերությունից պարտիզանների մոտ փախած ռազմիկներ։ Հայ պարտիզաններ կալին նաև Կերչի, Բագերովսկի, Հաջիմուշկայի, Ստարոկարաուխիյան բարձանների ջոկատներում և այլուր։

Մենք արդեն ծանոթ ենք Պրոլոմ գյուղի կոմերիտական ընդհատակյա կազմակերպության անդամների ղործունեությանը։ Պրոլոմցիներից խիզախ պարտիզաններ դարձան և շատ մարտերի մասնակցեցին Գուրգեն Ասլանյանը, Պարույր Ֆունդուկյանը, Լևոն Քոսեյանը, Վարդան և Լիզա Շաքահովները, Յրգատ Օզանյանը, Գաբելին Ակուլովը, Վահան Դելեյանը, Լևոն և Նփրեմ Օհանյանները, Գաբելին, Զեփյուռ, Յուդիկ, Զաբել Ասլանյանները, Գոհար Պողոսյանը, Ռոզա Գազուլյանը և ուրիշներ։ Նրանք անձնափրարար մասնակցեցին 1-ին ջոկատի բոլոր մարտական գործողություններին։ Նրբ կատաղի մարտերից մեկում զոհվեց ջոկատի խմբի քաղղեկ Սերգեյ Կուզմինը, նրան փոխարինեց Գուրգեն Ասլանյանը, որն ինչպես ընդհատակի պայքարում, այնպես էլ պարտիզանական կռիվներում քաջի անուն էր վաստակել։ Հնարամտությամբ ղեկավարելով մարտը, նա կարողացավ խմբին անվնաս դուրս բերել Թշնամու շրջապատումից։

Անձնափրությամբ էին կոչում Պարույրը և Վարդանը։ Պարույրը ավտոմատային կրակով թշնամուն հանդիսատ չէր տալիս։ Ճարպկորեն անցնելով նրա թիկունքը, խուճապ ու շփոթություն էր առաջացնում այնտեղ։ Վարդանի նման կտրիճ էր նրա բույրը՝ Լիզան։ Մեկ անգամ գիշերային հերթական գործողությունից վերադառնալիս Վարդանը ծանր վիրավորվել էր։ Լիզան մեծ գծավարությամբ կարողացավ նրան

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 333։

հասցնել Պրոլոմ: Առավոտյան զեստապոռյականները շրջապատեցին նրանց տունը: Տեղի ունեցավ կարճ ու անհավասար մարտ: Սպառվեցին քրոջ ու եղբոր փամփուշտները: Հիտլերականները բռնեցին արյունաքամ, ուշադնաց վիճակում ընկած Վարդանին և զազանարար խոշտանգելուց հետո, քրոջ հետ ուղարկեցին Սիմֆերոպոլի բանտը: Որոշ ժամանակ անց ընդհատակյա կաղմակերպության օժանդակությամբ նրանց հաջողվեց փախչել բանտից: Այնուհետև Վարդանը լշնամու դեմ կռվում էր կարմիր բանակի շարքերում և 1945 թ. հերոսի մահով ղոհվեց Բուդապեշտում⁴⁷:

Միշտ միասին էին գործում Գարեգին և Գուրգեն Ասլանյանները: Գտնվելով գրոհայինների առաջին շարքերում, նրանք հաղթանակով էին վերադառնում ջոկատ: Գարեգինը հետախուզության գնալով, արժեքավոր տեղեկություններ էր բերում: «Նրա ակտիվ մասնակցությամբ պարտիզանական ջոկատ եկավ ռումինական ղինվորների խումբը», — ասված է Զ-րդ բրիգադի հրամանատարության կողմից տրված տեղեկանքում⁴⁸:

Անվախ ու արի էր Գուրգենը: Հարձակվելով հիտլերական ավտոմատաձորների վրա, նրա խումբը ազատել է գնդակահարության դատապարտված 19 ռազմագերիներին: Գուրգենն ու Գարեգինը իրենց վրա զրավելով հակառակորդի ուշադրությունը, հնարավորություն տվեցին մահապարտներին մտնել անտառի խորքը: Այդ մարտում կրճելից մահացու վիրավորվեց Գուրգեն Ասլանյանը: Դա 1944 թ. ապրիլի առաջին օրերին էր, երբ կարմիր բանակի հարվածների տակ հիտլերականները նահանջում էին, իրենց ճանապարհին ավերելով ամեն ինչ:

Վիրավոր ու հիվանդ պարտիզաններին խնամում էին Գոհար Պողոսյանը, Ռոզա Դագուլյանը, Անյա Պեֆտինը, Զեփյուռ, Յոդիկ, Իզաբելլա Ասլանյան քույրերը: Նրանք միաժամանակ հետախուզության էին գնում: Զոհատի կոմիսար Ուլարովը բարձր գնահատական է տվել Ասլանյան քույրերի ծառայությանը: Նա Զեփյուռին բնութագրել է որպես անձնուղոհ, խոհուն պարտիզանուհու, իսկ Զարեկին՝ հանդուգն հետախույզի, որը 16 տարեկան էլ չկար և դարձել էր ջոկատի սիրելին: Յոդիկը «արհամարհելով բոլոր վտանգները, անվարան կատարել է շատ հանձնարարություններ, — գրում է նրա մասին Ուլարովը, — հետախուզության է գնացել մինչև Ստարի Կրիմ, Սուբաշ և Յյուրիստալ

47 Տե՛ս ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 1, д. 78, л. 31.

48 Նույն տեղում. թ. 191:

գյուղերը, բերել արժեքավոր տեղեկություններ: Աչքի է ընկել որպես ռազմական հետախուզության վարպետ: Մի քանի անգամ սննդամթերք է հասցրել պարտիզաններին: Ամուր բնավորություն ունի, սովի մատնեմով չի վախճալ պարտիզաններին տվել է իր հացի վերջին պատուոը և օրն անցկացրել բոլորովին քաղցած, խնամել է վիրավոր պարտիզաններին: Բրիգադի բժիշկը բազմիցս շնորհակալություն է հայտնել նրան»⁴⁹:

Նման բնութագրումներ են ստացել Կարասուբազարի և Պրոլոմ գյուղի ընդհատակյա կազմակերպության բոլոր անդամները, որոնք, 1943 թ. նոյեմբերին մասսայական ձերբակալությունից խուսափելով, անտառ էին փոխադրվել և համալրել պարտիզանների շարքերը, հիտլերյան ղավթիչների դեմ մարտնչելով մինչև Ղրիմի ազատագրումը⁵⁰:

Ղրիմի մարզային կուսաբխիլում շատ փաստաթղթեր են պահվում Արևելյան միավորման 2-րդ և 3-րդ բրիգադների շարքերում մարտնչած հայ պարտիզանների վերաբերյալ: Այդ փաստաթղթերը մարտերի ընթացքում կամ Ղրիմի ազատագրումից անմիջապես հետո կազմել և վավերացրել են Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի պետ Բուլատովը, Արևելյան պարտիզանական միավորման հրամանատար Կուլենցովը, կուսակցության մարզկոմի քարտուղար Բերյովկինը, Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի պետի տեղակալ Սկրբեցը, ինչպես նաև ջոկատների հրամանատարներն ու կոմիսարները: Դրանք համառոտ և բովանդակալից բնութագրեր են պարտիզանների մարտական գործերի մասին: Համաձայն այդ փաստաթղթերի, 2-րդ բրիգադի 1-ին ջոկատի աչքի ընկնող պարտիզաններից են եղել Ղրիմի Պրոլոմ գյուղի բնակիչ Բերնարդ Բեկմեջյանը, որը պարտիզաններին օգնել է կենսամթերքներով: Նա պարտիզան է դարձել 1943 թ. նոյեմբերին, 1944 թ. ապրիլին մասնակցել է Ստարի Կրիմի ազատագրմանը և ֆաշիստական կայսրության ջախջախման մարտերին⁵¹: Այդ գործողու-

49 Ստ. Կուրտիկյան, Պրոլոմյան հովտաշուշաններ: Վավերագրական վիպակ, Երևան, 1969, էջ 197—199:

50 Նրանց մասին մանրամասն տեղեկություններ են արձանագրված Բեկոգրսկի կուսբրիգադի բյուրոյի 1968 թ. դեկտեմբերի 27-ի նիստի արձանագրության մեջ: Շրջակոմի համար հիմք է ծառայել Ղրիմի պարտիզանական շարժման ղեկավարներից կազմված հանձնաժողովի 1968 թ. դեկտեմբերի 12-ի ներկայացրած ցուցակները, որոնց մեջ արձանագրված են նաև տասնյակ հայ պարտիզանների ու պարտիզանուհիների անուններ:

51 Տե՛ս ПАКО КПУ, ф.151, оп. 151, д. 264, л. 109.

թյանը մասնակցելու են նաև Մինաս Վարդանյանը, Շախվալ գյուղի բնակիչները Իվան Միրանովը և Մալխասյանը:

2-րդ ջոկատից Գարեգին Մակարի Ակոպովը, Խոսրով Ավետիսի Ավետիսյանը և Ա. Գ. Զաբելյանը մարտերում ոչնչացրել են 12 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁵²: Հակառակորդին զգալի կորուստներ են պատճառել պարտիզանական խմբի հրամանատար, կուսակցության անդամ, Երևանցի Արամայիս Սեդրակի Ավագյանը, կրասնոդարցի Միսակ Վասիլի Հարությունյանը, Ստարի Կրիմ քաղաքի բնակիչներ, լեյտենանտ Գալ Օհանի Սաֆարյանը, Խաչիկ Գրիգորի Բաբաջանովը⁵³ և ուրիշներ:

1943 թ. հուլիսյան մարտերում հերոսի մահով զոհվեց Սուրեն Գեղամի Գասպարյանը: Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի պետ, կուսակցության մարզկոմի քարտուղար Բերյոզկինը Գասպարյանին հետմահու ներկայացրել է Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի շքանշանով պարգևատրման, նրա պարգևաթիղթիկում արձանագրելով. «Ընկ. Գասպարյանը պարտիզանական ջոկատում գտնվելու ամբողջ ընթացքում, հակառակորդի դեմ մղված կռիվներում, մարտական առաջադրանքները կատարելիս ցույց է տվել արտակարգ համարձակություն և ճարտարություն, իրեն զոհեցրել է որպես խիզախ պարտիզան-ռազմիկ...»⁵⁴:

2-րդ ջոկատում պարտիզանական մեղալիներ են ստացել Արտաշես Սարգսյանը, Խորեն Միրզոյանը, Արշավիր Մաթևոսյանը, Մանվել և Սերգեյ Գասպարյանները, Հակոբ Մինասյանը և ուրիշներ:

3-րդ բրիգադի պարտիզանները, որոնք Արևելյան միավորման վեներաաններից էին, պանծալի գործերով մեծ փառքի էին հասել: Նրա 5-րդ և 6-րդ ջոկատները որոշ բնակավայրեր ազատագրել էին դեռևս 1944 թ. ապրիլի սկզբին, մինչև կալմիր բանակի ղորամասերի հասնելը: Այդ ջոկատներում իրենց ռուս և ուկրաինացի զինակիցների հետ աչքի բնկան տառնյակ հայ պարտիզաններ:

Ղրիմի Սուբաշ գյուղից կուլտոտեսականներ Սարգիս Գրիգորի Իզրայելյանը, Լեոն Երեմի Զաքարյանը, Խաչիկ և Արսեն Վարդանի Բուլատովները մասնակցել են ջոկատի տնտեսական ու մարտական բոլոր գործողություններին, պարգևատրվել Հայրենական պատերազմի պարտիզանի մեղալիներով: Լեոնը և Արսենը համարձակ հետախույզներ էին:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 277, թ. 21, գ. 263, թ. 26, գ. 270, թ. 1:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 263, թ. 62, գ. 264, թ. 1:

⁵⁴ Նույն տեղում, գ. 332, թ. 102:

ձևերը շատ անգամ անասելի դժվարություններ հաղթահարելով, ձևեր է բերել ռադմական բնույթի հետախուզական տվյալներ, ինչպես նաև 43 ձի, մեծ քանակությամբ կենսամթերքներ (2,5 տոննա ալյուր, մեկ տոննա կարտոֆիլ), բնակչության շրջանում տարել է ադիտացիոն աշխատանք⁵⁶։ Իսկ Արսենը եղբոր հետ միասին ոչնչացրել է 7 հիտլերական։ Նա Վելբադի գյուղում այնպես հմտորեն տարավ հետախուզությունը, որ ջոկատին հնարավորություն տվեց ճիշտ գնահատել իրադրությունը և շահել մարտը», — արձանագրվել է ջոկատի շտաբի փաստաթղթերում⁵⁵։

Իդրայիլյանը նդել է Բարակուլ, Կարաբուրուն գյուղերի հիտլերյան կապալորներին ջախջախման մարտերի ակտիվ մասնակից, ոչնչացրել է հակառակորդի 4 զինվոր, ինքն էլ ծանր վիրավորվել⁵⁷։

Սարտերում աչքի ընկած պարտիզաններից են Յուրիխտալ գյուղի բնակիչներ Բենիամին Պողոսի Զաբարյանը, հին կոմունիստ Պողոս Սարգսի Զաբարյանը, բանվոր Գևորգի Ալեքսյանի Սևոբոյվը, Շեյխ-էլի գյուղից՝ Վալենտին Ադամի Սարգսյանը, Սարգիս Մարտիրոսյանը, կուսակցության անդամ Հովհաննես Մարտիրոսյանը, Ադամ Սարգսի Սարգսյանը, Սիմֆերոպոլի շրջանի բնակիչներից՝ Հակոբ Սարգսի Մինասյանը, կուսակցության անդամ Գավրիլ Սերգեյի Մայիլովը, Պրոտմ գյուղից՝ Վարդան Մինասյանը, Սարգիս Կարապետի Թորոսյանը, ստեփանավանցի բժիշկ, կոմերիտական Սամվել Ավագի Ավագյանը և ուրիշներ։ Սամվելի մասին 5-րդ ջոկատի կոմիսարի տված բնութագրում արձանագրված է. «Ս. Ա. Ավագյանը ջոկատ գալու օրից որպես բժիշկ իր պարտականությունները կատարել է շատ լավ։ Լարված կռիվների ընթացքում, դտնվելով պաշտպանություն առաջափոր դժուր, նա մարտնչել և միաժամանակ շտապ օգնություն է ցույց տվել վիրավոր մարտիկներին և զնդակների տարափի տակ նրանց զորս է բերել մարտադաշտից։ Երբ ջոկատը նստում էր հանդստի, Ավագյանը շրջադաշտում էր մարտիկների մեջ և նրանց բժշկական օգնություն ցույց տալիս»⁵⁸։

Թշնամու թիկունքում գնացքներ էր խորտակում խիզախ պարտիզանուհի Ռոզա Սարգսյանը⁵⁹, իսկ կոմերիտական, լեյտենանտ Գևորգի

55 ՏՆՍ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, л. 336, л. 28.

56 Նույն տեղում, գ. 313, ք. 121 և 1166։

57 ՏՆՍ նույն տեղում, գ. 331, ք. 41։

58 Նույն տեղում, գ. 263, ք. 19։

59 «Коммунист» (Ереван), 1946, 8 марта.

հաշիւնյանը (զարաբաղցի) իր վրա գրավելով թշնամու կրակը, պարտիզանական ջոկատին հնարավորութիւն տվեց դուրս գալու շրջապատումից: Երբ Գետրգին գերվեց, հիտլերականները ջարդեցին նրա ձեռքերը, հանեցին աչքը, կրծքին հնդաթե աստղ գրռշմեցին և սպանեցին:

Արեւելյան պարտիզանական միավորման շարքերում պայքարեցին և աչքի ընկան նաեւ Կերշ—Թեոդոսիա—Սիմֆերոպոլ խճուղու վրա աշխատող ռազմագերիների 245-րդ բանվորական դամբարտակի հայ մարտիկների «Կարմիր աստղ» ընդհատակյա կազմակերպութեան անդամները: Նրանք պարտիզանների մոտ փախչելու նախօրյակին իրենց խումբը վերածել էին պարտիզանական մարտական ստորաբաժանման: Հրամանատար էր ընտրվել կոմունիստ Արամ Սիմոնի Տերյանը, կոմիսար՝ Արամայիս (Սաշա) Աստվածատրյանը, հատուկ մասի պետ՝ Վարդան Տեր-Օհանյանը: Դեռ վաղուց կապ ունենալով պարտիզանների հետ, ընդհատակայիների ղեկավարութեանը հաջողվեց 1943 թ. նոյեմբերի 4-ի գիշերը դամբարտակից դուրս բերել 59 մարդուց բաղկացած երկու դասակ և հորդառատ անձրեւին անցնել անտառ: Անտառում նրանց ղիմավորեց պարտիզանների կապավորը: 60 կիլոմետր տարածութիւն կտրելով, ճանապարհին ջախջախելով ռումինական ստորաբաժանումը, խլելով հրացաններ ու ձիեր, խումբը միացավ իրեն օգնութեան հասած Կուլիկովսկու պարտիզաններին: Նորեկները դարձան 10-րդ ջոկատի հիմնական կորիզը:

Երկու օր հանգստանալուց հետո, նրանք անցան ախտիվ պայքարի: Նոյեմբերի 6-ին ջոկատը հարձակում գործեց էլքայի գյուղի ռումինական կայազորի վրա: Երկու ժամ տևող մարտում պարտիզաններն ավերեցին ոստիկանատան շէնքը, կտրատեցին կապի գծերը և վերադարձան անկորուստ, իսկ հիտլերականները ավեցին 35 սպանված ու վիրավոր: Բրիգադի կազմում ջոկատը նոյեմբերի 9-ին կանդենցից թըշնամու տրանսպորտի շարժումը Թեոդոսիա—Սիմֆերոպոլ գլխավոր խճուղու վրա, ջախջախեց Շախ Մուրզա գյուղի կամրջի պահակախումբին, գրավեց 2 զնդացիր, 9 հրացան, 3000 փամփուշտ, նռնակներ ու հեծանիվներ: Նոյեմբերի 11-ին թշնամին մեծ ուժեր դուրս բերեց պարտիզանների դեմ, երեքժամյա համառ մարտերից հետո ջոկատը վերադարձավ իր բազան: Մարտերում աչքի ընկան Պ. Զանգուլյանը, Ս. Փարսադանյանը, Ե. Խաչատրյանը, Ա. Աստվածատրյանը, Թ. Գրիգորյանը, Ավետիսյանը, Մկրտչյանը, Հարությունյանը և ուրիշներ: Թշնամին կռիւի դաշտում թողեց 100-ից ավելի սպանված:

1943—1944 թթ. ձմռան ընթացքում ջոկատը բրիգադի կազմում

համառ մարտեր մղեց Ստարի Կրիմի և Սուդակի անտառներում: Դեկտեմբերի 20-ին, Բարակով գյուղից դուրս քշելով գերմանական կայազորը, ջոկատը գրավեց 7 ձի, գնդացի, զինամթերք, 300 զուլա ոչխար: Սուդակի շրջանում («Բրուս» և «Սախարնայա Գոլովկա» լեռներում) պարտիզանները շրջապատվեցին թշնամու խոշոր ուժերի կողմից: Արիաբար պաշտպանվելով, նրանք հունվարի վերջին հարկադրված քաշվեցին Կարասուբաղարի անտառները: Սակայն նրանց չհաջողվեց խույս տալ հակառակորդից, որը կրակակոխ հետապնդում էր: Փետրվարի սկզբին բրիգադի բոլոր ջոկատները մեծ տառապանքներ կրելով, նորից վերադարձան Ստարի Կրիմի անտառները: Թշնամու հետապնդումները շարունակվում էին: «Փետրվարի 7-ին նորից կատաղի մարտերի մեջ մտանք,— կարդում ենք 10-րդ ջոկատի պարտիզանների հուշերում, որը զրի է առել Մերձծովյան բռնակի քաղաքների հրահանգիչը և 1944 թ. մայիսի 15-ին ուղարկել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին,— թշնամին միայն մեր 10-րդ ջոկատի ուղղությամբ բաց թողեց մեկ վաշտից ավելի ուժ: Նրա դեմ կռվում էին 46 քաջարի պարտիզաններ: Դաժան մարտը տևեց 6 ժամ: Թշնամին 10 անգամ հարձակման անցավ, բայց հոշարտվեց: Նա մարտի դաշտում թողեց մոտ 90 սպանված և 150-ից ավելի վիրավոր: Մարտում աչքի ընկան Ա. Ավագյանը, իր խմբով, Ս. Մաթևոսյանը, Մ. Գասպարյանը, Ս. Գասպարյանը, Շ. Հովհաննիսյանը, Վ. Տեր-Օհանյանը, Խ. Բաբաջանյանը, Բ. Դրիգորյանը, Ա. Տերյանը, Պ. Ջանգուլյանը, Ս. Պարսադանյանը, Ա. Ասովածատրյանը և ուրիշներ»: «Փետրվարի 21-ին առավոտյան ժամը 9-ին,— ասված է հուշերում,— մեր հետախույզը հայտնեց, որ թշնամին բոլոր ուղղություններով շարժվում է դեպի անտառ: ... Սկսվեց լնդանոթային ու ականանետային ուժեղ կրակ դեպի մեր պաշտպանությունը գրեթե: Այդ մարտում մենք ունեցանք մեծ կորուստներ՝ 11 վիրավոր և հրկուս սպանված: Հերոսաբար ընկան նաև Սերգեյ Խվանի Պարսադանյանը և Ալեքսանդր Պավլիի Ասովածատրյանը: Չնայած այս կորուստներին, թշնամին չկարողացավ ճեղքել մեր պաշտպանության գիծը»⁶⁰:

Մարտերից հետո 10-րդ ջոկատը համալրվեց: Պարտիզաններից շատերը, նրանց թվում Վ. Մ. Տեր-Օհանյանը, Ա. Ս. Տերյանը և Բ. Դրիգորյանը, կառավարական պարգևի ներկայացվեցին: Այդ ժամանակ արդեն կազմավորվել էին Ղրիմի պարտիզանական երեք խոշոր միավորումները: Հայ պարտիզանների խումբը մտավ Արևելյան միավորման

⁶⁰ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 303, գ. 16, թ. 4—5:

2-րդ բրիգադի 2-րդ ջոկատը: Տերյանը դարձավ ջոկատի բժիշկը: 1944 թ. մարտին և ապրիլին միավորման ջոկատները հարձակողական հերոսական մարտեր մղեցին թշնամու դեմ: Սուդակի և Ստարի Կրիմի շրջաններում ապրիլի 12-ի առավոտյան նրանք կտրեցին նահանջող հիտլերականների ճանապարհը: Կատաղի մարտերը փոխադրվեցին Ստարի Կրիմի փողոցները: Կեսօրին պարտիզանները ազատագրեցին քաղաքը: Հաջորդ օրը քաղաք մտան կարմիր բանակի ղորամասերը:

Դրիմը ազատագրող Մերձծովյան բանակի միավորումների մեջ էր նաև գիներալ-մայոր Նվեր Սաֆարյանի հրամանատարությամբ մարտնչող Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիան: Նրա ղորամասերը պարտիզաններին և բնակչությանը մեծ օգնություն ցույց տվեցին Ստարի Կրիմում և Կարաշուբաղարում: 1944 թ. ապրիլին Յալթայի ազատագրումից հետո տասնյակ հայ պարտիզաններ համալրեցին դիվիզիայի շարքերը:

«Պարտիզանները պատմում էին անցած երկու տարում իրենց ապրած ծանր օրերի ու կրած զրկանքների մասին,— գրել է մայոր Ա. Հակոբյանը,— մեծ հպարտությամբ էին խոսում Ջանկոյի բնակիչ ծերունի պարտիզան Պողոսյանի մասին, որն իր որդու հետ իրենց շարքերում մեծ սխրանքներ էր կատարել: Քաջարի գործեր էր կատարել նաև Հայկական ՍՍՀ Կալինինոյի շրջանի Պրիվոլոնոյե գյուղի բնակիչ Տոֆեկը, որը Դրիմում էր մնացել 1942 թվականից: Մեղրիի շրջանի Արևիկ գյուղի բնակիչ, 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի ռազմիկ-կապալուոր, ավագ սերժանտ Հրաչիկ Հայրապետյանը և նրանց ընտանիքը 1942 թ. սկզբներից ոչ մի տեղեկություն չունեին իրենց հարազատ Արսենից: Նրանք համոզված էին, որ Արսենը պատերազմում ընկել է հանուն սովետական հայրենիքի: Եվ ահա, նրանցից ոչ հեռու փողոցով անցնում էին երեք պարտիզաններ, որոնց զլխարկի վրա, ճակատի մասում, ամրացված էր պարտիզանների տարբերանշան կարմիր ժապավենը: Պարտիզանները դեռ չէին հեռացել, երբ Հրաչիկը նայեց նրանց կողմը և, «եղբայր ջան» գոչելով, վազեց նրանց ընդառաջ: Դեպի Հրաչիկը վազեց պարտիզաններից մեկը: Դա Հրաչիկի ավագ եղբայր Արսենն էր»⁶¹:

Թամանյան դիվիզիայի շարքերը մտած հայ պարտիզանները փայլուն բնութագրեր էին բերել իրենց հետ: Կուսակցության անդամ, կապիտան Արամ Տերյանի բնութագրի մեջ նշված է, որ նա եղել է

61 Ա. Մ. Հակոբյան, Հերոսական մարտերում, Երևան, 1975, էջ 125—126:

գաղափարապես կայուն և բարոյապես ամուր ռազմիկ: Գտնվելով Արևելյան պարտիզանական միավորման 2-րդ բրիգադի 2-րդ ջոկատում, նա իրեն ցույց է տվել որպես խիզախ և հմուտ հրամանատար, մասնակցել է մարտական շատ դործողությունների և իր անձնական հաշվում ունի հակառակորդի ոչնչացված 12 զինվոր ու սպա⁶²:

Նման բնութագրեր էին ստացել նաև Պայքար ներսիսյանը, Բարունակ Զանգուլյանը, Վաղարշակ Մկրտչյանը, Շմավոն Հովհաննիսյանը և մյուսները: Թամանյան դիվիզիայի շարքերում նրանք ակտիվորեն մասնակցեցին Սևաստոպոլի աղատաբանության, Բեռլինի գրոհին և տուն վերադարձան մարտական պարգևներով⁶³:

* * *

Օկուպացված Ղրիմում պարտիզանական պայքարի կարևոր ասպարեզ դարձան նաև Կերչ քաղաքի Հաջի Մուշկայի, Ստարոկարանտինյան և Բագերովոյի հայտնի քարհանքերը, ինչպես դա տեղի էր ունեցել դեռևս 1918—1920 թթ. քաղաքացիական կռիվների և օտարերկրյա ինտերվենտների դեմ մղված պայքարի տարիներին:

1941 թ. աշնանը Կերչի կուսքաղկոմը ստեղծել էր երկու պարտիզանական ջոկատ, որոնք նոյեմբերի սկզբներին, քաղաքը հիտլերականների կողմից զավթելու օրերին, ընդհատակյա կուսակցական կենտրոնի հետ մտան քարանձավները՝ ֆաշիստական զավթիչների դեմ պայքարելու համար: Ստարոկարանտինյան ջոկատի հրամանատարն էր Կերչի շրջաբնակից Նախագահ Ա. Մ. Լազարևը, կոմիսարը՝ Կոտլոն: Զոկատը սկզբում բաղկացած էր 41 հոգուց, որոնցից 24 տղամարդ, 17 կին և 3 անչափահաս պատանիներ: Շուտով նրանց միացավ կարմիր բանակայինների ու հրամանատարների մի խումբ, որը չէր հասցրել էվակուացվել: Զոկատի անձնակազմը հասավ 92 մարդու: Հիտլերականները տեղեկանալով քարանձավներում գտնվող պարտիզանների մասին, կսէսական խոշոր զորամասերով շրջապատեցին հան-

62 Տե՛ս ПАКО КПУ стр. 151, оп. 151. Д. 283. л. 32.

63 Ա. Ս. Տերյանը պարգևատրվել է Կարմիր աստղի երկու շքանշանով: Ապրում է Երևանում, աշխատում է Արուստի քաղաքի պոլիկլինիկայում: Պ. Զանգուլյանը պարգևատրվել է «Նիկախովյան համար» և այլ մեդալներով, ապրում է Երևանում, աշխատում է որպես շինարար: Վ. Մկրտչյանը դիվիզիայում դարձավ հմուտ հրետանավոր, պարգևատրվել է Կարմիր աստղի շքանշանով և մեդալներով, այժմ թոշակառու է, ապրում է Քրիլսիում: Շ. Հովհաննիսյանը պատերազմից առաջ Օշականի դոկտորվատի նախագահն էր, զոհվել է Օդերի ափերին մղված մարտում:

քահորերը, պայթեցրին բոլոր մուտքերը և դադախեղդ արեցին 30 մարդու։ Թշնամին մոտակա ավանների բնակչությանը քշեց բնակարաններից և արգելված դոտի հայտարարեց քարհանքերի շրջանը, փորձելով ներս խցկվել։ Պարտիզանները մերժեցին քարհանքերից դուրս գալու հիտլերականների առաջարկությունը և հակահարձակումների գիմնելով, ոչնչացրին 80 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։ Հիտլերականները այլևս չհամարձակվեցին մոտենալ քարհանքերին, փակեցին ելքերն ու մուտքերը, ականապատեցին։ Զոկատը այնտեղից դուրս եկավ միայն 1941 թ. դեկտեմբերի 29-ին, երբ մեր զորքերը Կերչ-Թեոդոսիա դեսանտային օպերացիայի ժամանակ ազատագրեցին Կերչը⁵⁴։

Կերչի թերակղզու քարհանքերի մեջ ամենախոշորը Հաջի Մուշկայի կատակոմբն է (ստորերկրյա միջանցքներ), որը տասնյակ կիլոմետրերով ձգվում է Կերչ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք։ Նրա քարանձավային լարբիլինթոսներում կարող է տեղավորվել տասնյակ հազար մարդ։ 1941 թ. նոյեմբերին այդ քարանձավը մտան 60 հոգուց բաղկացած Վ. Ի. Լենինի անվան պարտիզանական ջոկատը (որի հրամանատարն էր Մ. Ա. Մայորովը, կոմիսարը՝ Ս. Ի. Չերքեզը) և Մերձծովյան շրջանի ջոկատը։ Հերոսաբար էին կռվում պարտիզանները։ Կարմիր բանակի կողմից դեկտեմբերի 29-ին դեսանտի իջեցման օրը նրանք գաղտնի անցքերից դուրս գալով, խփեցին թշնամու թիկունքին, օժանդակեցին սովետական դեսանտայիններին։ Զոկատները ոչնչացրին մեծ թվով ֆաշիստական զինվոր ու սպա, ազատեցին բանտարկյալներին, ջախջախեցին հակառակորդի 45-րդ զիվիլիայի սակրավորների շտաբը, խլեցին փաստաթղթեր, դրոշակներ և դեկտեմբերի 31-ին մտան ազատագրված Կերչ⁵⁵։

Հաջի Մուշկան պաշտպանական ավելի մեծ բաստիոն դարձավ 1942 թ. մայիսից հետո, երբ մեր զորքերը երկրորդ անգամ թողեցին Կերչի թերակղզին։ Մայիսի 8-ից, հրամանի համաձայն, զնդապետ Պ. Մ. Յագունովի զինվորների մի խումբ, անձնազոհությանը իր վրա ընդունելով թշնամու տանկերի ու ավիացիայի կատաղի դրոհները, պաշտպանում էր Դրիմի ռազմաճակատի մեր զորքերի նահանջը Կերչից դեպի Թաման։ Շուտով թշնամին կտրեց նահանջի ուղին, և Յագունովի զինվորները հարկադրված մտան խոնավ ու մութ քարանձավները, անցնելով պարտիզանական կովի։ Զոհվեց Յագունովը, նրան

⁵⁴ ՏՅ՝ «Крым, сборник док. и мат.», стр. 215—217.

⁵⁵ Ե. Շամկո, նշված աշխ., էջ 126։

փոխարինեց փոխգնդապետ Գ. Մ. Բուրմինը: Կոմիսար Ի. Պ. Պարա-
խինի հետ միասին անասելի ծանր պայմաններում 170 օր շարունակե-
ցին համառ դիմադրությունը, հարվածներ հասցրին ֆաշիստական
զավթիչներին:

Դրությունը խիստ ծանրացավ, երբ քարանձավում ապաստանե-
ցին նաև հոսպիտալների վիրավորներն ու հիվանդները, որոնք չէին
հասցրել էվակուացվել, ինչպես նաև հաղարավոր տեղական բնակիչ-
ներ: Այսպես սկսվեց Հաջի Մուշկայի յուրահատուկ, Բրեստի ամրոցի
նման առաստիակական կոիվների ու պաշտպանութան էպոպեան: Օր
օրի հալվում էր կոլտղների և բնակիչների թիվը: Սպանվում, մեռնում
էին սովից, ծարավից, խեղդվում էին գաղից: Կայազորի շտաբը որո-
շում է կոլով դուրս դալ քարանձավից, միանալ Ստարի Կրիմի անտառ-
ների պարտիզաններին: Դա ցասումնայի մարտ էր, որի ընթացքում
ոչ որի չհաջողվեց անցնել: Շատերը զոհվեցին, մեռացածները վիրավոր,
ուժասպառ վիճակում դերի ընկան թշնամու ձեռքը:

Ստորերկրյա հերոսական կայազորի պարտիզան պաշտպանների
շարքերում կային նաև շատ հայեր՝ Վանյա Աբաջևը, Գեորգի, Իվան,
Անդրեյ Ուզունով եղբայրները, Սուրեն Պետրոսի Հակոբջանը, Աղա-
վարդ Ավետիսի Ղարաջանը, Գեորգի Նիկոլայի Հակոբջանը, Հայկազ
Դաշյանը, Աշոտ Սանթրոսյանը, Միխայիլ Մատուրովը, Պետրոսյանը,
Վարդանովը, Նգորջանը, Հարությունյանը և ուրիշներ:

Վանյա Աբաջևը և Ուզունով եղբայրները Մարֆովկա դուղի ընդ-
հատակյա կազմակերպության անդամներ էին: Նրանք ֆաշիստական
զավթիչների դեմ մարտնչեցին Բազերովյան բարհանքերի պարտիզա-
նական ջոկատում: Մարտական առաջադրանքը կատարելու ժամանակ
հերոսի մահով զոհվեցին Անդրեյ և Գեորգի Ուզունովները⁶⁶:

Հաջի Մուշկայի պաշտպանության հերոսներից է Հայկական ՍՍՀ
Ազիզբեկովի շրջանի Գետափ գյուղի բնակիչ, կոմունիստ Սուրեն Հա-
կոբջանը: Նա փոքր հանքերում գլխավորում էր ղինված խմբերից մեկը:
Նրա դիպուկ գնդակով իրենց անսխառունակ մահը գտան շատ հիտլերա-
կաններ: Կայազորի հրամանատարի առաջադրանքով Սուրենի խումբը
և լեյտենանտ Ա. Պանովի հետախույզները փորձեցին կապ հաստատել
մեծ բարհանքերի պարտիզանների հետ: Գրոհի ժամանակ Սուրենը

66 Снъ Л. Лахманов, Еще одна страница, Симферополь, 1966, стр. 161.
Իվան Ուզունովն այժմ ապրում է Կեմերովոյի մարզում, իսկ Վանյա (Իվան) Աբաջևը՝
Ուկրաինայի Զապորոժիեի մարզում:

ծանր վիրավորվեց, ընկավ թշնամու ձեռքը: Հիտլերականները երկար ժամանակ տանջում էին նրան, բայց չկարողացան ընկճել, չկարողացան խմանալ ռազմամթերքի սլահեստի տեղը, որը գտնվում էր քարհանքերից դուրս և ականապատված էր: Մուշկյայի պաշտպանության մասնակից, լվովցի Նիկոլայ Վելիչկոն իր նամակում գրել է. «Վերջին հարցաքննության ժամանակ Սուրեն Հակոբյանը կուշտ ջուր խմելով, «համաձայնվեց» դերմանացիներին ցույց տալ ռազմամթերքի տեղը: Եվ շուտով մի խումբ հիտլերականների տարավ ականապատված դաշտը... Գերմանացիները դիմեցին փախուստի, բայց ոչնչանում էին ստորերկրյա կայազորի ղինվորների դրած ականներից: Ոչ մի հիտլերական չազատվեց: Ղրիմի հողում իր մահը գտավ նաև Սուրեն Հակոբյանը, փոված գետնին, ձեռքերը լայն տարածած, նա, ասես, ցանկանում էր գրկել հունիսյան թեժ ճառագայթներից ջերմացած հողը»⁶⁷:

Շատ տարիներ անց՝ 1972 թ. «Վոկրուգ սվետա» ամսագրի խմբագրության նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց հատուկ արշավախումբ՝ Կերչի քարանձավները հետախուզելու, այնտեղ զոհված հերոսների աճյունները և նրանց փաստաթղթերն ու իրերը հայտնաբերելու նպատակով: Հայտնի դարձան տասնյակ հերոսների անուններ և շատ մահբաժանության ծառայողներ: Նրանցից մեկի՝ Աղավարդ Ղարաջյանի մասին «Հիշատակը կենդանի է» հոդվածում «Պրավդա» թերթը գրել է. «Մեր առջև է ստորգետնյա կայազորի հերոսներից մինչ այդ անհայտ, ևս մեկի սիրելի դիմագիծը: Հետախուզողները գտան Համկ(բ)Կ անդամության թեկնածու Աղավարդ Ավետիսի Ղարաջյանի կուսակցական փաստաթղթերի կիսաքայքայված թերթիկները, թեկնածուական № 3089503 քարտը, որը ստացել էր 1941 թ. հուլիսի 21-ին, Վրաստանի Բոգդանովկայի կուսընկերությունից: Այն ստորագրել է շրջկոմի քարտուղար Մանուկյանը: Հաջորդվեց վերականգնել ոչ միայն փաստաթղթերի երկու երեսները, այլև ինֆրակարմիր սպեկտրի վրա վառ արտահայտության երևաց ֆոտոլուսանկարը, որից մեկ է նայում համարձակ հայացքով դեռևս հրիտասարդ մարդը, որն այդ ժամանակ եղել է 29 տա-

⁶⁷ «Սովետական Հայաստան» (ամսագիր), 1968, № 2-ում հրատարակված Բ. Ֆայրխսովիչի «Նրանք մեռնում են կանգնած, ղենքը ձեռքներին» վավերագրական հոդվածը: Մ. Պ. Հակոբյանը ծառայել է 255-րդ Կարմրագրոշ Թամանյան ծովային հետակի բրիգադում, որպես ավտովարորդ:

րեկան»⁶⁸։ Դաշյանը նույնպես ղեկավար է աշխատել պայթյունից, մնալով փրկատակների տարի⁶⁹։

Աննկուն է եղել կայազորի անձնակազմի կամքը։ Այդ է վկայում արշավախմբի հայտնաբերած հետեյալ ռազիոհեռագիրը՝ «Բոլորին, բոլորին, բոլորին։ Սովետական ողջ ժողովրդին։ Մենք, Կերչի պաշտպաններս, դադից շնչահեղձ ենք լինում, մեռնում ենք, բայց գերի չենք հանձնվում»⁷⁰։

Հիտլերականները 1942 թ. նոյեմբերի 14-ին բարանձալները պայթեցնելուց հետո գերեցին 20 կիսակենդան մարդու, որոնք ընկած էին վիրավոր ու հյուծված, բայց վերջին փամփուշտներն էին կրակում քարանձավ մտնող հակառակորդի վրա։ Այդ խիզախների մեջ էր Անապայի շրջանի Ռաեսկայա ստանիցայի բնակիչ Գեորգի Նիկոլաևիչ Հակոբյանը։ Նա ծառայել է 77-րդ հրաձգային դիվիզիայի 136-րդ կապի առանձին զոմարտակում։ 1942 թ. մայիսի 8-ին նրան հանձնարարվել էր գաղտնի ծրարը հասցնել 47-րդ բանակի շտաբ։ Նիկոլաև Հակոբյանը մեծ տանջանքներով 4-րդ օրը ծրարը հասցրեց Կերչ, բարհանքերում գտնվող շտաբին։ Այնուհետև նա մտավ կենտրոնական բարձանք և մասնակցեց նրա հերոսական պաշտպանությանը, կրելով անասելի տառապանքներ, ականատես լինելով ջուր աղբրոտը երեխաների աղիողորմ լացին։

«Երբ անձրև էր գալիս, քարանձավի բարերի վրա գոյացող ջրի կաթիլները լիլում էինք, բայց դա չէր հաղեցնում ծարավը,— պատմում է Հակոբյանը,— փորձեցինք ջրհոր փորել, սակայն հիտլերականներն այն փակեցին վերեկից նետած նռնակներով։ Ձգտելով ներս խրցելով, նրանք սկսեցին թունավոր գազային նռնակներ նետել քարանձավները, շատ զինվորներ ու բնակիչներ զոհվեցին։ Կովի ժամանակ ես վիրավորվեցի ոտքից։ Մեզ գերեցին ու անմարդկային խոշտանգումներ ևնթարկեցին»⁷¹։ Այնուհետև Հակոբյանը ռազմագերիների հետ նետվեց Վարշավայի ճամբարը, որտեղից 1944 թ. փախավ, միանալով կարմիր բանակին, կովեց մինչև պատերազմի վերջը։

68 «Правда», 1973, 15 апреля.

69 2. Դաշյանը ծնվել է Խանլարում (Ադրբեջանական ՍՍՀ), նա գումարտակի կոմիսար էր, մարտնչել է Կերչում, 1942 թ. մայիսին նահանջող մեր զորքերի մի խումբ զինվորների հետ բաշխվել Հաջի Մուշկայի բարանձավները, կռվել մինչև վերջին շունչը։

70 Տե՛ս «Երեկոյան Երևան» 1975, մայիսի 4։

71 Տե՛ս Կրասնոդարի գավառագիտական թանգարանի արխիվ, Գ. Ն. Ակոպյանի № 194 անձնական գործը։

Արտահայտելով քարանձավում մարտնչող ժողովրդական վրիժառուների կամքը, կրտսեր քաղղեկ Զորաննկոն մահվանից առաջ, սառչող ձեռքերով, երկտող է դրել և դրել կուսակցական տոմսում, որն այժմ նրա լուսանկարի հետ պահվում է ՍՍՀՄ Զինված ուժերի կենտրոնական թանգարանում: Երկտողում ասված է. «Ես կարեւոր, մեծ մարդ չեմ: Ես միայն կոմունիստ եմ, բոլշևիկ, ՍՍՀՄ քաղաքացի: Եթե մեռնեմ, ասվա թող երեխաները, եղբայրները, քույրերը և հարազատները հիշեն և երբեք չմոռանան, որ այդ մահը պայքար էր կոմունիզմի համար, բանվորների ու գյուղացիների գործի համար... Այնուամենայնիվ մենք կհաղթենք»⁷²:

ՕԴԱԶՈՒ ՊԱՐՏԻՉԱՆՆԵՐԸ

Ղրիմի պարտիզանների գործունեության մասին խոսքը լրիվ չէր լինի, եթե չանդրադառնայինք նրանց թեւակոր օգնականներին՝ պարտիզան-օգաշուններին:

Սովետական ավիացիան Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին անդնահատելի օգնություն է ցույց տվել պարտիզանական շարժմանը: Ավիացիայի միջոցով սովետական հրամանատարությունը ոչ միայն կապ էր հաստատում, կադրեր էր նետում թշնամու թիկունքը՝ պարտիզանական և ընդհատակյա. պայքարը ծավալելու համար, այլև Մեծ երկրից շարունակ ղենք, զինամթերք, հանդերձանք, զեղորայք, զրաւանություն և սննդամթերք էր առաքում պարտիզանական ջոկատներին: Իսկ այնտեղից Մեծ երկիր էին փոխադրվում վիրավոր և հիվանդ պարտիզանները, նաև քաղաքացիական բնակչություն, գլխավորապես կանայք, երեխաներ:

1942 թ. գարնանից մինչև 1943 թ. կեսերը Ղրիմի պարտիզանները մեծ դժվարություններ կրեցին կենսամթերքի, ռադամթերքի ու հանդերձանքի պակասությունից: Տեղի ունեցան նաև սովամահության դեպքեր: Նրանց օգնության ձեռք մեկնեցին Սևաստոպոլի պաշտպանները և Սևծովյան ռազմական նավատորմի և Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հրամանատարությունները: Նավատորմի շտաբի ներկայացուցիչ, պարաշյուտային սպորտի վարպետ, կուպիտան Մ. Ի. Սոլովյովիչի ղեկավարությամբ ստեղծվեց օժանդակություն կազմակերպող հատուկ խումբ: Իսկ բռնները պարտիզաններին հասցնելու պար-

⁷² «Правда», 1973, 15 апреля.

տականությունը դրված էր ծովային ավիացիայի 8-րդ ամանձին ավիաէսկադրիլիայի վրա, որի հրամանատարն էր մայոր Բորյանովը:

Եթե Ղրիմի պարտիզանների մոտ առաջինը վայրէջք կատարեց օդաչու Ֆ. Գերասիմովը և նրանց համար բերեց ռադիստ Դիմիտրևին, ապա պարտիզաններին օդից պարաշյուտներով առաջինը ծանրոցներ նետեցին Մ. Սոլոմաշենկոյի ղեկավարած հիդրոինքնաթիռները, որոնց անձնակազմերում կային նաև հայ օդաչուներ:

Ղրիմի հարավում գործող Միխայիլ Անդրեևիչ Մակեդոնսկու ջոկատի պարտիզանները 1942 թ. ապրիլի 10-ին ռադիոյով Սևաստոպոլից լուր ստացան օդանավերի թռիչքի մասին: Պարտիզանները «օդանավակայանի» շուրջ անկյուններում ազդանշանային խարույկներ վառեցին: Գիշերվա կեսին երևաց առաջին ինքնաթիռը, որը մի քանի պտույտ կատարելուց հետո ընտրված տեղում պարաշյուտով ցած նետեց ծանրոցները: Ապա հայտնվեցին և իրենց բեռները լափեցին երկու ինքնաթիռներ ևս:

Մթերքի պարկերի մեջ պարտիզանները գտան նաև Սեծովյան նավատորմի օդաչուների ջերմ և ողբշնչող նամակներ: Կապիտան Սոլոմաշենկոյի, Աղեկյանի և Շորինի ստորագրություներով նամակում ասված է.

«Մահ ֆաշիզմին, ոչնչացրեք նրանց բոլորին՝ մինչև վերջինը, վրեժ լուծեք մեր մայրերի, բույրերի և կանանց արցունքների համար, անմեղ երեխաների արյան համար, ժամանակավորապես զավթիչների լծի տակ ընկած մեր հայրենակիցների անարգված պատվի ու ազատության համար:

Միրելի պարտիզաններ, բարեկամներ: Մարտնչեք և հաղթածեք նոդկալի ֆաշիստներին այնպես, ինչպես նրանց հարվածում են մեր բաղնիքները՝ Սեծովյան նավատորմի օդաչուները»⁷³:

Դրանից հետո ամեն գիշեր Սևաստոպոլից տասնյակ ծանրոցներ (հազարավոր կիլոգրամ պաքսիմատ, ալյուր, մսի պահածոներ, յուղ, շաքար, աղ, ծխախոտ, լուցկի, թեյ, կանաչեղեն, հանդերձանք, դեղորայք, ռադիոսարքատների մարտկոցներ և այլ բեռներ էին նետվում թշնամու թիկունքում մարտնչող պարտիզաններին: Այդ եղբայրական օգնությունը պարտիզանները պատասխանեցին ակտիվ մարտական գործերով:

Մակեդոնսկու պարտիզանները նամակ ուղարկեցին Սևաստոպոլ,

⁷³ Մ. Մակեդոնսկի, նշված աշխ., էջ 75:

խնդրելով հայտնել ծանրոցները նետող առաջին օդաչուի՝ փրկության ավետաբերի անունը: Սուրմաշենկոն պատասխանում է, որ դա եղել է ծովային օդաչու, կապիտան Շահն Աղեկյանը⁷⁴: Աղեկյանից բացի, Ղրիմի պարտիզանների թեմայով օգնականների թվում էին նաև մայոր Խաչատուր Սերգեյի Պետրոսյանը, Ռուբեն Գեղամի Գեորգյանը, Մելիք Հարությունի Պիտապլյանը և ուրիշներ:

Աղեկյանը կադրային սպա էր, Սևծովյան ռազմական նավատորմի ծովային լավագույն օդաչուներից մեկը: Դեռևս 1939 թ. «Կոմսոմոլսկայա պրավդա» թերթը նրան բնութագրել էր որպես գիշերային թռիչքների հրաշալի վարպետ, խիլախ հետախույզ: Բնորոշ է, որ պատերազմի առաջին իսկ օրը նա սևաստուպոլյան ռազմական օդաչուներից առաջինը թռավ մարտական խնդիրը կատարելու և դեմադեմ հանդիպեց թշնամուն: Էսկադրիլիայի օդաչուների մեջ Աղեկյանն ուներ ամենաշատ մարտական թռիչքները: Ամենածանր իրադրության մեջ անգամ նա ելք էր գտնում, հմտացել էր հակառակորդին ասպկոդմնորոշելու և հաղթելու մեջ: 1942 թ. լարված մարտերի օրերին էսկադրիլիայի հրամանատարը տեղեկություն ստացավ Սակիի օդանավակայանում թշնամու մեծաթիվ ինքնաթիռների կենտրոնացման մասին: Նրանց հարված հասցնելու առաջադրանք ստացավ Աղեկյանի անձնակազմը: Նրա հրամանատարությամբ օդ բարձրացավ տասներկու տոննանոց հսկան, խավար գիշերին համարձակորեն հայտնվեց հակառակորդի օդանավակայանի վրա և խաբուսիկ վայրէջքի անցավ: Խաբված հիտլերականները ոչ միայն կրակ չբացեցին, այլև լուսավորեցին նրա վայրէջքի ուղին: Եվ հենց այդ պահին սովետական ինքնաթիռը, ցած-բասլաց թռիչքով անցնելով օդանավակայանի վրայով, ցած թափեց հրկիզող արկերի բեռը: Ուշքի եկած հիտլերականները սկսեցին անկանոն կրակ բացել զենիթային հրանոթներից, իրենց համազարկերի աղմուկը խառնելով թափվող ռումբերի պայթյուններին: Իսկ Աղեկյանի անձնակազմը անվնաս հեռացավ մարտադաշտից, թշնամու օդանավակայանում թողնելով հրդեհների օջախներ: Մյուս օրը սովետական հետախույզությունը տեղեկացավ, որ Սակիի օդանավակայանում ոչընչացվել է մոտ քսան «Մեսսերշմիտ» և «Յունկերս»⁷⁵:

Նման սխրանքներով հարուստ է Աղեկյանի մարտական կենսագրությունը: Պատահական չէ, որ նա եղավ Ղրիմի պարտիզանների

74 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

75 Տե՛ս «Крымская правда», 1970, 28 апреля.

օգնության հասած առաջին օգաշու-պարտիզանը: Նրա անձնակազմը դարձավ Ղրիմի բոլոր պարտիզանների սիրելին: «Սևծովյան օգաշու-ների մեծամասնության շրջանում հայտնի «Բիլլ» մականունը կրող Շահեն Աղեկյանի հետ մեր անձնական ծանոթությունը տեղի ունեցավ պատերազմից մի քանի տարի հետո,— դրել է Ղրիմի պարտիզանական ջոկատների Հարավային միավորման նախկին հրամանատար Մ. Մակեդոնսկին իր հուշերի գրքում: — Նա թիկնավետ, միջահասակ տղամարդ է, վառվռուն, սևաշյա և առաջին իսկ հանդիպմանը ինձ դուր եկավ: Պարզվեց, որ Շահենը հրաշալի զրուցակից է, և մենք երկար հիշեցինք 80-րդ ավիաէսկադրիլիայի օգաշուներին, նրանց կատարած թռիչքները պարտիզանական դոտում:

— Մինչև օրս ինձ մոտ է պահվում թռիչքային գրքույկը, որտեղ գրանցված են պարտիզանների մոտ իմ կատարած թռիչքները,— պատմեց նա: — Առաջին թռիչքի համար կամավորներ էին ընտրվում: Իսկ երբ էսկադրիլիայի հրամանատարը հրաման արձակեց՝ «ով կցանկանա թռչել առաջինը, թող շաբթից դուրս գա», անձնակազմերի բոլոր 17 հրամանատարները մի քայլ առաջ եկան: Ես կարող էի մի փոքր ավելի մեծ քայլ գցել, բայց մտածեցի՝ զուցե էսկադրիլիայի հրամանատարը ինչ-որ այլ մտադրություն ունի: ... Միայն նա մի քանի քայլ ետ գնալով, բարձրաձայն հայտարարեց՝ «առաջինը կթռչի կապիտան Աղեկյանը»:

Թռիչքի նախապատրաստությունը տեղեց մեկուկես—երկու ժամ: ... Հինց որ մթնեց, օդ բարձրացանք: Աջ կողմում մնաց Բալախլավայի փարոսը... Ութ հարյուր մետր բարձրության վրա վերջանում է ամպամածությունը: Բարձրանում ենք ևս երկու հարյուր մետր և այդ բարձրությունից կտրում ծովափնյա դիժը, գնում դեպի լեռները...

Իրար հոռեից երկու շրջան ենք կատարում: Օդանավից դեպի աջ հսկա ժայռեր են: Ուր որ է այստեղ ոչ հեռու պետք է լինեն խարույկները, բայց նրանք չէին երևում: Անձնակազմում, իհարկե, ոչ որի մըտքով չանցավ Սեաստոպոլ վերադառնալ առանց բռնները տեղ հասցընելու: Բոլորն էլ հասկանում էին, որ այնտեղ, ներքևում արի, անկոտրում մարդիկ են, որոնք կենսամթերքների, ուղղամթերքների են սպասում, սպասում են մեր օգնությանը: Եվ նորից ցածրացանք ու շրջան կատարեցինք...

Եվ ա՛յ քեզ ուրախություն: Ցածում, ըստ պայմանավորվածության, առկայծում են խարույկների կրակները: Երկրորդ օգաշու Միշա Մեշչերյակովը ոչ մի րոպե չհապաղելով, նետում է առաջին պարաշյուտը:

...երկրորդ պտույտին մենք բեռնաթափվեցինք արդեն համարձակորեն: Իսկ ցածից, ջահերի շարժումներով մեզ շնորհակալություն էին հայտնում օգնության համար»⁷⁶:

Կապիտան Շահեն Աղեկյանից հետո պարտիզաններին օգնության հասցրին ավագ լեյտենանտներ Կովալյովի և Պավլովի անձնակազմերը:

Աղեկյանին գիտեին, նրան հարգում և սիրում էին Ղրիմում: Սիմֆերոպոլի գավառադիտական թանգարանի Հայրենական պատերազմի պատմության բաժնում պարտիզանների և Սևաստոպոլի հերոսների շարքերում զետեղված է նրա մեծադիր լուսանկարը: Նրա մասին շատ հոգովածներ են հրատարակվել թերթերում, նշումներ կան հուշագրություններում, նյութեր են պահվում Ղրիմի մարզային կուսարխիվում⁷⁷:

Ղրիմի պարտիզաններին օգնության հասան նաև Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի 5-րդ օդային բանակի (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Տ. Գորյունով) օդաշունքը: Սկզբում նրանք թռչում էին Կրասնոդարի, իսկ հետո՝ Ադլերի օդանավակայանից:

1942 թ. հուլիսի 13-ին ներկայացված հաշվետվության համաձայն, Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատից ապրիլի 7-ից մինչև հունիսի 10-ը Ղրիմի պարտիզաններին է ուղարկվել 78.413 կիլոգրամ կենսամթերք, ինչպես նաև ծխախոտ ու լուցկի, 12 ականանետ, 2520 ական, 1350 նռնակ, 50 հազար փամփուշտ, 1550 կիլոգրամ տոլ, 240 ձեռք

76 Մ. Մակեդոնսկի, նշված աշխ., էջ 77—79:

77 Շ. Լ. Աղեկյանը ծնվել է 1901 թ. Վրացական ՍՍՀ Ախարալար բաղաբում, արհեստավորի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է տեղի հայկական դպրոցում, կոմերտական էր 1927 թ., ՍՄԿԿ շարքերն է ընդունվել 1931 թ.: Աշխատել է փայտամշակման գործարանում որպես բանվոր: 1929 թ. սովորել է Լենինգրադի օդաշունքի դպրոցում, իսկ 1933—1934 թթ. Եյսկի ծովային օդաշունքի ուսումնարանում, որն ավարտելուց հետո աշխատանքի է նշանակվել Սևծովյան ռազմական նավատորմում (Սևաստոպոլում), որպես ծովային ավիացիայի օդաշունքի Հայրենական պատերազմի սկզբից մարտնչել է Ղրիմի և Սևաստոպոլի համար, մասնակցել է եղբայրական Բուլղարիայի ազատագրման մարտերին: Պարգևատրվել է 5 մարտական շքանշաններով՝ Կարմիր դրոշի երկու, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի, Կարմիր աստղի երկու շքանշաններով, Հայրենական պատերազմի պարտիզանի առաջին աստիճանի և այլ մեդալներով, ինչպես նաև բուլղարական շքանշաններով: Աղեկյանը պատերազմից հետո առանձին էսկադրիլիայի հրամանատար էր, և բանակից զորացրվեց փոխգնդապետի աստիճանով: Այժմ ապրում է Սիմֆերոպոլում, ակտիվորեն մասնակցում հասարակական աշխատանքներին:

համազգեստ, 151 կիլոգրամ վիրակապ, 72 անհատական փաթեթ, 5 կիլոգրամ զանազան դեղորայք և այլն⁷⁸։

Բայց 1942 թ. աշնանը պարտիզանների դրոժյունը մնում էր տադնապալի, մանավանդ Կերչը, Սեաստոպոլը և Հյուսիսային Կովկասը թշնամու ձեռքն ընկնելուց հետո։ Պարտիզանական ջոկատները ծանրաբեռնված էին մեծաթիվ վիրավորներով։ «Ու—2» օդանավերը չէին կարող անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ։ Որոշ ժամանակ նույնիսկ կտրվեց կապը։ Որոշվեց օգտագործել ջրասույզ նավերը, հիդրոտրանսպորտային օդանավերը և անգամ ծանր ռմբակոծիչները։

Տասնյակ խիզախ օդաչու-պարտիզաններ կային 9-րդ, 11-րդ, 325-րդ ավիադեղերում, 1-ին տրանսպորտային դիվիզիայում։ Առաջինների մեջ էին էսկադրիլիայի հրամանատար, մայոր Գ. Վ. Պոմալկովը, փորձված շտուրման Ն. Ս. Ֆետիսովը, Սովետական Միության հերոս Պ. Տ. Կաշուբեն և ուրիշներ։

1942 թ. սեպտեմբերի 28-ին Ֆետիսովը և Պոմալկովը թռան քառամոտոր ծանր ռմբակոծիչով և վայրէջք կատարեցին պարտիզանական օդանավակայանում։ Այստեղ մեքենայի անիվներից մեկը, դեմ առնելով քարերին, վնասվեց։ Օդանավի հրամանատարները չհուսահատվեցին։ 22 հիվանդ վերցնելով, նրանք մեկ անիվով դիշերը օգբարձրացան և հաջողությամբ վերադարձան Ադերի օդանավակայանը։ Դա ավիացիայի պատմության մեջ բացառիկ դեպք էր։

1943 թ. փետրվար-մարտին Կաշուբեն 21 թուիչ է կատարել պարտիզանների մոտ, 25 տոննա բեռ հասցրել նրանց, տասնյակ դիվերսանտներ է իջեցրել հակառակորդի թիկունքում։ Թուիչներից մեկի ժամանակ ուժեղ փոթորիկը նրա ինքնաթիռը քշեց դեպի հակառակորդի դիրքերը։ Ձնհիթային արկի ուղիղ հարվածից օդանավը զրկվեց դեկավարվելու հնարավորությունից և ընկավ թշնամու գրաված տերիտորիայում։ Շտուրմանի հմուտության շնորհիվ 14 պարաշյուտիստներից միայն մեկը վնասվածք ստացավ։ Մնացածները վերցնելով սննդամթերք և զենքեր անցան պարտիզանական կովի։ Մարտերի ընթացքում շատերը զոհվեցին, իսկ Կաշուբեն երկար թափառումներից հետո հանդիպեց Յամպոլսկու պարտիզաններին և Մեծ երկրից եկած օդանավով վերադարձավ իր զորամասը։

1943 թ. նոյեմբերին Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի օդաչուները Ղրիմի պարտիզաններին հասցրին նաև շորս գվարդիական

⁷⁸ Տե՛ս «Крым, сборник док. и мат.», стр. 221—222.

տկանաճնտային սարք՝ հայտնի «Կատյուշան», իրենց սպասարկող անձնակազմով: Դա օգնեց պարտիզաններին եւ մղելու պատժիչ ուժերի կատաղի գրոհները:

Մեծ թվով օդաչուներ, պարտիզաններին սպասարկելու համար, պարզեցադրվեցին մարտական շրանշաններով ու Հայրենական պատերազմի պարտիզանի մեդալներով:

Ղրիմի պարտիզաններին օգնություն կազմակերպող 5-րդ օդային բաժնակի խիլախ օդաչուների մեջ էր Խաչատուր Սերգեյի Պետրոսյանը, որը հեռավոր թռիչքային 325-րդ ծանր ուժակոծիչ ավիացիոն կոմիսսարն էր: Գնդի հրամանատարի հետ միասին նա պլանավորում էր էսկադրիլիաների մարտական գործողությունները, ղեկավարում դրանց կատարումը: Մեծ էին օդաչուների քաղաքական դաստիարակության դերը, կուսակցական, կոմերիտական կազմակերպությունների անելիքները: Այդ աշխատանքները ղեկավարում էր գնդի կոմիսսարը: Նա հոգ էր տանում, որպեսզի կուսակցության և կոմերիտիության մեջ ընդունվեն պարտիզաններին լավագույն ձևով սպասարկող օդաչուները, օժանդակում կոմունիստների ավանգարդային դերի ապահովմանը: Միաժամանակ ինքնաթիռների անձնակազմների հետ անձամբ մասնակցում էր մարտական գործողություններին, պարտիզանների մոտ թրուշելու առաջադրանքներին կատարմանը:

«Մեր գնդի անձնակազմին 1942 թ. ընթացքում հարկ եղավ թռչել նաև Ղրիմի պարտիզանների մոտ,— ասում է խ. Պետրոսյանը,— ժողովրդական վրիժառուների համար նախատեսված բեռների հետ միասին սովորաբար օդանավի վրա վերցնում էինք հիսուն կիլոգրամանոց 5—10 ումբր, Բացի այդ, յուրաքանչյուր անձնակազմ վերցնում էր նաև մանր ավիաուժերի արկղեր: Այդ բոլորը նախատեսված էր պարտիզանների դեմ գործող պատժիչ ջոկատները ոչնչացնելու համար: Ռմբակոծումները կատարվում էին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբից ստացված հայտերով ու կոորդինատներով: Հուլիսին Վերգասովի պարտիզանական ջոկատը կատարում էր կարևոր հատուկ առաջադրանք: Սակայն նրան չէր հաջողվում անցնել Սիմֆերոպոլ—Յալթա խճուղին: Պարտիզաններին բեռներ նետելուց հետո մեր անձնակազմերը առաջադրանք ստացան ուժակոծել խճուղին: Նշանակված տեղում ֆաշիստներին գամեցինք հողին, իսկ պարտիզանական ջոկատը ապահով անցավ խճուղին: Դիպուկ ուժակոծության և մեծաթիվ զսլ-

թիշներ ոչնչացնելու համար անձնակազմերը շնորհակալություն քստացան»⁷⁹։

1942 թ. աշնանը մեծ օգնանալերով պարտիզաններին օգնություն կազմակերպելու գործում որոշակի պարտականություններ դրվեցին նույնպես 325-րդ ավիադնդի կոմիսար Պետրոսյանի վրա։ Պետրոսյանը օժանդակություն է ցույց տվել նաև օդաչուների Պոմադկովի և Ֆետիսովի ծանր ուժեղոճիչով կատարած հայտնի թռիչքին։

Նաչատուր Պետրոսյանին և բոլոր պարտիզան-օդաչուներին մեծ սիրով, երախտադիտությամբ է հիշում կուսակցության Ղրիմի ընդհատակյա մարզկոմի նախկին քարտուղար և Ղրիմի պարտիզանական ջոկատների Հյուսիսային միավորման հրամանատար Պ. Յամպոլսկին։ «Ինչի մասին էլ որ խոսում են պարտիզանները, ինչ առիթով էլ որ հանդիպում են միմյանց, միշտ հիշում են պարտիզան օդաչուներին, — ասում է նա։ — Նրանք 711 մարտական թռիչք կատարեցին դեպի Ղրիմ, պարտիզաններին մատակարարելով զինամթերք ու զենք, պարեն ու գրականություն, Մեծ երկիր փոխադրելով վերավոր ու հիվանդ պարտիզաններին, այն ընդհատակայիններին ու հայրենասերներին, որոնց հետքերը ֆաշիստները գտել էին և կարող էին տանել ֆաշիստական ստրկության։ Պարտիզանների համար աշխատող այդ զորամասի կոմիսարն էր Նաչատուր Սերգեյի Պետրոսյանը՝ Նաչիկ քեռին, ինչպես անվանում էին նրան։

Անցել են տարիներ, բայց Նաչիկ քեռին իր կապը չի կտրել ավիացիայի հետ։ Այժմ նա աշխատում է Հայկական բաղաքացիական ավիացիայի վարչությունում։ Մեր մարտական բարեկամությունը շարունակվում է, հպարտանում եմ այդ բարեկամությամբ»⁸⁰։

Ղրիմի պարտիզանների օդաչու բարեկամներից էր նաև Երևանի ավիաակումբի նախկին սան, կոմերիտական, սերժանտ Խուբեն Գևորգյանը։ Նա ծնվել է 1919 թ. Երևանում։ Բանակ է կանչվել 1941 թ. և ծառայել 1-ին ավիատրանսպորտային դիվիզիայի 2-րդ զնդում որպես մեխանիկ-մոտոռիստ։ Մասնակցել է Ղրիմի և Սևաստոպոլի համար մղված մարտերին։ Սպասարկել է Ղրիմի պարտիզանների մոտ թռչող ինքնաթիռներին, վերանորոգել, ապահովել նրանց անխափան դործունեությունը։ Պարգևատրվել է «Մարտական ծառայության համար» և Հայրենական պատերազմի պարտիզանի երկրորդ աստիճանի մեդալ-

⁷⁹ «Школа мужества», Ереван, 1973, стр. 139—141.

⁸⁰ «Սովետական Հայաստան», 1967, 27 գեկտեմբերի, Պ. Յամպոլսկու «Բոլորը պետք է ճանաչեն նրանց» հոդվածը։

ներով: 1944 թ. հուլիսի 16-ին Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի պետ, կուսակցության մարզկոմի քարտուղար Բերյոզկինը նրան պարգևատրման ներկայացնելով, պարգևաթերթիկում արձանագրել է. «Ընկ. Ռ. Գ. Գևորգյանը Հայրենական պատերազմի առաջին իսկ օրերից, աշխատելով դնդում որպես տվիացիայի մոտորիստ, սպասարկել է ավելի քան 300 մարտական ինքնաթիռային թռիչք, որից 106-ը դեպի ԹՀնամու թիկունքը: Օդանավերը մարտական թռիչքի պատրաստելիս, հաշվի չառնելով դժվարությունները և պայմանները, նա մեքենաները պահում էր գերազանց վիճակում:

Ինքնաթիռի անձնակազմում նա 36 անգամ թռել է Ղրիմի պարտիզանների մոտ, 3 հատուկ ուղերթով թռուցիկներ նետել Ղրիմի քաղաքների և հակառակորդի զորքերի դասավորության վրա»⁸¹:

Ղրիմի պարտիզաններին սպասարկում էր նաև Սովյուսի օդանավակայանը: Նիկոլայ Իվանովիչ Օստրովսկու ինքնաթիռի անձնակազմում հրաձիգ-ռադիստ էր Մելիք Հարությունի Պիստավչյանը: Նրանք 14 անգամ իջան Ղրիմի անտառներում, պարեն, զինամթերք, գրականություն մատակարարեցին պարտիզաններին, Մեծ երկիր փոխադրեցին վիրավոր-հիվանդ պարտիզաններին:

Այսպիսով, Ղրիմի օկուպացիայի ամբողջ ժամանակաշրջանում պարտիզանական բազմազգ ջոկատներում, միավորումներում ու ընդհատակյա կազմակերպությունների շարքերում էին գտնվում նաև բազմաթիվ հայեր՝ կոմունիստներ ու կոմերիտականներ, բանվորներ ու կոլտնտեսականներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Նրանք չխնայելով իրենց ուժերը, արշունն ու կյանքը, անձնվիրաբար պայքարեցին ֆաշիստական զավթիչների դեմ, հանուն հաղթանակի:

⁸¹ ПАКО КПУ, ф. 151, оп. 151, д. 325, л. 63. Ռ. Գևորգյանը պատերազմից հետո երկար ժամանակ աշխատեց բաղադրարարական տվիացիայի հայկական բաժանմունքի երեանի օդանավակայանում, մահացել է 1974 թ.:

Դ Լ Ո Ւ Խ Զ Ո Ր Ր Ո Ր Կ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՄԱՐ

ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Հյուսիսային Կովկասի և Ղրիմի պարտիզանական շարժումները կապված էին միմյանց հետ և ղեկավարվում էին մեկ ընդհանուր կենտրոնի՝ Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի ռազմական խորհրդին առընթեր գործող պարտիզանական շարժման հարավային շտաբի կողմից: Հարավային շտաբի անդամներ էին ՀամԿ(բ)Կ Կրասնոդարի երկրկու մի առաջին քարտուղար, երկրամասի պարտիզանական շտաբի պետ Պ. Ի. Սելեզնյովը, ՀամԿ(բ)Կ Ղրիմի մարդկու մի առաջին քարտուղար, Ղրիմի պարտիզանական շտաբի պետ Վ. Ս. Բուլատովը և ուրիշներ:

Հյուսիսային Կովկասը Ղրիմից ուշ օկուպացվեց և շուտ էլ ազատագրվեց:

Ինչպես հայտնի է, հիտլերյան հրամանատարությունը, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով սովետա-գերմանական ռազմաճակատի հարավային թևում, 1942 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին ճեղքեց մեր զորքերի ճակատի գիծը և «Բ» բանակախմբով շարժվեց դեպի Ստալինգրադ, իսկ «Ա» բանակախմբով՝ դեպի Կովկաս:

Ստալինգրադյան վիթխարի ճակատամարտերի հետ միասին, ծանր ու լարված եղավ նաև Կովկասի համար մղված ճակատամարտը: Հիտլերյան բանակը 1942 թ. հուլիսի 24-ին երկրորդ անգամ գրավեց Դոնի Ռոստովը և, մեծ կորուստների դնով առաջ շարժվելով, օգոստոս-

սին զավթեց Կրասնոդար, Մալկուպ, Արմավիր, Ստավրոպոլ, Պյատի-
գորսկ, Կիսլովոդսկ, Նալչիկ, Մոզդոկ քաղաքները:

Հիտլերականները համոզված էին, որ երկու ամսում կհասնեն
Թուրքիայի սահմանը, ձեռք կդեցնեն Կովկասի նավթը, մյուս հարստու-
թյունները: Բայց նրանք հանդիպեցին կարմիր բանակի համառ դի-
մադրությանը: ԲՆԷ օգոստոսի երկրորդ կեսին ռազմաճակատի զորքերը
կանգնեցրին հակառակորդի առաջխաղացումը, դուրսյունը դարձյալ
լարված էր մնում: Բշնամին մարտերի մեջ էր նետել ալպիական հա-
տուկ զորամասեր, որոնք փորձում էին Կովկասյան լեռնանցքերով
դուրս գալ Սև ծովի ափը՝ Տուապսե—Սուխումի շրջանում և շրջապա-
սել Սևծովյան խմբավորման զորքերին: Սակայն դա նրանց չհաջող-
վեց: Հիտլերականներին հաջողութուն չբերեցին նաև սևպտեմբերին
նոր միավորումների փոխադրումը Թամանյան թերակղզի: Նրանք Նո-
վորոսիյսկի համար մղված մարտերում սպառնում ուժերը, հարկա-
դրված եղան հրաժարվել Սև ծովի ափերով հարձակվելու մտադրու-
թյունից և անցան պաշտպանության: Նույնը տեղի ունեցավ Բերեքի
ափերին, Վլադիկավկազի մոտ (այժմ Օրջոնիկիձե): Կարմիր բանակի
ուժերին հարվածների տակ թշնամին չկարողացավ գրավել Գրոզնի, Մա-
խաչկալա քաղաքները և զուրս զալ դեպի Բաբու և ռազմավիրական
ճանապարհով՝ Թբիլիսի, Ինչպես հայտնի է, թշնամին Բաքվի գրավումը
նշանակել էր 1942 թ. սևպտեմբերի 25-ին:

Կարմիր բանակի կողմից Ստալինգրադի շրջանում թշնամու բա-
նակի ջախջախումը (1942 թ. նոյեմբեր—1943 թ. փետրվար) թևավո-
րեց նաև Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի զորքերին: 1943 թ.
հունվարի 3-ին հարձակման անցնելով, նրանք Ֆաշիստներին դուրս
վռնդեցին Հյուսիսային Կովկասից: Կովկասի համար ճակատամարտը
հոկտեմբերին նույնպես ավարտվեց մեր զորքերի փայլուն հաղ-
թանակով:

Կովկասի հերոսական պաշտպանության և տղատագրման պայ-
քարում մեծ է դիմադրական պայքարի նշանակությունը, որը օկուպա-
ցիայի ընթացքում ծնունդ առնելով, աճեց և համաժողովրդական
բնույթ ընդունեց:

Հիտլերականները Հյուսիսային Կովկասի վրա նայում էին որպես
Գերմանիային կերակրող շտեմարանի, Կուբանի հարուստ երկրամասը
օկուպացնելուց հետո նրանք սկսեցին կողոպուտը և բնակչության գա-
ղափարական վերամշակումը, գործի դնելով սուտն ու խաբեությունը,
տեղորը, գիստապոյի զնդաններում և համակենտրոնացման ճամբար-

ներում սովետական մարդկանց խոշտանգումները, բնակչության մաս-
սայական բնաջնջումը:

Օկուպանտները մեծ հույսեր էին կապել ինչպես լեռնականներին,
այնպես էլ Կուբանի, Բերեքի ու Դոնի կազակությանը իրենց կողմը
գրավելու և նրանց սովետական իշխանության դեմ հանելու հետ: Դրան
հասնելու համար նրանք դիմում էին բազմատեսակ կեղծիքների:

Կրասնոդարը գրավելու առաջին օրերին ֆաշիստները ոչնչացրին
մի խումբ սովետական հայրենասերների և դիակները նևտեցին բա-
ղաքի կոյտղին, փորձելով այդ հանցագործությունը վերադրել քաղա-
քից նահանջած սովետական զորքերին: Հիտլերականները կազմակեր-
պեցին սղանվածների թաղումը, նվազախմբի ուղևեցությանը, աշխա-
տելով ժողովրդին զբոսել սովետական իշխանության դեմ:

Գերմանական օկուպանտները փորձեցին բնակչությանը կամա-
վոր աշխատանքի ուղարկել Գերմանիա: Այդ նպատակով իրենց թի-
րերում հրապարակում էին Գերմանիայի գործարաններում աշխատող
սովետական քաղաքացիների «հիացական» նամակները: Բայց սովե-
տական մարդիկ համոզված էին, որ դա կեղծիք է: Այդ օրերին սովե-
տական պարտիզանները, ձեռք բերելով հիտլերյան հրամանատարու-
թյան խիստ դադունի փաստաթղթերից մեկը, այն հրատարակեցին
առանձին թերթիկով, ուր մերկացվում էր կեղծիքը, բացահայտվում
էին ֆաշիստական գործարաններում սովետական մարդկանց ստրկա-
կան աշխատանքի դժոխային պայմանները: Այդ փաստաթղթում աս-
ված էր. «Միայն օկուպացված արևելյան մարդերի աշխատունակ, մի
քանի միլիոն ուսումնասիրող կարող է լուծվել... բանվորական ձեռ-
քերի չլաված ազնուալի պակասը Գերմանիայում: Գերմանական նոր
ժողովուրդը կունենա իր ստրուկները... Մենք իրոք ստեղծեցինք
ստրկության նոր ձև և այն կիրառում ենք կյանքում»¹:

Օկուպանտների հրեշավոր դեմքը օր օրի ավելի ու ավելի էր մեր-
կանում: Ահա բնորոշ մի ուրիշ փաստ: Օկուպացիոն իշխանությունները
Կրասնոդարի բնակչությանը հայտնի էին, թե քաղաքով անցնելու է
սովետական ռազմագերիների շարասյուն և թույլատրվում է անհամը-
թեքով օգնել նրանց: Կրասնոդարի հայրենասերներն իրենց ազդատիկ
միջոցներից բաժին առանձնացնելով, դուրս եկան փողոց: Բայց ի
զայրույթ և հիասթափություն նրանց, սովետական ռազմագերիների
փոխարեն ավտոմեքենաներում երևացին գերմանացի վիրավոր զին-

¹ Г. П. Исаков, В тылу прифронтовом, М., 1971, стр. 8.

վորները: Հիտլերականները հարկադրեցին մթերքը հանձնել վիրավորներին, կաղմակերպեցին կինոնկարահանումներ և ժապավենը ցուցադրեցին, մատնացուցց անելով, որ իբր թե սովհասական բնակչությունը չբամբոսն է դիմավորում դերմանական բանակի զինվորներին:

Հիտլերյան ղավթիչները Հյուսիսային Կովկասի օկուպացված շրջաններում նպաստում էին նաև կրոնական խավարամոլություն տարածմանը: Տեղական իշխանությունները բացում էին մզկիթներ և եկեղեցիներ, հարկադրում բնակչությանը կատարելու կրոնական տոներն ու ծեսերը:

Կովկասում հիտլերականները հանդես եկան որպես «Ղուրանի» մոլի կողմնակիցներ: Գործը հասավ այնտեղ, որ 1-ին տանկային բանակի հրամանատար, գեներալ Մակենզին ընդունեց մահմեդականություն, իսկ ֆաշիստներին ծառայազրկած տարրերը Հիտլերին հայտարարեցին Կովկասի «Մեծ իմամ»²:

Հիտլերի հրամաններով իրադրոծվող այս խարեբայական ձեռնարկումները կատարվում էին օկուպացված արևելյան տերիտորիաների կայսերական միեխատր Ալֆրեդ Ռոզենբերգի ղլխավորությամբ ստեղծված «Կովկասը սեփականող» հատուկ շտաբի կողմից: Ոչ անհայտ հիտլերյան այդ դահճի ջանքերով կաղակային և հակասովետական կաղմավորումներ ստեղծելու համար Հյուսիսային Կովկաս էին ժամանել ցարական սպիտակգլարդիական ատամաններ, գեներալ Շկուրոն, Բեռլինի կաղակային կենտրոնի վարչության պարազլուխ Կրասնովը, մահմեդական, հայ և վրացի հակահեղափոխական, բուրժուանացիոնալիստական վտարանդի տարրեր: Հիտլերյան հետախուզությունը հակահեղափոխականների ուժերով խուժվություն էր նախապատրաստում վրաստանում և այլ վայրերում³:

Ֆաշիստական բանակի հետքերով, Հյուսիսային Կովկաս էին եկել դերմանացի մասնադետներ՝ Գրոզնու, Մայկոպի նավթը կողոպտելու համար: Այստեղ էին նաև նախկին աղնվականներ, որոնք Կուբանում, Ստավրոպոլում ստացան «խրենց» նախկին կաղվածքները: Զավթիչները ոչնչացրին կոլտնտեսությունները, դրանք վերածեցին այսպես կողված համայնքների (ОБЩИНА) և ծանր հարկեր դրեցին գյուղացիների վրա: Փաստորեն վերականգնվեց գյուղացիների դաժան շահագործումը:

Լեռնական ժողովուրդներն ու աշխատավոր կաղակությունը շղնա-

2 Նույն տեղում, էջ 10:

3 Տե՛ս «Нюрнбергский процесс», т. 2, М., Госюриздат, 1958, стр. 647.

ցին հիտլերականների հոռից: Դոնի, Կուբանի, Քերեբի հարյուր հազարից ավելի կադականներ կարմիր բանակի շարքերում անձնվիրաբար կռվում էին թշնամու դեմ: Թիկունքում մնացածները մոտան պարտիզանական ջոկատները, մարտնչեցին սովետական հայրենիքի ազատագրման համար: Զիրականացան նաև գերմանական զավթիչների կողմից Կովկասի մահմեդական լեռնականների վրա գրված հույսերը: Տապալվեցին Կովկասի բազմազգ ժողովուրդներին գժտեցնելու, նրանց Ռուսաստանի դեմ հանելու դավերը:

«Ինչ վերաբերում է Կովկասի բազմազգ ժողովուրդներին,— գրել է Սովետական Միության մարշալ Ա. Ա. Գրեչկոն,— ապա նրանք միահամուռ շարքերով մարտնչում էին ընդդեմ ֆաշիստական օկուպանտների: Սովետական կենսատու հայրենասիրություն, ջերմ սեր դեպի սեփական սոցիալիստական հայրենիքը և անձնուրաց նվիրվածություն կոմունիստական կուսակցության գործին, այրող տոնելություն օտարերկրյա զավթիչների հանդեպ՝ ահա թե ինչն էր բնութագրում Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին և ազգություններին անխտիր»⁴:

Այն, ինչին հիտլերականները չհասան երեսպաշտությանը, կեղծիքով, կարծում էին կհասնեն բռնությանը, ահաբեկումով: Եվ նրանք, դեն նետելով կեղծ դիմակը, սկսեցին գնդակահարել, կախել, գազախրացիկներում խեղդամահ անել մարդկանց: Նրանք Հյուսիսային Կովկասում ոչնչացրին մոտ 100 հազար սովետական բազաբացի Միայն Կրասնոդարում գեստապոյի զնդաններում և գազախրցիկներում տանջամահ արվեց 61.540 մարդ, մեծ մասամբ կանայք, երեխաներ, ծերունիներ: Մոտ 30 հազար պատանիներ ու աղջիկներ ստրկության քշվեցին Գերմանիա:

1942 թ. դեկտեմբերի 22-ին գեստապոյականները զազախցիկներում խեղդամահ արեցին Թեբերդա մանկական առողջարանի 54 երեխաների: Ավելի վաղ, հոկտեմբերի 10-ին Նյսկում մանկատան 214 տղաների և աղջիկների, բազաբացի դուրս բերելով, ողջ-ողջ թաղեցին խաբուռլիներում: Կուբանի հորոշեակայա ստանիցայում գեստապոն բնակիչներից պահանջեց հանձնել կոմունիստներին, նրանց կանանց, կարմիր բանակի հրամանատարներին: Բնակիչները հրաժարվեցին այդ կատարել: Դրա համար հիտլերականները սվիրահար արեցին դյուդի բնակիչներից շատերին, մնացածներին լցրին մարագը և տյրեցին:

⁴ Ա. Ա. Գրեչկո, Ծակատամարտ Կովկասի համար, Երևան, 1971, էջ 317:

Հրաշքով աղատվեց 4 մարդ: Նույն բախտին արժանացավ Նովո-Պրոխ-լադնայա ստանիցան, հրի մատնվեց ողջ գյուղը, տարան անասունները, կողոպտեցին գույքը⁵:

Ստավրոպոլի կարճատև տիրապետության ընթացքում գերմանացիները ոչնչացրին 40 հազար քաղաքացիների, տարան ավելի քան 30 միլիոն փութ հացահատիկ և 200 հազար գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, խոզ ու թռչուն: Երկրամասին հասցված վնասը կազմեց ավելի քան 13 միլիարդ ռուբլի: 1943 թ. գարնանացանի ժամանակ գերմանացիները նախատարաստել էին գյուղացիներին օգտագործել որպես գութանի քաշող ուժ, այդ նպատակով շինել էին տվել համապատասխան լծասարքեր ու խամուտներ⁶:

Ֆաշիստական զավթիչների գաղափարայինները Հյուսիսային Կովկասի բնակչության մեջ բորբոքեցին այրող ատելություն և վրեժխնդրություն: 1942 թ. օգոստոսի 23-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, իսկ մեկ շաբաթ հետո Օրջոնիկիձեում կայացած Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգների լուրերը, Կովկասը պաշտպանելու մասին ցատումնալի կոչերը հասան նաև օկուպացված շրջանների բնակչությանը: Նրանք ոտքի հլան մասսայական պարտիզանական պայքարի, գործունեության ծրագիր դարձրին Կովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների հակաֆաշիստական միտինգների բանաձևերը: «Երգվում ենք,— ասված է Անդրկովկասի ժողովուրդների միտինգի ընդունած բանաձևում,— մենք անանցանելի բնագիծ կդարձնենք յուրաքանչյուր լեռնային կածանը, յուրաքանչյուր կիրճը, որտեղ ընդամենը ամենուրեք կսպասի անողորմ մահը:

Մենք երբեք գլուխներս չենք խոնարհի գերմանական գիշատիչ-ավազակ-իմպերիալիստների առջև, ինչպիսի ծանր փորձություններ էլ կրելու լինենք: Մենք գիտենք, մենք հաստատ հավատում ենք, որ թշնամին կջախջախվի: Այդ ժամը շուտով կհնչի, և այն ժամանակ վայ ֆաշիստական զավթիչներին ու մարդասպաններին»⁷:

Ռազմաճակատի սովետական զորքերի օժանդակությամբ Կովկասի բազմազգ բնակչությունը ֆաշիստական օկուպանտների թիկունքում ծավալեց զիմադրության համաժողովրդական շարժում: Այն հիմնական-

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 318—320:

6 Տե՛ս Р. Г. Саренц, Непокоренный край, Ставропольское книжное издательство, 1972, стр. 72.

7 «Անդրկովկասի ժողովուրդների երգումը», ՍՍՀՄ ՊԺԿ ղինհրատ, 1942, էջ 23:

նում արտահայտվում էր երեք ձևով՝ սաբոտաժ և դիվերսիա, ընդհատակյա կազմակերպությունների քաղաքական ազդեցիկ, հետախուզություն, ապա՝ ղինված պարտիզանական պայքար:

Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժումն ուներ իր առանձնահատկությունը: Նախ, պարտիզանական ջոկատները կոչվում էին թշնամու ոչ շատ խոր իրկոներում, հաճախ ուղղակի ռազմաճակատի գծի վրա, կամ նրան մոտիկ շրջաններում, որտեղ հակառակորդն ուներ խոշոր ուժեր: Երկրորդ, ջոկատների մեծ մասը բաղավորված էր մեր կողմում, սովետական զորքերի թիկունքում և մարտական համապատասխան առաջադրանքների համաձայն հաճախակի պետք է հաղթահարեր ռազմաճակատի դիժը:

Դժվարությունների կողքին Հյուսիսային Կովկասի պարտիզաններն ունեին նաև առավելություններ: Նրանք առատորեն մատակարարվում էին զենքով, ռազմամթերքով, պարենով ու հանդերձանքով:

Պարտիզանական շարժումը սկսվեց Կրասնոդարի ու Ստավրոպոլի երկրամասերում և ծավալվեց ողջ Հյուսիսային Կովկասում: Կրասնոդարի երկրամասում՝ Կուբանում, կուսակցության երկրկոմի գլխավորությամբ կազմակերպվեց 86 պարտիզանական ջոկատ: Այստեղ ուղարկվեցին 3455 կոմունիստներ, 4 երկրկոմների, 147 քաղկոմների ու շրջկոմների քարտուղարներ: Պարտիզանների թիվը հասավ մինչև 6510 մարդու: Մեծ թիվ էին կազմում նաև կոմերիտականներն ու անկուսակցական հայրենասերները⁸:

Կուսակցական երկրկոմի նախաձեռնությամբ, առաջին քարտուղար Մ. Ա. Սուսլովի գլխավորությամբ, որը միաժամանակ երկրամասի պարտիզանական շարժման շտաբի պետն էր, հուլիսից պարտիզանական ջոկատներ և ընդհատակյա կազմակերպություններ ձևավորվեցին և սկսեցին ակտիվ պայքարի անցան Կորոշիլովսկի երկրամասի (1943 թ. հունվարին վերանվանվեց Ստավրոպոլի երկրամաս) բոլոր շրջաններում: Շտաբի պետի մարտական տեղակալներն էին՝ օպերատիվ աշխատանքների գծով՝ Մ. Ի. Զոլոտուխինը, հետախուզության գծով՝ Վ. Վ. Վորոնցովը, շտաբի անդամ էր Վ. Մ. Պանկովան: Պարտիզանական ջոկատներում ընդգրկված էին 296 կուսակցական ղեկավար աշխատողներ, որոնցից 94-ը քաղկոմների, շրջկոմների քարտուղարներ: Պարտիզանների 33 տոկոսը անկուսակցական հայրենասերներ

⁸ Տե՛ս «Документы отваги и героизма, Кубань в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» (Сборник док. и мат.), Краснодар, 1965, стр. 10—11 (в дальнейшем: «Документы отваги и героизма»).

էին: Նրանց մեջ կային տասնյակ աղգությունների ներկայացուցիչներ⁹:

Պարտիզանական ջոկատներ կազմակերպվեցին Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերում, Կարաչաև-Չերքեզիայի, Ադիգեյական Ինքնավար Մարզերում, Դաղստանի, Կարաբոլինա-Բալկարական, Հյուսիսային Օսեթական, Չչենա-Ինգուշական Ինքնավար Հանրապետություններում:

Ամենուրեք պարտիզանական շարժման գլուխ կանգնեցին մարզային և երկրամասային կուսակցական կոմիտեների առաջին քարտուղարները: Սկզբում ամբողջ Հյուսիսային Կովկասում կազմակերպվել էր 188 ջոկատ, որոնց շարքերում կար 10.989 մարդ: Նրանցից թշնամու կողմից չօկուպացված Դաղստանի, Չչենա-Ինգուշական, Կաբարդինա-Բալկարական ջոկատների մի մասը մտավ կարմիր բանակի շարքերը: 1942 թ. գեկտեմբերին պարտիզանական կոմիտեին մասնակցեց 123 ջոկատ¹⁰:

Փնջային շտաբները ենթարկվում էին երկրամասային պարտիզանական շտաբներին: Յուրաքանչյուր փունջը մեկ պարտիզանական միավորում էր, որն ուներ իր ջոկատները: Օրինակ, Կրասնոդարի երկրամասային շտաբը բաժանված էր 7 փնջային շտաբների՝ Կրասնոդարի Մայկոպի, Նեֆեգորսկի, Արմավիրի, Սլավյանսկի, Անապայի, Նովորոսիյսկի:

Ստավրոպոլի երկրամասն ուներ չորս միավորում՝ Պրեզրադնենսկի (Կովկասի նախալեռներում), Մանիչի, Գորդիևսկի շրջաններ և Ղզլարի օկրուգ: Դրանք կոչվում էին նաև Հյուսիսարևելյան, Հարավարևելյան և Արևմտյան միավորումներ: Այս կազմակերպչական միջոցառումները օգնեցին պարտիզանական շարժման օպերատիվ ղեկավարմանը և միավորումների ու ջոկատների մարտունակության բարձրացմանը:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի պաշտպանական մարտերի ժամանակ պարտիզանները ծանր պայմաններ ստեղծեցին թշնամու զորքերի համար: Կարաչաևյան և Չերքեզական լեռնանցքներում փակեցին թշնամու ճանապարհը դեպի Սև ծովի ափերը: Պարտիզանները օգնեցին 46-րդ բանակին՝ թշնամու զորամասերին ջախջախելու գործում: Մայկոպի պարտիզանների աջակցությամբ Սեծովյան խմբի զորամասերը 1942 թ. հոկտեմբերին ձախողեցին դեպի Տուապսե թշնամու կատարած հարձակումը:

⁹ ՏԵՄ Հ. Սաբենց, նշված աշխ., էջ 133—149:

¹⁰ ՏԵՄ Գ. Խվանով, նշված աշխ., էջ 17—18:

Պարտիզանական ջոկատների հետ միասին թշնամու թիկունքում գործում էին ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպությունները: Նրանք դիվերսիոն-հետախուզական աշխատանքներին զուգահեռ, քաղաքական ակտիվ աշխատանք էին տանում բնակչության և ռազմագերիների շրջանում՝ ֆաշիստական «նոր կարգը» մերկացնելու, ժողովրդին սլաշքարի հանելու համար: Այդ նպատակով հրատարակեցին ու տարածեցին տասնյակ անլեզալ թերթեր, հազարավոր օրինակներով կոշեր ու թռուցիկներ:

Այդ կոշերից մեկում, որը Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը հրատարակել էր 1943 թ. հունվարի 3-ին, զորքերի հարձակման անցնելու օրը, ասված է.

«Ընկերներ, մենք գալիս ենք ձեզ մոտ: Մեզ հրամայված է աղատել Կուբանը և Կովկասը, և մենք այդ հրամանը կկատարենք: Կարմիր բանակի հարձակման այս օրերին դուք պետք է նրա հետ միասին անխնա ջախջախեք ատուլի թշնամուն, անսահման ուժեղացնեք սլաշքարը դեմանա-ֆաշիստական դավթիչների դեմ: Ամեն կերպ և բոլոր միջոցներով հակադրվեք, մի թողեք, որ հիտլերյան կողոպտիչները Կուբանից ու Կովկասից տանեն մեր բարիքը, արժեքները, կենսամթերքները, անասունը:

Մի թողեք Կուբանի և Կովկասի վրայով ռազմաճակատ դնա երկաթուղային ոչ մի գնացք, խորտակեք դրանք, ոչնչացրեք կամուրջները, պայթեցրեք պահեստները, խափանեք կապը, բոլոր միջոցներով բնաջնջեք հիտլերյան սրիկաներին և փակեք նրանց նահանջի ճանապարհները: Վրա հասավ հատուցման ժամը»¹¹:

Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի զորքերի հաղթական հարձակման հետ աշխուժացան ու թափ առան նաև թշնամու թիկունքում պարտիզանական ջոկատների գործողությունները: Նրանք հարձակվում էին, ջախջախում հակառակորդի կայազորները, կոչում պատմիչ զորամասերի դեմ, պայթեցնում երկաթուղագծերը, խորտակում գնացքները, ոչնչացնում հակառակորդի կենդանի ուժն ու տեխնիկան:

Ստավրոպոլի երկրամասի պարտիզանները օժանդակեցին հարձակվող 44-րդ բանակին (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Խոմենկո), փսկ Աշխկուլակում՝ գեներալ Կիրիլենկոյի հեծյալ կորպուսի ղեղերին: 1942 թ. օգոստոս-նոյեմբերին Ստավրոպոլի Հյուսիսարևելյան պարտիզանական միավորման ջոկատները ոչնչացրին հակառակորդի 78 տանկ,

¹¹ Архив МО СССР, ф. 3КФ, оп. 839, д. 16, лл. 171—172.

3 դրահամեքենա, մեկ օդանավ, հրդեհեցին 258 տոննա վառելանյութ, ունչացրին 71 ֆաշիստական պարաշյուտիստ ու լրտես, ազատեցին 250 սովետական ռազմագերիների 1943 թ. հունվարին Ստալինոպոլի պարտիզանների կողմից թշնամուց խլված խոշոր հեղեհավոր անասունների և ոչխարների գլխաքանակը հասավ 453 հազարի։ Պարտիզանները ետ գրավեցին 4373 ձի, 81 սարքին տրակտոր, գերի վերցվեց 87 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։

Հանդուգն զործողություններ կատարեցին Արևելյան միավորման պարտիզանները, Կաբարդինա-Բալկարական, Պրոխլադնոյե-Կիսլովոդսկի շրջանների ջոկատները, որոնց հմուտ հրամանատարներն էին Ա. Օդնոկոզովը, Մ. Զոլոտուխինը, Գ. Յարյանինը, Ի. Պուզը, Պ. Գրիցայինը և ուրիշներ։ Պարտիզանները կարմիր բանակի ղերամասերի հետ կասեցրին ֆաշիստական «էդելվայս» ալպիական դիվիզիայի շարժումը Կուխորի, Մարուխի լեռնանցքներում, փակեցին նրա ճանապարհը, խափանեցին համալրումների ու տեխնիկայի փոխադրումները։ Ֆաշիստական «Ա» բանակխմբի հրամանատարը այդ օրերին վերադաս հրամանատարությունն ուղարկած հաղորդման մեջ գրել է. «Մենք կորցրել ենք մոտ 5000 զինվոր ու սպա, հարյուրավոր մեքենաներ, Մենք ստիպված ենք լինելու մեծ կայազորների պահել յուրաքանչյուր կիրճում, խոշոր ուժեր նետել ճանապարհների ու արահետների պաշտպանության համար... Լեռնանցքների համար ամբողջ թափով պայքար ծավալել հնաբավոր կլինի միայն լեռներում պարտիզանական շարժումը ճնշելուց հետո»¹²։

Այդ նրանց, իհարկե, չհաջողվեց։

Ինչպես հայտնի է, Մայկոպում հիտլերականները մահվան սպառնալիքի տակ փորձեցին բանվորներին աշխատանքի քշել և վերականգնել նավթահորերը, բայց արդյունքի չհասան։ Վերականգնվող օբյեկտները անմիջապես շարքից հանվում էին ընդհատակայինների կողմից։ Այդպես էլ թշնամուն չհաջողվեց որևէ նավթահորից նավթ ստանալ։ Իսկ նահանջելու ժամանակ զավթիչները սկսեցին առնանա վախերել բնակավայրերը, արդյունաբերական ձեռնարկությունները։ Պարտիզանները ավերածությունից փրկեցին Նեթեգորսկ քաղաքը, ինչպես նաև նավթային խառիժենսկը և Ապշերոնսկը։ Այդ նույն ժամանակ մայկոպյան և Նեթեգորսկյան պարտիզանական միավորումները, որոնց հրամանատարներն էին կուսակցության Կրասնոդարի երկրկոմի քարտուղարներ

¹² Ա. Ս. Գրեչկո. Նշված աշխ., էջ 219—220։

Մ. Ս. Պոպովը և Վ. Ի. Խոմյակովը, ազատագրեցին Յարոսլավսկ շրջանային կենտրոնը, Կուժորսկ, Դախովսկ, Կամեննամոստոկ, Տուլսկ և ուրիշ բնակավայրեր, դրանք պահեցին մինչև կարմիր բանակի զորքերի մոտենալը, նրանց հանձնելով մեծ քանակությամբ ռազմավար և զերիններ¹³։

Թշնամու համար անսպասելի էր Կովկասում հանդիպել պարտիզանական համաժողովրդական այսպիսի պայքարի։ Ֆաշիստ Կարլ Դիտերիխը իր օրագրում գրել է. «Կովկասի պարտիզանները մեզ հանգիստ չեն տալիս։ Ամեն տեղ, որտեղից անցնում ենք, նրանք դուրս են գալիս ինչպես գետնի տակից։ Յուրաքանչյուր բռնված պարտիզանի մենք խոստանում ենք հողաբաժին, բայց բնակիչներին դա չի դրավում, նրանք ամեն ինչով օգնում են պարտիզաններին»¹⁴։

Կովկասի լեռնականները սրբազան պատերազմ՝ «զազավաթ» հայտարարեցին անկող հյուրերին, ֆաշիստական զավթիչներին։ Տղամարդկանց հետ միասին կովի ելան նաև կանայք ու աղջիկները։ Բակսանյան ջոկատից կաբարդինուհի Սովիյանդ Ժանկադիեան 1942 թ. սեպտեմբերին Կամենամոստոկի շրջանում զերի վերցրեց հիտլերական մայորին, նրան հանձնելով սովետական զորքերի շտաբին։ Գերու մոտ հայտնաբերվեցին շատ կարեւոր փաստաթղթեր։ Ս. Ժանկադիեան պարզեցավեց Կարմիր դրոշի շրանշանով։

Օկուպացիայի սկզբից թշնամու դեմ հերոսական պայքար էին մղում նույնպես Դոնի Ռոստով քաղաքի և նրա մարզի Նեկլինովսկիի, Ադուլի, Տադանրոգի և մյուս շրջանների պարտիզանական ջոկատներն ու խմբերը, որոնք կազմավորվել էին ՀամԿ(բ) Ռոստովի մարզկոմի (քարտուղար Բ. Ա. Դվինսկի) գլխավորությամբ և իրենց շարքերում միավորում էին շուրջ 5000 մարդ¹⁵։

Այդպիսով, պարտիզանները ակտիվ մասնակցություն ունեցան Հյուսիսային Կովկասի ազատագրմանը։ Ստավրոպոլը ազատագրվեց 1943 թ. հունվարի 21-ին, Կրասնոդարը՝ փետրվարի 12-ին, Դոնի Ռոստովը՝ փետրվարի 14-ին, Նովորոսիյսկը՝ սեպտեմբերի 16-ին։ Հենց միայն Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերի ժողովրդական վրիժառուների շարքերում այդ ժամանակ հաշվվում էր 7000 պարտիզան ու պարտիզանուհի, որոնցից 1700-ը պարզեցավեցին կառավար-

13 Տե՛ս Краснознаменный Закавказский (очерк истории Краснознаменного военного округа), М., 1969, стр. 335.

14 Հ. Սարենց, նշված աշխ., էջ 103։

15 Տե՛ս Ա. Ս. Գրեչկո, նշված աշխ., էջ 49։

րական շքանշաններով ու մեդալներով, իսկ մարտերում զոհված Իգնատև եղբայրները և Ալեքսանդր Սկաևովը արժանացան Սովետական Միության հերոսի կոչման: Պարտիզանները և ընդհատակայինները օկուպացիայի ընթացքում սպանեցին, վերավորեցին և գերի վերցրին ավելի քան 24.350 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, ոչնչացրին և դրավեցին 240 ավտոմեքենա՝ զորքով ու բեռներով, 45 զրահամեքենա և տանկ, 3 ինքնաթիռ, խորտակեցին զորքով ու տեխնիկայով բարձված 16 երկաթուղային ղնացք, 18 շոգեքարշ, մոտոքարշ, 353 վագոն, պայթեցրին 78 կամուրջ, զինամթերքի և սլարենի 18 պահեստ¹⁶ և այլն:

Հյուսիսային Կովկասի բաղմազդ կալմ ունեցող պարտիզաններն ու ընդհատակայինները պանծալի էջեր գրեցին երկրամասի ազատագրման տարեգրության մեջ: Այդ պայքարում իրենց արժանի տեղը գրավեցին նույնպես հայ ժողովուրդի զավակները, հայ պարտիզանները:

¹⁶ ՏԵՄ Դ. Պ. Իվանով, նշված աշխ., էջ 124:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ՊԱՐՏԻԶԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԸՆԴՀԱՏԱԿԱՅԻՆՆԵՐԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

ԿՐԱՍՆՈՒԱՐԻ ԵՎ ՍՏԱՎՐՈՊՈԼԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐՈՒՄ

Հյուսիսային Կովկասի հայ բնակչությունը ֆաշիստական զավթիչների կողմից ենթարկվեց նույնպիսի խոշտանգումների, ինչպես մյուս ժողովուրդները: Նա տեղական ժողովուրդների հետ ծանր ապրեց թրջնամու արյունոտ լուծը: Յուրաքանչյուր գյուղի ու խուտորի դրամանը հաջորդում էր բնակչության անխնա ոչնչացումը: Ոչ բոլորին էր հաջողվում փախչել անտառները և թաքնվել զավթիչներից:

1943 թ. մարտին 409-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայի ռազմիկները Հյուսիսային Կովկասից ուղարկված նամակում գրել են. «Մենք մեր աչքերով տեսանք գերմանացիների կողմից գնդակահարված ու կախված ռուսների, ուկրաինացիների, հրեաների և եղբայրական այլ ժողովուրդների զավակների՝ Պյատիգորսկի, Նալչիկի, Մոզդոկի, Հյուսիսային Կովկասի ատոնների ու գյուղերի բնակիչների գիականները: Մենք տեսանք հայերի նկատմամբ գերմանական զավթիչների բարբարոս վերաբերմունքի անհամար նոր փաստեր: Մենք տեսանք գերմանացիների կողմից հրկիզված հայկական Շահումյան գյուղի ավերակները: Ոչ մի տուն ճիվաղները չէին թողել անվնաս: Բոլոր շենքերը հրի էին մատնված: Մենք տեսանք Մոզդոկի, Պյատիգորսկի, Ռոստովի, Կրասնոդարի խաղաղ բնակիչների գիականները, որ հոշոտել էին գերմանացիները...

Երգվում ենք, որ մենք անողոր լինենք դեպի ֆաշիստական ճիվաղները»¹:

¹ «Հայ մարտիկների սպասախանը հայ ժողովրդին», Հայպետհրատ, 1944, էջ 5—6, 10:

Միևնույն պատկերն էր նաև Գեորգիեականում, Արմավիրում և այլուր: Ֆաշիստները քարուքանդ էին արել կուլտուրայի օջախները, ճարտարապետական մեծ արժեք ներկայացնող կոթողները, այրել գրականությունը: Իսկ Գեորգիեականում թունավորել էին երշիկի պաշարները, որի հետևանքով մահացան քաղաքի 900 բնակիչներ:

Հիտլերականներից ետ շմնացին նաև դերմանական հրամանատարության ու բանակի ետևից քարշ եկող դաշնակցական ավանտյուրիստները: Նրանք Հյուսիսային Կովկաս դալով, աշխատեցին թունավորել հայ բնակչության միտքը, խաբեբայական հնարքներով նրանցից կամավորներ որսալ ֆաշիստական բանակին օգնելու համար: Բայց ինչպես Ղրիմում, այնպես էլ այստեղ արժանի հակահարված ստացան և ստապավեցին հայրենազավների փորձերը:

Ինչպես հայտնի է, դաշնակցական ավանտյուրիստները հիտլերականների հետ գործակցած փորձեցին կարմիր բանակի դեմ մարտի մեջ մտցնել հայ ռազմագերիներից բռնությամբ կազմավորված լեգեոնի 808-րդ գումարտակը: Այդ նպատակով գումարտակը լեհաստանից փոխադրվեց Հյուսիսային Կովկաս՝ Նեթեգորսկ և հոկտեմբերի 5-ին պաշտպանություն դրավեց ռազմաճակատի առաջավոր գծում, Կրասնոյկ Կլադբիշևի շրջանում: Բայց գումարտակը միայն 4 օր մնաց պաշտպանության գծում, նաև ետ բերվեց և զինաթափ արվեց: Այդ մասին սպառնիչ բնութագիր է տվել Անդրկովկասի ռազմաճակատի Սևծովյան խմբի ղորքերի շտաբի հետախուզական բաժինը: 1943 թ. հունվարի 1-ին նրա կազմած տեղեկագրում ասված է. «Գումարտակը զինաթափ է արվել այն բանի հետևանքով, որ դերմանական հրամանատարությունը բացահայտել է կարմիր բանակի նախկին ավագ լեյտենանտ Գրիգորյանի ղեկավարությամբ գումարտակում գործող ընդհատակյա կազմակերպություն: Խումբն իր առջև խնդիր էր դրել ուղնջացնել գերմանական հրամանատարությունը և անցնելով ռազմաճակատի գիծը, միանալ կարմիր բանակին: Գումարտակը զինաթափ արվելուց մի քանի օր առաջ ռազմաճակատի զիծն անցնելու համար Գրիգորյանը ուղարկել էր երեք մարտիկների, որոնց խնդիրն էր կապ հաստատել կարմիր բանակի գործող զորամասերի հետ և նրանց տեղյակ պահել գումարտակի մտադրությունների մասին: Հավանաբար այդ մարտիկները բռնվել են, որի հետևանքով էլ դերմանական հրամանատարությունը հայտնի է դարձել ընդհատակյա խմբի գոյությունը: Ձեր-

բակավեցին և զնդակահարվեցին խմբի 33 ղեկավարներ²։ Նրանցից հինգը՝ Ժորա Գրիգորյանը, Ենոք Խաչատրյանը, Արմո Ավետիսյանը, Գրիշա Հովհաննիսյանը, Սերգո Բարսեղյանը, Ֆաշիստական ղինվորական դաշտային արիբունալի վճռով, 1942 թ. նոյեմբերի 7-ին կախաղան հանվեցին Մայկոսպոլս։

Գումարտակի հայ ընդհատակայինների խումբը գործել էր Նեֆեգորսկում, տեղի ընդհատակյա կազմակերպության և պարտիզանների ներկայացուցիչների հետ միասին։

Հիտլերյան հրամանատարությունը գումարտակի ստորաբաժանումները վերակազմեց բանվորական գումարտակի և խիստ հսկողության տակ ուղարկեց տաժանակիր աշխատանքի։ Այստեղից ռազմիկները սկսեցին խմբերով և անհատորեն փախչել և միանալ կարմիր բանակին ու պարտիզաններին։ Փախչել հաջողվեց ընդամենը 73 հոգու։ Դրանից հետո հիտլերականները գումարտակը ուղարկեցին խորը թիկունք, իսկ 400 հոգու մեկուսացրին համակենտրոնացման ճամբարում³։

Մշ հիտլերականների գաղանկությունները, ո՛չ նրանց գործակալների խաբեությունները հայ աշխատավորներին չկարողացան ետ կանգնեցնել հակաֆաշիստական պայքարից։ Նրանք ամենուրեք ներդրավեցին ընդհատակյա և պարտիզանական շարժման մեջ։

* * *

Հյուսիսային Կովկասում հայ պարտիզանների և ընդհատակայինների թիվը համեմատաբար ավելի մեծ էր Կրասնոդարի երկրամասում։ Այդ են վկայում տեղի կուսակցական և պետական արխիվներում պահվող փաստաթղթերի և նյութերի հարուստ ֆոնդերը։

Աշխատելով ՍՄԿԿ Կրասնոդարի երկրկոմի կուսարխիվում և դավառդիտական թանգարանում, փաստաթղթերն ուսումնասիրելիս միաժամանակ առիթ ունեցանք հանդիպումներ ունենալու պարտիզանական շարժման մի շարք նախկին ղեկավարների հետ, որոնք մեծ օգնություն ցույց տվեցին մեզ հայ պարտիզանների վերաբերյալ տեղեկություններ ձեռք բերելու ուղղությամբ։ Նրանցից ցանկանում ենք երախտագիտությամբ հիշատակել հատկապես երկուսին։ Կրասնոդարի «Բաղյա» պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Պյոտր Կարպովիչ Ժգնատովիչ և «Կրասնոգվարդեց» պարտիզանական ջոկատի կոմի-

² Архив МО СССР, ф. 40, оп. 9533, д. 115, лл. 44—45.

³ *ՏԵՍ* «Армения в 1941—1945 гг.». Сборник док. и мат., стр. 662.

սար, աշխուհետե Կրասնոդարի ընդհատակյա կուսքաղկոմի քարտուղար Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ Ռայխինին: Նրկոտն էլ հին բոլշեկիներն են, քաղաքացիական կռիվների մասնակից, լենինյան հին գվարդիայի ներկայացուցիչներ:

Իզնատովը ութսունն անց ծերունի է, պարտիզանական կռիվներում կորցրել է երկու որդիներին: Պատերազմից հետո մահացել էր նաև նրա կինը, որը հեղափոխական գործունեության, ցարական աքսորի տարիներին, ինչպես նաև Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում պարտիզանական ջոկատում եղել էր նրա կյանքի հավատարիմ ընկերը: Պյոտր Կարպովիչը մեզ ցույց տվեց հրատարակված իր ծավալուն աշխատությունը, նվիրված պարտիզանական ջոկատի և Կրասնոդարի կուսակցական ընդհատակի պատմությանը: Այդ դրքում հետաքրքիր էջեր են նվիրված նաև Կրասնոդարի կուսակցական ընդհատակի և պարտիզանական շարժման կազմակերպիչներից հայրգի Մարկ Աբգարի Պոպովին:

Մեզ ուրախությամբ ընդունեց նույնպես Ռայխինը և նվիրեց Մարկ Աբգարովիչի լուսանկարը: Ա. Ա. Ռայխինը կոմունիստական կուսակցության առաջադրանքով 1942 թ. ստանձնել էր Կրասնոդարի ընդհատակյա քաղկոմի քարտուղարի պատասխանատու պարտականությունը: Քողարկվելու համար հեռացնել էր տվել իր 16 առողջ ատամները, «դարձել» ցնցոտիների մեջ պարուրված դառամյալ ծերունի: Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչը մեզ ցույց տվեց ընդհատակյա քաղկոմի քարտուղարի իր վկայականը՝ ձեռագրով դրված սպիտակ կտորի վրա և ստորագրված ու կնքված Կրասնոդարի երկրկոմի առաջին քարտուղար Պ. Ի. Սելենյովի կողմից:

Ռայխինից և Իզնատովից մենք տեղեկացանք նաև ուրիշ ակտիվ հայ պարտիզանների և ընդհատակայինների մասին: Նրանցից հատկապես աչքի են ընկել պարտիզանական շարժման հարավային շտաբի պատասխանատու աշխատակից, կապիտան Դիմիտրի Դրիգորի Օրդանյանը, «Հա ռոդինու» ջոկատի կոմիսար Տ. Տ. Էկիպյանը, «Դրոշնի» պարտիզանական ջոկատի հարվածային խմբակի հրամանատար Հակոբ Ոսկանի Ոսկանովը («Աբրեկ Զաուր»), ընդհատակյա խմբի ղեկավար Վահան Պետրովիչ Սարգսովը, Կրասնոդարի երկրամասի հայկական շրջանի պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Անդրեյ (Անդրանիկ) Մեսրոպի Մալխասյանը, ջոկատի կոմիսար Սուրեն Սիմոնի Մարգարյանը, Կրոպոտկինի շրջանի պարտիզանական ջոկատի հրամանատար Արթուր Յակովլեիչ Թորոսյանը, Գելենջիկի շրջանի պարտիզանական

ջոկատի կոմիսար Գրիգորի Խլիյանը, Արմավիրում, ընդհատակյա խումբի ղեկավար Ավանեսովը, Նյակի ընդհատակային Սուրեն Ալեքսանդրի Հարությունյանը և շատ ուրիշներ:

Կուբանի պարտիզանական շարժման պատմության մեջ անշնչելի հետք է թողել Համկ(բ)Կ Կրասնոդարի բաղկումի սնդարդյունարերություն գծով քարտուղար Մարկ Աբգարի Պոպովը: 1942 թ. ամռանը, երբ թշնամին մոտենում էր Կուբանի կենտրոններին, երկրկոմի առաջադրանքով Կրասնոդարի բաղկումի ողջ ղեկավարության հետ միասին Մարկ Պոպովը լծվեց կործանիչ գումարտակների և պարտիզանական ջոկատների ու ընդհատակյա խմբերի կազմակերպման աշխատանքներին, հանդես բերելով արտակարգ կազմակերպչական ընդունակություն, բոլշևիկյան զգոնություն ու սկզբունքայնություն:

Նրա անվան հետ է կապված նաև հատուկ նշանակության մասնագիտացված պայմեցնողների՝ համբավ հանած «Բադյա» ջոկատի ստեղծումը, որը հետադաշում կոչվեց Սովետական Միության հերոս Իգնատով հեղաշրջների անունով: Ջոկատի անձնակազմը հիմնականում հավաքագրված էր քաղաքի մտավորականներից, «Գլավմարդարին» կոմբինատի ինժեներատեխնիկական կադրերից: Նրա շարքերում ընդգրկվել էին նաև Կրասնոդարի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ղեկավարներ, արդյունաբերական ձեռնարկությունների գերեկատրներ, կոսսակցական աշխատողներ, տնտեսագետներ, լինվորականներ, առաջավոր բանվորներ: Ջոկատի առջև դրվել էր զինվերսիտն գործողությունների լայն ծրագիր: Պոպովը ջոկատի հիմնադրատար առաջադրեց 1918 թ. կուսակցության անդամ, քաղաքացիական կռիւների պարտիզան, Կրասնոդարի քիմիատեխնոլոգիական ինստիտուտի դիրեկտոր, ինժեներ Պյոտր Կարպովիչ Իգնատովին, որը փայլուն կերպով ղեկավարեց ջոկատը, նրա մարտական գործողությունները:

Ջոկատի կազմակերպման առնչությամբ Իգնատովը, հիշելով Պոպովի հետ հանդիպումների մասին, գրել է. «Մարկ Աբգարի Պոպովը սեւաշյա, թափանցող հայացքով անձնավորություն էր: Սնդիկի նման շարժուն այդ մարդը արտակարգ ուշադիր էր դեպի զրուցակիցը: Նրա մոտ յուրաքանչյուր մարդ ուրախությամբ էր բացում սիրտը: Ուներ արտակարգ հիշողություն: Այդ գիշերը, օրինակ, նա մեղ հետ զրույցի ժամանակ մեկ առ մեկ տնողեց կոմբինատի բոլոր ինժեներներին, բոլոր տեխնիկներին, նույնիսկ բանվորներից շատերին, յուրաքանչյուրին հիշելով անունով և հայրանունով»⁴:

⁴ П. К. Игнатов, Записки партизана, М., 1949, стр. 11.

Պոպուլի խորհրդով ջոկատուս ընդգրկվեց մոտ քառասուն մարդ։ Զոկատի շարքերում գտնվում էին նաև Իգնատովի ընտանիքի բոլոր անդամները՝ կինը՝ Աննա Իվանովնան, որը ստանձնել էր ջոկատի բժշկի պարտականությունը, երկու որդիները՝ «Գլավմարգարին» կոմբինատի տեխնիկատնտեսական բաժնի պետ, ինժեներ Նվգենին և 16-ամյա դպրոցական Գեննադին։

Զոկատի պարտիզանները որոշ ժամանակ անցան դորանոցային դրությամբ, դադարեցին ղեկավարություններով և փորձերով։ Օգոստոսի 7-ի երեկոյան քաղկոմի քարտուղար Պոպովը եկավ «Գլավմարգարին» շենքը ստուգելու, որը էվակուացիայից առաջ պայթեցվելու էր։ Նա ջոկատին պետք է ճանապարհորդեի դեպի մարտական գործողությունների շրջանը։

Զոկատի անդամները հավաքվել էին կուսկոմիտեում՝ Պոպովի մոտ։ Նա հանդիսավորությամբ հայտարարեց. «Այսօրվանից մեզանից յուրաքանչյուրը ժողովրդական վրիժառու է... Պարտիզանը այն մարդն է, որին կրեակիտի հետևում է մահը։ Նրա համար թշնամին յուրաքանչյուր ստանիցայում կպատրաստի կախաղան։ Պարտիզանին կըսպասի ամեն տեսակի անսկսկալ՝ սով, ցուրտ, հիվանդություն... Այնպես, որ ոչ ոք ձեզ չի պարտադրում։ Այս գիշեր Կրասնոդարից դուրս են գալու կարմիր բանակի վերջին դորամասերը։ Ձեզնից յուրաքանչյուրը կարող է այդ դորամասերի հետ գնալ որպես կարմիրբանակային։ Ես կսեղմեմ նրա ձեռքը և կասեմ՝ սիրելի ընկեր, վերադարձիր հաղթանակով։ Թող ձեզ չկասեցնի կեղծ ամոթը։ Ով իր մեջ բավական ֆիզիկական ուժ չի գտնի պարտիզան դառնալու, ավելի լավ է այժմ հրաժարվի, քան հետագայում բռն դառնա ընկերների համար։ Ես ձեզ մտածելու համար տալիս եմ տասը ռուպլ»⁵։

Բոլորը հաստատապես մենում են իրենց տեղում։ Պոպովը ջոկատին ծանոթացնում է հրամանատար նշանակված Պ. Կ. Իգնատովի («Բատյա») և կոմիսար Բեսեդնովի («Գոլուբ») հետ։ Այնուհետև ջոկատի անդամները առանձին-առանձին պարտիզանական երդում են ընդունում։

Այս ամբողջ արարողությունը կատարվում է քաղաքի մատուցյնի-րում ընթացող համառ մարտերի, թնդանոթների զատաղի որոտի տակ, հակառակորդի հաճախակի կրկնվող օդային հարձակումների ու ուժ-բակոծության պայմաններում։

⁵ Նույն տեղում, էջ 47։

Մարկ Աբգարովիչը պայմանավորվում է ջոկատին միանալ Կրկ-պոստնայա կայարանում: «Համենայն դեպս եթե ինձ հարկ լինի նա-հանջել այլ ճանապարհով,— ասում է նա,— ահա ձեզ իմ պատվերը՝ ում շատ է տրված, նրանից էլ շատ է պահանջվում: Դուք պետք է մար-տընչեք այնպես, որ ձեզանով հպարտանան ամբողջ աշխարհի ազնիվ մարդիկ: Շուտափույթ նոր հանդիպում, ընկերներ»⁶:

Ջոկատը 1942 թ. օգոստոսի սկզբներից մարտերի մեջ է մտնում օկուպանտների դեմ և դործողությունների ծավալում Կրասնոգար—Նո-վորոսիյսկ շրջանների լեռներում ու անտառներում, հաղորդակցության ճանապարհների վրա: Չնայած իր փոքրաթիվ ուժերին, ջոկատը կարճ ժամանակամիջոցում մեծ արդյունքների է հասնում, նրա համբավը տարածվում է ամբողջ Կուբանում:

Ինչ վերաբերում է Մ. Ա. Պոպովին, ապա նա Կրասնոգարը թշնա-մու կողմից գրավելու ժամանակ, օգոստոսի 9-ի առավոտյան շատերի թվում զոհվում է Տակտամուկա ստանիցայում՝ օդային ուժերի կողմից սպառնալիքների և թաղվում նույն վայրում, գինյութահան պատ-շաճ պատվով:

Այդ լուրը ջոկատին հասավ մի փոքր ուշացումով: Պարտիզանները ծանր վիշտ ապրեցին: Այդ առթիվ «ես ջոկատին շարքի կանգնեցրի,— ասում է Պ. Կ. Իգնատովը,— մենք չէինք կարող Մարկ Աբգարովիչի հիշատակին հրաժեշտի համադարկ տալ, բանի որ դրանով թշնամու ուշադրությունը կդրավենք մեզ վրա: Միայն հանեցինք գլխարկներս, և ես պարտիզաններին պատմեցի, թե ինչպես մեր ջոկատը ստեղծվեց Մարկ Աբգարովիչի հոգատարությամբ, սիրով, փորձով ու լուսավոր խելքով... Եվ յուրաքանչյուր պարտիզանի դեմքին տեսա, կարդացի անկեղծ ցավ, զայրույթ, ատելություն թշնամու հանդեպ:

Ջոկատը երգվեց վրեժ լուծել Պոպովի համար՝ հարյուրավոր ֆա-շիստների կյանքով: Եվ երեք անգամ կրկնեցինք. «Երգվում ենք», որը հնչեց որպես հրաժեշտի համազարկ»⁷:

Պ. Կ. Իգնատովը ջոկատի մարտական դործողությունները ղեկա-վարում էր արտակարգ հմտությամբ: Մեծ հոգու տևր այդ հին կոմու-նիստը բոլոր պարտիզանների նկատմամբ հանդես էր բերում հայրա-կան հոգատարություն: Ամենավտանգավոր, պատասխանատու հանձ-նարարությունները տալիս էր իր որդիներին, որոնք ինքնաշեն ական-

⁶ Նույն տեղում, էջ 49:

⁷ Նույն տեղում, էջ 55—56:

ներ պատրաստելու և գործադրելու մասնագետներ էին: Զոկատում կային խիզախ պայթեցնողներ և այլ մասնագիտությունների մարտիկներ: Այդ ամենի շնորհիվ վեց ամսում ջոկատը կատարեց 27 խոշոր գործողություն, խորտակեց թշնամու ռազմական գնացքներ, ոչնչացրեց 150 վագոն՝ կենդանի ուժով ու տեխնիկայով, տասնյակ տանկեր, տանկետաններ, ծանր հրանոթներ, ավիա քան 100 թև թև թռչողանոթ և սկանա-նես, ապրանքատար ավտոմեքենաներ, պայթեցրեց զինվորական պահեստներ, էլեկտրակայաններ, 8 կամուրջ, ոչնչացրեց ավիա քան 2000 և ծանր վիրավորեց 2500 ֆաշիստական զինվոր և սպա⁸:

Զոկատը կորուստ ունեցավ ընդամենը 5 սպանված և 2 ծանր վիրավոր⁹:

1942 թ. հոկտեմբերին ջոկատին մեծ դժբախտություն պատահեց: Մարտական առաջադրանքը կատարելու ժամանակ, թշնամու ռազմական գնացքը խորտակելիս, հերոսի մահով զոհվեցին հրամանատարի որդիները՝ Նվդենին և Գենադին: Խեղդելով վիշտը, Իգնատով ամուսինները շարունակում էին պայքարը: Պարտիզանների միահամուռ պահանջով ջոկատը վերանվանվեց Իգնատով հրապարների անունով, իսկ սովետական կառավարությունը, բարձր գնահատելով նրանց մարտական ծառայությունը, ետմահու շնորհեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Կուբանի ազատագրումից հետո Սովետական Միության հերոսներ Իգնատով հրապարների աճյունները փոխադրվեցին Կրասնոդար և ամփոփվեցին Սվերդլովյան պուրակի հրապարական գերեզմանոցում: Այստեղ տեղափոխվեց նաև Մարկ Աբգարովիչ Պոպովի աճյունը: Ավելի ուշ այստեղ թաղվեց նաև պարտիզանական շարժման Հարավային շտաբի պետ, Համկ(բ)Կ Կրասնոդարի երկրկոմի քարտուղար, անժամանակ վարձանաված Պ. Ի. Սելեզնյովը:

Պարտիզանական շարժման Կրասնոդարի և հարավային շտաբի ակտիվ հայ աշխատողներից է հղել Լաբինսկայա ստանիցայի բնակիչ, կոմունիստական կուսակցության անդամ, ալգա լիտեանաու Դիմիտրի Գրիգորի Օրդանյանը: Նա 1941 թ. հուլիսից կարմիր բանակի շարքերում կռվել է ռազմաճակատում, ապա գործել պարտիզանական շարժման հարավային ստորաբաժանումներում: Ապա հրամանատարությունը

⁸ Տե՛ս Պ. Կ. Игнатов, П. К. Игнатов, Краснодар, 1969, стр. 23—24.

⁹ Նույն տեղում:

ներան պահեց որպէս հրահանգիչ մասնագետ հրամանատար: Արխիւային փաստաթղթերից մեկում այդ մասին արձանագրուած է.

«Ընկեր Դ. Գ. Օրդանյանը 1942 թ. օգոստոսի 20-ից աշխատել է պարտիզանական շարժման հարավային շտաբում, որպէս հրահանգիչ: Նրա պատրաստած մասնագետները թշնամու թիկունքն են նետուել և մի շարք դիվերսիաներ կատարել հակառակորդի խոշոր ռազմական օբյեկտներում:

1942 թ. հոկտեմբերից մինչև 1944 թ. հունվարի 20-ը ընկեր Օրդանյանը եղել է հարավային, իսկ այնուհետև Կրասնոդարի պարտիզանական շարժման շտաբների պետերի մոտ հատուկ հանձնարարությունների սպա: Իրեն զբաղեցրել է որպէս նախաձեռնող, մարտական սպա, գերազանցորեն է կատարել շտաբների պետերի հանձնարարությունները պարտիզանական ջոկատների գործողությունները ղեկավարելու և առանձին օպերացիաներ անցկացնելու ուղղութեամբ»¹⁰:

Այնուհետև կապիտան Օրդանյանը հարավային շտաբի 1944 թ. հունվարի 20-ի հրամանով նշանակվում է Ղրիմի պարտիզանական շարժման շտաբի նյութատեխնիկական մասի պետ: Նրա անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ թէքաղզու պարտիզանական միավորումները ապահովվում էին զինքով, զինամթերքով, հանդերձանքով, պարենով և դեղորայքով: Այդ մեծապէս նպաստում է պարտիզանների հաջողութեանը, որի համար Օրդանյանը պարգևատրվում է Հայրենական պատերազմի երկրորդ աստիճանի շքանշանով և պարտիզանական մեդալով¹¹:

1943 թ. հարավային շտաբում է աշխատել երկրորդ կարգի զինտեխնիկ Օսեպի Լվովիչ Օսիպյանը: Շտաբի ռադիոհանգույցի ռադիստներ էին Զինաիդա Պետրովնա Հարությունյանը և Լյուդմիլա Հակոբի Սիմոնյանը: Լյուդմիլան շարժական ռադիոկայանի հաղորդավարն էր: 1943 թ. պարտիզանական դպրոցի տարբեր վաշտերում ուսանում էին Աղասի Հակոբի Աղիդյանը, Կարպ Ավդալյանը, Միքայիլ Կառլկալյանը, Ավետիք Նիկողայի Մելիքյանը, Սուրեն Խաչատուրի Խլիյանը և ուրիշները¹²: Ավարտելուց հետո նրանք գործուղվեցին պարտիզանական ջոկատներ:

¹⁰ Партархив Краснодарского крайкома КПСС, ф. 151, оп. 15, д. 346, л. 48 (հետագայում՝ ПАРК КПСС).

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս ПАРК КПСС, ф. 4372, оп. 1, д. 54, л. 69—70, л. 55, л. 1, д. 92, лл. 83—84, 87—89.

Հայ պարտիզանների փոքր խմբեր կային նաև Կրասնոդարի երկրամասի յոթ միավորումների (փնջերի) տարբեր ջոկատներում:

«Գրոզնի» ջոկատի կտրիճ պարտիզաններից էր կուսակցության անդամ Հակոբ Ոսկանովը, որը օկուպանտների դեմ ջոկատի առաջին իսկ կռիվներում աչքի ընկավ, դարձավ ջոկատի հրամանատար, մայոր Ն. Յու. Բաշտավոյի օգնականներից մեկը: Հակոբին հանձնվեց գումակի ղեկավարումը, լեռներում և անտառներում ջոկատի բաղանների ստեղծման գործը:

Ոսկանովը Կրասնոդարի Սոյուզգոտտրանսի դիրեկտորն էր, քաղսովետի դեպուտատ: Փաշիստական օկուպացիայի նախօրեին կուսակցական մոբիլիզացիայով մտավ «Գրոզնի» պարտիզանական ջոկատի շարքերը:

«Գրոզնի» պարտիզանական ջոկատը համարձակորեն մարտերի մեջ մտավ թշնամու դեմ Սևերսկայայի և Գորյաչի Կլյուչի շրջաններում: 1942 թ. սեպտեմբերյան հիշարժան մի մարտում ջոկատը մեծ օգնություն ցույց տվեց կարմիր բանակի ստորաբաժանմանը: Վերջինս Կրասնոդարի հարթությունում գրավելով «4080» բարձունքը, համառությամբ պաշտպանում էր այն, որը խոշոր տակտիկական նշանակություն ուներ և հնարավորություն էր տալիս հսկողության տակ պահելու դեպի Տխստախա, Շաբանովկա, Կրեպոստնայա և Գորյաչի Կլյուչ ստանիցաները տանող ճանապարհները, խափանել թշնամու ազատ շարժումը:

Հիսուերականները կանգ չառնելով կորուստների առջև, համառորոհներով փորձում էին գրավել հենակետը, բայց չէր հաջողվում: Սեպտեմբերի 4-ին նրանք թարմ ուժերով և ավիացիայի աջակցությամբ վճռական հարձակման անցան: Կարմիրբանակային ստորաբաժանումը ծանր վիճակի մեջ ընկավ: Նրա հրամանատարության խնդրանքով «Գրոզնի» ջոկատը օգնության հասավ: Պարտիզանները թիկունքից հանկարծակի գրոհով ցրվել տվեցին հիսուերականների զորամասը, ապա երկու օրվա մարտերում գլխովին ջախջախեցին նրան: Թշնամին նահանջեց, մարտադաշտում թողնելով 100 սպանված զինվոր ու սպա:

Այս մարտերում արտակարգ խիզախությամբ աչքի ընկան կոմունիստ պարտիզաններ՝ Հակոբ Ոսկանովը, Ս. Ակսենովը, Ա. Կոստրիցան, Գ. Միսեչկոն, անկուսակցականներ Ն. Օմելչինկոն, Մ. Խարչենկոն և ուրիշներ¹³:

¹³ Сб. ПАРТИЗАНОВ, ф. 4373, оп. 3, д. 10, л. 212.

Հակոբը հաղթանդամ, լայնաթիկունը, մորուքով, ավանդական յափնջին (այծենակաճ) ուսերին, փափախը զլիսին, կապույտ ձին հեծած իսկական ափդահա էր, որը արտաքինով, փայլատակող խոշոր աչքերով սարսափ էր ազդում թշնամու վրա, իսկ ընկերները խիզախ գործերի համար նրան տվել էին կովկասյան լեռնականների պատմական հերոս Աբրեկ Զաուրի անունը: Ոսկանովը հին որսորդ էր, նրա դիպուկ գնդակից ազատում չունեիր թշնամին: Հենց վերոհիշյալ մարտում, նա ոտքից վիրավորվեց, սակայն չհեռացավ կովից: Երկու ընկերների հետ պաշտպանելով հրամանատարական կետը, ետ մղելով թշնամու չղադարող զրոհները, նա ոչնչացրեց հիտլերյան 8 զինվոր ու սպա¹⁴: Հակոբի և բոլոր պարտիզանների համար խիզախության օրինակ էր հանդիսանում ջոկատի հրամանատար Բաշտավոյը: Նա Կուբանի կաղակ էր, հմուտ հրամանատար, մեծ համբավ էր ձևը բերել պարտիզանական կռիվներում: Նրա ջոկատը վեց ամիս կռվել էր ծանր պայմաններում, հորդառատ անձրևներին ու փոթորիկներին, ձմռան բքին ու սառնամանիքին, օրերով քաղցած ու ծարավ և դիմակայել էր: Նրանից անբաժան էր նաև Ոսկանովը: Սեպտեմբերի 15-ի առավոտյան պարտիզանները դարան մտնելով Ստավրոպոլսկ—Գրիգորևսկ ստանիցաների ճանապարհին, ջախջախեցին հիտլերյան դումակը և նրան ուղեկցող 30 զինվորների մեծ մասին: Սեպտեմբերի 26-ին ջոկատի հրամանատարությունը տեղեկացավ, որ Մմուլենսկի ստանիցայի հիտլերյան կայազորը տևաք է Կրասնոդարից համալրում ստանա՝ պարտիզանների վրա հարձակվելու համար: Բաշտավոյը որոշեց կանխել թշնամուն, գրոհել կայազորի վրա, ջախջախել համալրումը: Մինչ պարտիզանները կմոտենային ստանիցային, հիտլերականները սեպտեմբերի 28-ին հանկարծակի հարձակվեցին ջոկատի վրա և պարտիզաններին բաժանեցին երկու մասի, շրջապատելով նրանց: Զախ թևում շրջապատված կռվում էին 43 պարտիզաններ՝ ջոկատի կոմիսար Գ. Ֆ. Կրիվոշինի ղեկավարությամբ, իսկ աջ թևում մնացին ջոկատի հրամանատար Բաշտավոյը, Հակոբ Ոսկանովը և դարձյալ չորս պարտիզան: Հերոսական պայքարով պարտիզաններին հաջողվեց ոչ միայն ճեղքել, դուրս գալ շրջապատումից, այլև ցրվել տալ 200 հոգուց բաղկացած հիտլերականների խումբը: «Այդ կռվում հայ պարտիզան Հակոբ Ոսկանովը խիզախությամբ, անձնվիրության և ընկերասիրության օրինակ է ցույց տալիս,— ասված է «Առաջ, հանուն Հայրենիքի» ռազմաճակատային թեր-

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

թում: — Իր ավտոմատի համազարկերով նա պաշտպանում է ջոկատի հրամանատարի կյանքը, կոտորում է հիտլերականներին, իսկ գիշերը վիրավոր ընկերոջը շալակած նռնակներով ճանապարհ է հարթում ու դուրս գալիս շրջապատումից»¹⁵:

Հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում ջոկատը թշնամուն դուրս շարժեց նաև Ստավրոպոլսի ստանիցայից, որտեղ հիտլերականները տվեցին 40 սպանված և վիրավոր, իսկ մինչև դեկտեմբերի սկիզբը Կալուժսկի շրջանում կորցրեցին ևս 39 զինվոր ու սպա:

Այսպիսով, «Գրոզնի» ջոկատը իր մարտական գործունեության ընթացքում ոչնչացրեց թշնամու 158 զինվոր ու սպա, դրավեց ռադմավար և հանձնեց 20-րդ հրաձգային դիվիզիային, որի հետ միասին 1943 թ. փետրվարի 13-ին մասնակցեց Կրասնոդար քաղաքի ազատագրմանը: Կառավարական պարգևատրման ներկայացված ջոկատի 28 պարտիզանների մեջ էր նաև Ա. Ռսկանովը¹⁶:

«Կրասնոդարցիեց» ջոկատը (հրամանատար՝ Վ. Ս. Բայտիկով, կոմիսար՝ Ա. Ա. Ռայխին) ուներ մոտ 100 պարտիզան: Նրանք քաղաքից հեռացան վերջինը: Թշնամին անընդհատ ռմբակոծում էր ճանապարհները, անտառամերձ շրջանները: Զոկատի արիստիստ պարտիզանուհիներից էր Մարիա Արտեմի Գալստյանը: Հրամանատարությունը Գալստյանին վստահել էր պաշտուցիկ նյութերի պահպանման ու տեղափոխման պարտականությունը: Նա նստել էր սալի վրա, կրծքին սեղմել ճաշթուկները (զսպանները): Օգային ռմբակոծությունից խրոնած ձիերը շրջեցին սալը, նռնակների արկերների հետ միասին: Պատուվեցին հասուկ պաշտուցիկ փոշու ծրարները: Հրդեհվեց սալը: Գիշերային խավարում աչրվեցին Գալստյանի ձեռքերը, ոտքերը, հագուստը, սակայն նա հերոսական ջանքերով կարողացավ հանգցնել հրդեհը և փրկել պաշտուցիկ նյութի մեծ մասը:

Հիշյալ ջոկատի բազմավորման վայրը հասնելուց հետո հրամանատարությունը Գալստյանին նոր առաջադրանք տվեց. նրան հանձնարարվեց ագիտացիոն աշխատանք տանել մոտակա Շաբանովկա հունարևակ գյուղում: Գալստյանը հաջողությամբ կատարեց առաջադրանքը և պարտիզանների մոտ համալրում բերեց մի խումբ երիտասարդ հույն հայրենասերների:

¹⁵ «Առաջ, հանուն Հայրենիքի» (Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի կարմիր-բանակային բերթ), 1943, 22 ապրիլի:

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Պ. Խվանով, Նշված, աշխ., էջ 103—104: Հակոբ Ռսկանի Ռսկանովը ծնվել է 1903 թ., մահացել է 1970 թ. ապրիլի 12-ին Կրասնոդար քաղաքում:

Մարիան հին կոմերիտական ակտիվիստ էր։ Նա տարիներ շարունակ Կրասնոդարի ազգային փոքրամասնությունների ակումբում շատ հայրենասերներ էր դաստիարակել։ Նույնպիսի անձնվիրությունները նա ծառայեց ժողովրդական վրիժառուների շարքերում, սակայն 1942 թ. օգոստոսի 14-ին մարտական առաջադրանքի կատարման ժամանակ կոտորվեց նրա ոտքը։ Անտանեկի ցավերին դիմանալով, Մարիան ուրիշ անունով թաքնվեց Գորյաշի Կլյուշի հիվանդանոցի հայրենասեր սանիտարուհու մոտ մինչև ապաքինվելը։ Կրասնոդարի ազատագրումից հետո 1943 թ. նա իր հրամանատարի և կոմիսարի երաշխավորությամբ ընդունվեց կոմունիստական կուսակցության շարքերը և շնայած առողջական ծանր վիճակին, ակտիվորեն լծվեց երիտասարդության ռազմահայրենասիրության դաստիարակության գործին։

Պաշկովսկի պարտիզանական ջոկատի ակտիվ ռազմիկներից էր նաև Կրասնոդարի բնակիչ, կոմունիստ Արշակ Գրիգորի Մուսայելովը։ Նա ջոկատի տնտեսական մասի պետն էր, ջոկատի հրամանատար Պ. Պ. Օրցովի օգնականը¹⁷։

Արշակ Մուսայելովը ծնվել է 1893 թ. Բաբլի նահանգի Խանլարի շրջանի Չայքենդ գյուղում, բանվորի ընտանիքում։ Նրա քույրը և երկու եղբայրները բոլշևիկներ էին, զոհվել էին 1918—1920 թթ. Անդրկովկասում մղված հեղափոխական պայքարում։ Նրա եղբայր Սարգիս Մուսայելյանը 1920 թ. Հայաստանում Մայիսյան ապստամբության ակտիվ գործիչներից էր, «Ապստամարտ» զրահագնացքի հրամանատարը, որին դաշակները գնդակահարեցին ապստամբությունը ճնշելուց հետո, նույն թվականի օգոստոսի 14-ին, Նրեմնում։

1942 թ. օգոստոսից մինչև 1943 թ. փետրվարը ընդհատակյա կուսակցական և հայրենասիրական խմբերում ակտիվ աշխատանքի մեջ էին ներգրավվել նաև տեղի շատ հայ բնակիչները։ Ընդհատակյա խմբերից մեկի ղեկավարներից էր 1919 թ. կուսակցության անդամ, «Ձագոսկոտի» վարչության երկրամասային գրասենյակի կառավարիչ Վահան Պ. Սարկիսովը։ Կրասնոդարը թշնամու կողմից գրավելուց հետո, կուսակցական ընդհատակի առաջադրանքով, Սարկիսովը առերես հավատարմություն ցույց տալով զավթիչներին, մնաց աշխատելու իր պաշտոնում։ Հիալերականները բնակիչներից խլելով տասնյակ հազար զլուխ անասուններ, ուղարկում էին Գերմանիա։ Ծանր էր Սարկիսովի համար այդ ամենը։ Իր խմբակի հայրենասերների միջոցով նա աշխա-

¹⁷ СЕ'у ПАКК КПСС, ф. 4372, оп. 1, д. 323а, лл. 1 и 11—13.

Պ. Ի. Սեֆեզյով

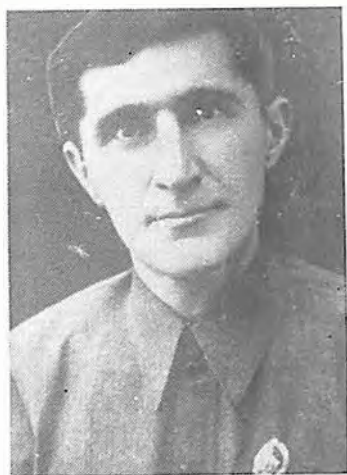
Համ. Կ(բ)Կ Կրասնոդարի
երկրկուսի քարտուղար, Հյու-
սիսային Կովկասի ռազմաճա-
կատի ռազմական խորհրդին
կից պարտիզանական շարժման
մարտիկին շտաբի պետ:

Մարկ
Արզարովիչ Պոպով

Պյոտր
Կարպովիչ Իզմատով
(Բատյա)

Վահան
Պետրովիչ Սարկիսով

Ա.Նդրև (Ա.Նդրևանի)
Մեսրոպի Մալխասյան

Հակոբ
Ռսկյանի Ռսկյանով

Մարի
Արտեմովնա Գաբուշյան

տում էր խափանել անասունները Գերմանիա ուղարկելը և այդ պայ-
քարում էլ ղեկավար: Այդ մասին հրապարակված հաղորդագրության մեջ
ասված է. «Երկրամասային «Զագոտսկոտի» գրասենյակում ընդհա-
տակյա խումբը ղեկավարում էր կոմունիստ Վ. Պ. Սարկիսովը: Ընդհա-
տակայինները ռադիոյով լսում էին Մոսկվայից տրվող հաղորդումները
և այն տարածում Կրասնոդարի ու երկրամասի մի շարք բնակավայրե-
րի բնակչության շրջանում: Սաբոտաժի էին ենթարկվում կերամթերու-
մը և վիժեցնում անասունների արտահանումը դեպի Գերմանիա: Գեր-
մանիա ուղարկելու համար նախատեսված 20.000 գլուխ խոշոր եղջե-
րավոր անասունները ընդհատակայինների կողմից առանց կերի ու ջրի
թողնելու հետևանքով, կոտորվեցին: Այս փաստը տապալակահար էր
արել ֆաշիստներին: Վ. Պ. Սարկիսովը, որն ընդհատակի առաջադրան-
քով աշխատում էր որպես «Զագոտսկոտի» գրասենյակի կառավարիչ,
1942 թ. դեկտեմբերին ձերբակալվեց և գնդակահարվեց»¹⁸:

Հայրենակիցների մեջ ակտիվ հակաֆաշիստական աշխատանք էր
կատարում Կրասնոդարի հայկական ակումբ-թատրոնի ակտիվիստու-
հի, ապա գերասանուհի Երմոնյա Դուրլուկյանը: Երմոնյան ապրում էր
Կրասնոդարի Լենինի փողոցի № 15 տանը՝ մոր ու եղբայրների հետ:
Նա քաղաքում ճանաչված հասարակական գործիչ էր, որը չվրիպեց ֆա-
շիստական զործակալների աչքից: 1942 թ. դեկտեմբերյան մի ցրտա-
շունչ գիշեր գնատապոյականները ներս խուժեցին Դուրլուկյանների
բնակարանը, տակնուվրա արեցին, ծեծեցին Երմոնյային, ձերբակալե-
ցին և նստեցին ֆաշիստական զնդան: Մի քանի օր անց հիտլերական-
ները նորից հայտնվեցին Դուրլուկյանների բնակարանում, այս անգամ
նրանք բանտ տարան 77 տարեկան մորը՝ Անահիտին, զսրոցական եր-
կու որդիներին, անմարդկային տանջանքների ենթարկեցին:

Այս մասին հայկական հեռագրական զործակալության հատուկ
թղթակիցը 1943 թ. ապրիլին գործող բանակից (Կրասնոդարից) հա-
ղորդել է. «Մութ ու ցուրտ նկուղում, սրտեղ բանտարկված էին հիտլե-
րականների զոհեր Երմոնյան, նրա եղբայրներն ու մայրը, տեղի էին
ունենում Երմոնյայի ծեծի ու խոշտանգումների սարսափելի տեսա-
րաններ՝ ծեր մոր և եղբայրների աչքերի առջև:

Հիտլերականները նրանից պահանջում էին տեղեկություն տալ
քաղաքում մնացած սովետական մարդկանց մասին, հայտնել պարտի-
զանների անունները: Երմոնյայից ոչ մի տեղեկություն չստանալով,
ֆաշիստական իժերը սկսեցին խոշտանգել նրա տանջված մորը և երկու

18 «Исторический очерк Краснодар», Краснодар, 1968, стр. 188.

եղբայրներին, հուսալով այդ միջոցով հարկադրել նրանց՝ մատնել պարտիզաններին, դավաճանել հայրենիքին...

Տասն օր ֆաշիստները տանջում էին Գուրուկյաններին...»¹⁹։ Երմոնյայի մարմնի վրա առողջ տեղ չէր մնացել, մայրը մի քանի անգամ ուշադնաց էր հղել, եղբայրները փորձում էին չնայել քրոջ խոշտանգումները, բայց ֆաշիստները մտրակների հարվածներով հարկադրում էին նրանց։ Հայրենիքի հավատարիմ զուստը մնաց լուռ, թշնամին նրանից ոչ մի տեղեկություն չկարողացավ կորզել, և ծանր շարժարաններից մահացավ։ Նույն կարգով տանջամահ արվեց Կրասնոդարի մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողուհի, Երմոնյայի ընկերուհի Թամարա Օղիկյանը։

* * *

Ընդհատակյա, պարտիզանական ահաբեկ պայքար էր բորբոքվել նաև Կրասնոդարի երկրամասի Արմյանսկի շրջանում։ Այդ շրջանը ընդգրկում էր Ադիգեական մարզի հայաբնակ Գոյթլը, Պերեմլանայա, Շահումյան, Չերնիգովկա, Շիրինկա, Սագովոյե, Կրայնայա Շել, Պապորտնի, Գունայկա-Կուբանո-Արմյանսկ, Ռեժետ, Կուշինկա, Մարտուշի և այլ գյուղեր ու խուտորներ։ Շրջանի կենտրոնն էր Շահումյան ավանը։ Պատերազմի նախօրյակին այն դարձել էր բարգավաճ շրջան։ Ամբողջ շրջանում հայտնի էին Լենինի անվան, «Սովետական Հայաստան», «Կոմիտեներն», Միկոյանի անվան և մյուս կոլտնտեսությունները, որոնք երկրին տալիս էին բարձրորակ ծխախոտ, միրգ, կոկոսացորեն, գյուղատնտեսական այլ մթերքներ։ Հարաճուն դարգանում էին անտառադյունաբերությունը, փայտամշակումը։

Շրջանի բոլոր գյուղերն ունեին իրենց դպրոցները, ախումբները, դրագարանները, իսկ Շահումյան շրջկենտրոնում գործում էր մի քանի դպրոց, երեք դրագարան, ախումբ-թատրոն, ռադիոհանգույց, հրատարակվում է «Կոմունար» թերթը (հայերեն)։

1942 թ. ամռան վերջին օկուպացիոց Արմյանսկի շրջանը։ Իսկ մինչ այդ թշնամու ավիացիան արդեն ավերակների էր վերածել Շահումյանը, Գոյթլը, Գունայկան և մյուս բնակավայրերը։ Հիտլերականների սկսեցին կողոպուտան ու սպանությունները։ Ավերածությունների ընդհանուր վնասը կազմեց 4225 հազար սուբլի։

Արմյանսկի շրջանի մասին թղթակիցներից մեկը իր ակնարկում

¹⁹ «Коммунист», 1943, 4 апреля.

այսպես է գրել. «Ռուսական արգավանդ տափաստանում ծաղկում էր հայկական ազգային կուլտուրան: Շենքերը, գեղածիծաղ ավանները թաղվել էին փարթամ, պտղավետ այգիների մեջ: Արգավանդ դաշտերում հայ աշխատավորի ուրախ երգն էր հնչում և մեր ժողովրդի՝ մի փոքր մասնիկը մեր հզոր բարեկամի, ուստի ժողովրդի ծոցում, նրա հովանու տակ, նրա հողի վրա իր համար կենսուրախ ու երջանիկ կյանք էր վարում:

Տխուր ավերակների կույտերի են վերածված այժմ այդ գեղածիծաղ շենքերը, կարծես մահաբեր խորշակ է տնցել այդ վայրերով...»²⁰:

Կուբանի հայ աշխատավորները, հավատարիմ սովետական հայրենիքին, պատերազմի առաջին իսկ օրը կարմիր բանակ ուղարկեցին իրենց զավակներին, որոնք անձնվիրաբար կռվում էին թշնամու դեմ տարբեր ռազմաճակատներում: Օկուպանտների թիկունքում մնացածները անցան դիմադրության պայքարի, պարտիզանական կովի: Դեռևս մինչև օկուպացիան, շրջանում կազմակերպվել էին ժողովրդական աշխարհազոր և կործանիչ գումարտակներ: Դրանց շարքերը մտան կուսակցական, կոմերիտական ակտիվը, անկուսակցական հայրենասերները: 1942 թ. օգոստոսին Արմյանսկի շրջանի կուսշրջկոմի որոշմամբ կործանիչ գումարտակի ռազմիկներից ձևավորվեց պարտիզանական ջոկատ, սկզբնապես 21 մարդուց բաղկացած, որին տրվեց լենինյան գվարդիայի աննկուն մարտիկ Ստեփան Շահումյանի անունը²¹:

Օգոստոսի 15-ին ջոկատը «լրիվ մարտական պատրաստությամբ դուրս բերվեց Արմյանսկի շրջանի անտառները՝ մարտական գործողությունների...: Ջոկատի մարտիկները ցուցաբերեցին բացառիկ անձնվիրություն և բոլոր հանձնարարությունները կատարելու պատրաստակամություն»,— վերադաս հրամանատարությանը ղեկուցել է ՆԳԺԿ-ի Արմյանսկի շրջանի սկտ, սկտական անվտանգության կրտսեր լեյտենանտ Սարգիսովը²²:

Ստ. Շահումյանի անվան հայկական պարտիզանական ջոկատի հրամանատարն էր Արմյանսկի շրջսովետի գործկոմի նախագահ Անդրեյ (Անդրանիկ) Մեսրոպի Մալխասյանը²³, կոմիսարը՝ շրջկոմի առաջին

20 «Սովետական Հայաստան», 1943, հուլիսի 3:

21 Տճ՝ «Ленинский путь», 1967, 11 июля.

22 Տճ՝ ПАКК КПСС, ф. 4373, оп. 1, д. 131, л. 1.

23 Ա. Մ. Մալխասյանը ծնվել է 1910 թ. Կրասնոդարի երկրամասի Ապշերոնսկի շրջանի Տիցա գյուղում, չթափոր գյուղացու ընտանիքում, Նա վաղ տարիքից անցել է աշխատանքի, եղել է հովիվ, յոթնամյա դպրոցն ավարտելուց հետո Արմյանսկի շրջ-

քարտուղար Սիդորինը: Զոկատի աշքի ընկած պարտիզաններից էին շրջանի կապի բաժանմունքի պետ Մարգար Առաքելի Թուլումջյանը, կոլտնտեսականների Միսակ Պորտալյանը, Ռուբեն Առաքելյանը, Գևորգ Մինասյանը, Կամսար Թուլումջյանը, իվան Նիկոլենկոն, Միխայիլ Տարասովը, կոմերիտականների Դավիթ Օդաբաշյանը, Գալինա Լիսենկոն և ուրիշներ: Կուսշրջկոմի քարտուղար Մատաթյանը դարձել էր ջոկատի մատակարարման մասի պետը:

Զոկատի առջև կոնկրետ խնդիր էր դրված՝ անընդհատ հարվածել հիտլերյան զավթիչներին, պաշտպանել խաղաղ բնակչությանը, անհրաժեշտության դեպքում նրան դուրս բերել անտառ, փրկել թշնամու ոմբակոծությունից, ոչնչացնել լրտեսներին ու դիվիսանտներին, կատարել հետախուզություն: Զոկատը մոտ հինգ ամիս գործել է Նեֆի-գորսկի պարտիզանական փնջի կազմում:

Շահումյանի անվան ջոկատը գործել է փոքր, շարժուն խմբերով: Հայ պարտիզանները, հագած ավանդական տրեխներ, իջնելով Դվա բրատա և Սեմաշխո լեռներից, թշնամուն հարվածներ էին հասցնում խճուղիների, երկաթուղագծերի վրա և բնակավայրերում: Նրանք անընկառ մտնելով գյուղերը ջախջախում էին ֆաշիստական փոքր կայադրոներ, ցրիվ տալիս շտաբներ, պաթիցնում կամուրջներ, երկաթուղագծեր, ղզալի վնաս հասցնում հակառակորդի տրանսպորտին և ձախողում զորքերի փոխադրումները: Շահումյանի անվան ջոկատը հիտլերականների ճանկերից աղստել է հարյուրավոր ռազմադերիների, պատժել մատնիչներին ու լրտեսներին, վրեժ լուծել գեստապոյականներից:

Անտրասլի մնալով, ջոկատը շարունակում էր հաջող մարտերը: Տուբի գյուղից 18 կիլոմետր հեռավորության վրա Չայկա կոչվող բարձունքում հայտնաբերելով թշնամու դեսանտը, պարտիզանները ջախջախեցին նրան, խլելով զինքերը և պաթուցիկ նյութերը: Հայկական ջոկատը օպերացիաներ էր կատարում նաև հարևան պարտիզանների

ջանի գյուղերում ղեկավարել է խրճիթ-ընթերցարաններ, եղել է ուսուցիչ: Անուհետև ավարտել է Կրասնոդարի բանֆակը, սովորել Դենի Ռոստովի մանկավարժական ինստիտուտում, աշխատել է կուսշրջկոմում որպես հրահանգիչ, իսկ 1928 թ. ընտրվել է Արմյանսկի շրջսովետի գործկոմի նախագահ: Նրա անվան հետ է կապված շրջանում թեյի կուլտուրայի մշակման և նոր դպրոցների, հիվանդանոցների, ակումբների կառուցման նախաձեռնությունը: Պատերազմի ժամանակ զբաղվել է բնակչությանը էվակուացնելու գործով, ապա կուսակցության առաջադրանքով գլխավորել պարտիզանական ջոկատ: Այդ մարտական պոստում էլ զոհվել է 1942 թ. նոյեմբերի 12-ին:

համագործակցությամբ: Օրինակ, Նեթեգորսկի շրջանում, տեղի պարտիզանների հետ, նրանք դիշերը շրջապատեցին ֆաշիստական սպանների շենքը և նռնակներով ոչնչացրին 20-ից ավելի հիտլերյան սպա: Հայ պարտիզանները ակտիվ օժանդակություն ցույց տվեցին նաև կարմիր քանակի զորամասերին: Այսպես, ջոկատը, կատարելով զորամասի հրամանատարության խնդրանքը, գրավեց Չերնիգովկա և Կոշինկա քնակավայրերի միջև գտնվող կարևոր նշանակություն ունեցող բարձունքը: Դա հնարավորություն տվեց զորամասին արագորեն առաջ շարժվելու:

Արմյանսկի շրջանի պարտիզանները, ի դեմս անտառ փոխադրված կոլտնտեսային ակտիվի՝ ունեին շատ անձնվեր օգնականներ: 1942 թ. սեպտեմբերի մի մույլ գիշեր ջոկատին կենսամթերք հայթայթելու համար անտառից Օլերովո խուտորն են մեկնում կոլտնտեսության նախագահ Գեորգ էքստելյանը, կուտակցության կազմակերպության քարտուղար Զադիկ Վալերյանը և ֆերմայի վարիչ Սարգիս Ուսոյանը: Հիտլերյան զործակալներին հաջողվում է հայտնաբերել նրանց հետքերը: Գիշերը պարտիզաններին որոնելու առիթով ավտոմատավորների մի ամբողջ զորամաս շրջապատում է Օլերովո հայկական խուտորը: Սկսվում է համատարած խուզարկություն: Ձերբակալվում են անտառից եկածները, նրանց հետ նաև կոլտնտեսականների Արտուշ Դեմիրճյանը և Արտուշ Ուսոյանը: Հիտլերականները նրանց գազանաբար ծեծում են, սակայն ոչ մի տեղեկություն չեն ստանում պարտիզանական ջոկատի մասին, որից հետո հինգ հայրենասերներին գնդակահարում են Նեթեգորսկ և Ապշերոնսկ գյուղերի միջև ընկած Խուդինովայա Բալկա անտառամասում:

Հայկական պարտիզանական ջոկատը հանգիստ չէր տալիս հիտլերականներին, իսկ նրան ոչնչացնելու բոլոր ձեռնարկումներն ապարդյուն էին անցնում: Եվ թշնամին դիմեց խարդախ միջոցների:

1942 թ. նոյեմբերի 11-ին պարտիզանական միավորման շտաբի առաջադրանքով ջոկատը անց էր կացնում հերթական օպերացիա: Անհրաժեշտ էր պարզել Կոտլովինա-Մարտուկի խճուղու շրջանում թշնամու ուժերի դասավորությունը՝ կրակակետերի քանակը և հսկողության տակ պահել ճանապարհը, հնարավորին չափով խանգարել նաև տրանսպորտի շարժումը դեպի ռազմաճակատ: Ընտրվեց 6 հոգուց բաղկացած հետախույզների խումբ, որին անձամբ գլխավորում էր ջոկատի հրամանատար Մալխասյանը:

Նոյեմբերի 12-ի ամբողջ օրը հորդ անձրևի տակ հետախուզական

խումբը զննում է տեղանքը, ապա անցնում հսկողության: Տեղեկանալով պարտիզանների հայտնվելու մասին, հիտլերականները խորամանկորեն դուրս են բերում գումակը, սալլերի վրա նստած սովետական լինվորների համադրեցող հագած անձնակազմով: Մալխասյանը որոշ ժամանակ տատանվում էր, բայց շուտով զգաստանալով, հրամայում է կանգնեցնել գումակը: Պարտիզանները նախազգուշական կրակոցով կանգնեցնում են եկողներին, իսկ գումակի լինվորները անմիջապես նետվում են դեպի թփերը: Դրանից հետո հիտլերականների թաքնված մի ամբողջ զորամաս շրջապատում է պարտիզանների խմբին: Սկսվում է կատաղի գոտեմարտ պարտիզանների խմբի և ֆաշիստական ամբողջ զորամասի միջև: Թուլումջյանը ավտոմատով հնձում է առաջ նետվող հիտլերականներին: Սառնարյունությամբ էին կռվում Տարասովը և մյուսները: Մալխասյանը արիության և կայունության կոշ անելով բնկերներին, հրամայում է ձեռքի վրա դնել և ողորդել և դուրս գալ, իսկ ինքը, նռնակ նռնակի ետևից շարժելով, ճանապարհ է հարթում: Բայց այդ պահին թշնամու գնդակով քոնքից խոցված նա բնկնում է անշնչացած: Պարտիզանների փամփուռները վերջանում են: Միտակ Փարթալյանը իր վրա վերցնելով հրամանատարությունը, խմբին սվինամարտի է տանում, բայց վաղրի ժամանակ զոհվում է Տարասովը: Հիտլերական սաբային խոցելիս սվինահար է լինում Մակար Թուլումջյանը, իսկ Միտակ Փարթալյանը, որը ոտքից ծանր վիրավորվել էր, Ռուբեն Առաքելյանի հետ գերվում են:

Զինթղթակից, գրող Վ. Անանյանը, որը 1943 թ. կարմիր բանակի զորամասերի շարքերում մասնակցել է Արմյանսկի շրջանի ազատագրմանը, ծանոթանալով Մալխասյանի ղեկավարած խմբի մարտերի մանրամասնություններին, գերված երկու պարտիզանների ճակատագրի մասին հետևյալ տեղեկությունն է հաղորդել. «Գերիները երբ ուշքի եկան, գոհունակությամբ նայեցին բռնատար մեքենան լիքը ֆրիցների դիակներին, մի տասնյակի չափ վիրավորներին: Ու Մակարն առաջ գունատ դեմքին ժպիտ խաղացնելով.

— Հունձներս լավ է եղել, Ռուբեն ջան, հիմի որ սղանվենք էլ, ցավ չի...»:

Գերմանական վաշտի մնացորդը մեկնեց Շահումյան, իսկ գերիներին մերկացրին և ծանր բեռի տակ երկու ավտոմատավորների ուղեկցությամբ քշեցին Գունայակ:

Ճանապարհն ընթանում էր անտառով: Նրանք դժվարությամբ էին

քայլում, առանձնապես մեծ էին Միսակի տանջանքները, որը հազիվ էր բարձր տալիս ջարդված և արյունլիլա ոտքը:

«Միսակը ախ բաշեց ու հայերեն ասաց,— շարունակում է թղթակիցը,—

— էս բամբախ երկրում մի կտոր քար էլ չկա: — Ռուբենը հասկացավ ու կարծես ինքն իրեն քրթմնեաց.

— Շալակիդ բեռը քարից էլ ծանր է...

— Պի՞նդ է, կսպանի՞ անիրավին,— հարցրեց Միսակը:

— Զի դիմանա դրբին, զարկ,— խրախուսեց Ռուբենը՝ ձեռքով նրա ուսի տոպրակի պարունակությունը շոշափելով:

Ռուբենը հենց խոսքը վերջացրեց, տեսավ, որ բնկերը ձգվեց, լարվեց, վզի երակներն ուռան վայրկենաբար, հենվեց առողջ ոտքի վրա և ուսի տոպրակը վեր բարձրացնելով, ամբողջ ուժով խփեց առջևից քայլող ավտոմատավորի գլխին:

Սա դեռին տառալավեց: Այդ վայրկյանին Ռուբենը ցած գցեց իր բեռն ու թռչելով մյուս ավտոմատավորի շալակը՝ մատները սեղմեց նրա կոկորդին...

Քիչ անց ավտոմատներով գինված երկու մարդ մերկ ու բոկոտն քայլում էին անտառով:

Նրանք գտել էին պարտիզանական ջոկատի հետքը²⁴:

Շահումյանի անվան հայկական ջոկատի շարքերը համալրվում են նոր խիզախ ռազմիկներով: Պարտիզանների թիվը հասնում է մինչև 33-ի: Նրա նոր հրամանատար է նշանակվում Պյոտր Ֆեոդորովիչ Ռեմիզովը, իսկ կոմիսարը՝ Համկ(բ)ի Արմյանսկի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Սուրեն Սեմյոնի Մարգարյանը²⁵: Զոկառը մարտնչեց մինչև կրասնոգորի ազատագրումը և արժանի վրեժ լուծեց սիրելի հրամանատար Անդրեյ Մալխասյանի և մյուս զոհված ընկերների համար:

1942 թ. վերջերին զավթիչները զգալով իրենց մոտալուտ անխուսափելի պարտությունը, Հյուսիսային Կովկասում սաստկացրին ավերածությունները, կողոպտան ու բռնությունները նրանց աչքին սովետական յուրաքանչյուր մարդ պարտիզան էր երևում: Ահա ձմռան այդ օրերին, մի խավար գիշեր, ոտաթիկաները Շահումյան ավանում ներխուժելով Աղավնի Տիպուլյանի բնակարանը, որին կասկածում էին պարտիզաններին օգնելու մեջ, նրան և չորս մանկահաս երեխաներին

²⁴ Վ. Անանյան, Մարտի դաշտում (Ռազմաճակատային ակնարկներ և պատմություններ), Երևան, 1946, էջ 147—148:

²⁵ Տե՛ս ПАРК КПСС, ф. 4372, оп. 1, л. 11, л. 73, л. 18, л. 110.

մերկացրին և բշեցին հարեան Գունայկա գյուղը: Ճանապարհին նրանք սառցահար հղան և մահացան:

Այգուկես զոհվեցին նաև Շահումյանի բնակչուհիներ Սոնյա Զաքարյանը, Ռուզա Առաքելյանը, Սոնյա Կարապետի Մալինան, Շուրա Սահակի Կալեշնիկովան, խանում Զվալչյանը: Մերձիմահ ծեծվեց Մարտիրոս Թադևոսյանը, որը հիսլերականների թալանին դիմադրելու փորձ էր արել:

Հիտլերականների դաժանությունները չկասեցրին դիմադրական պայքարը: Մոտենում էր Հյուսիսային Կովկասի ազատագրման ժամը: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևծովյան խմբի զորքերի հարձակումը Տուապսի մատուցներից ընթացավ Արմյանսկի շրջանի ուղղությամբ: Այդ ծանր կռիվների օրերին հայկական գյուղերի և ստանիցաների տառնյակ հայրենասերները դարձան 18-րդ բանակի զորամասերի ուղեցույցներ և հետախույզներ, օգնեցին նրանց՝ թափանցելու հակառակորդի թիկունքը, վճռական հարվածներ հասցնելու նրան: Արխիվային փաստաթղթերից մեկում այդ մասին արձանագրված է, որ Արմյանսկի շրջանի բնակիչներից «առանձնացվեց 15 մարդ, որպես ուղեցույցներ և զորային հետախույզներ: Նրանք բոլորն էլ իրենց խնդիրը կատարեցին զերազանց կերպով»²⁶: № դվարդիական դիվիզիայի և սահմանապահ զնդի հրամանատարությունից կողմից նրանց շնորհակալություն հայտնվեց: Զորս հոգի պարգևներ ստացան Կրասնոդարի երկրամասի ՆԳժԿ-ի վարչության միջնորդությամբ:

Կարմիր բանակի զորամասերին օգնողների մեջ էին Միսակ Պարտալյանը, Հարութ Աբելյանին, Միսակ Ավջիյանը, Ստեփան Կրիկորովը և ուրիշներ:

Ուղեցույցի կարեւորությունը ղեգացել է Կուբանի անտառապատ բարձունքներում և Կովկասյան լեռներում ու լեռնանցքներում մարտընդդ յուրաքանչյուր զորամաս: «1942 թ. Կովկասի համար մղվող ծանր մարտերի օրերին մենք շատ կարիք ունեինք տեղանքը լավ իմացողների,— ասում է Սովետական Միության հերոս Գ. Կուբասը: — Այգուկսի օգնություն մեզ ցույց տվեցին Գունայկայի և մյուս գյուղերի բնակիչները: Հիշում եմ, թե ինչպես, երբ ֆաշիստները փորձում էին գրավել Գորա-Լիսայի, Գեյմանի և Գունայի բարձունքները, Գունայկա գյուղի բնակիչ Մելիք Պավլովի Սարգսյանը մեր ստորաբաժանումը տարավ կարճ ճանապարհով, որտեղ մենք գրավեցինք նպաստա-

²⁶ ПАКК КПСС, ф. 4373, оп. 1, д. 131, л. 1.

վոր, ամուր պաշտպանություն: Գյուղի բոլոր բնակիչները ակտիվորեն մասնակցեցին նաև պաշտպանական կառուցումների աշխատանքներին»²⁷,

Արմյանսկի շրջանի պարտիզանները և ուղեցույցները սերտ շրփման մեջ էին նաև Տուասուսի ուղղությամբ մարտնչող 408-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիայի հետ, որն իր հերթին օգնություն էր ցույց տալիս պարտիզաններին:

* * *

Տասնյակ հայ պարտիզաններ կային նաև Կրասնոդարի երկրամասի մյուս շրջանների ջոկատներում: Գորյաչի Կլյուչի «Գորնի» ջոկատի խիղախ կապավոր հետախույզներից էր Ա. Ա. Տերտերյանը:

1942 թ. սեպտեմբերի 3-ի առավոտյան, ջոկատի 17 մարդուց բաղկացած խումբը Պենզինսկայա—Գորյաչի Կլյուչ խճուղու վրա հարձակվեց փամփուշտ և ալյուր փոխադրող հակառակորդի 7 տոննանոց ապրանքատար ավտոմեքենայի վրա, ոչնչացրեց 15 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, վերցրեց կարևոր փաստաթղթեր, որոնք, թշնամու զորքերի կուտակումների մասին ձեռք բերված հետախույզական տրվյալների հետ, հասցվեցին 56-րդ բանակի հրամանատարությանը:

Մարտում առանձնապես աչքի ընկան Վասիլի Զբլոմկինը, նախկին օդաչու Մերկուլովը և ջոկատի կապավոր, Պյատիգորսկ ստանիցայի սովետի նախկին նախագահ, կուսակցության անդամ Ա. Ա. Տերտերյանը: Արխիվային փաստաթղթում Տերտերյանի մասին հետևյալն է արձանագրված. «Նա ջոկատին առաջնորդեց հաջող կերպով, շատ արագ տեղ հասցրեց փաստաթղթերը և բուն օպերացիայում արտակարգ ակտիվություն ցուցաբերեց: Նռնակնր շարտեչուց հետո նա նետվեց մեքենայի մեջ գտնվող հիտլերականների վրա և ոչնչացրեց նրանց»²⁸,

Խոշոր խմբավորումներից էր Արմավիրի պարտիզանական միավորումը: Նա ուներ 12 ջոկատ, որոնք մարտնչել են լեռներում, Լոբյարական օգնություն ցույց տվել Կարաչաևա-Չերքեզական Ինքնավար Մարզի աշխատավորներին: Չորս ամսվա ընթացքում պարտիզանները մղել են 33 մարտ, ոչնչացրել 920 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, խոր-

²⁷ «Ленинский путь», 1968, 21 октября.

²⁸ ПАКК КПСС, ф. 4372, оп. 1, д. 18, л. 78.

տակել ռազմամթերքով և զորքով բարձած 10 տարանքատար ավտոմեքենա, պայթեցրել կամուրջներ, ավերել կապի միջոցներ²⁹։

Արմավիրը հնուց եղել է հայկական գաղթօջախ, որտեղ ապրել և աչսօր էլ ապրում են շատ հայեր։ Արմավիրի հայ բնակիչները մարտընչել են տարբեր պարտիզանական ջոկատներում։ Անվանի պարտիզաններ էին գրող-ռազմիկ Բորիս Մինայի Գասպարյանը, Կուրգանինսկի կոմերիտական ջոկատի հրամանատար Օգանես (Իվան) Գրիգորովը, բանվոր-արհեստավորներ Ռուբեն Ալավերդյանը, Գ. Մ. Մելքումյանը, Պյոտր Վարդանի Բելյաեակին, ընդհատակյա խմբի ղեկավար Տ. Հովհաննիսյանը։ Կրոպոտկինի շրջանի Տուլսկի գյուղի անտառներում էր գործում Արթուր Հակոբի Թորոսյանի 96 մարդուց բաղկացած ջոկատը³⁰։

Արմավիրյան միավորումը 1942 թ. դեկտեմբերի 30-ին ծանր մարտեր է մղել Նովո-Պրոխլադնայա գյուղում, որտեղ այդ ժամանակ կենտրոնացված էին միավորման Արմավիրի, Լաբինսկի, Կրոպոտկինի, Տուլսկի, Շովկենովսկի, Յարոսլավսկայայի, Կուրգանինսկի ջոկատները։ Թշնամին մեկ զումարտակի համեմատ հետեակով, դավաճան կազակային էսկադրոնով և ոստիկանական մեծ ուժերով, զինված հակատանկային թնդանոթներով, ականանետներով և տասնյակ զնդացիներով, առավոտյան ժամը 9-ին հանկարծակի երեք կողմից հարձակում գործեց պարտիզանների վրա։ Արմավիրյան ջոկատը բնկավ թշնամու կրակի տակ։ Արյունահեղ մարտը տևեց երեք ժամ։ Թշնամին կորցնելով 80 մարդ, նահանջեց։ Զոկատը զոհեր տվեց 26 հոգի։ Զոհվածների մեջ էին Արմավիր քաղաքի կոշիկի ֆաբրիկայի վարպետ Ռուբեն Ալավերդյանը, «Պրոմօբուլ» աբտիկի վարպետ Գ. Մ. Մելքումյանը, յուզի գործարանի կադրերի բաժնի վարիչ Ի. Ա. Ատուտովը, կուսբաղկոմի գասսիստ Ֆ. Պ. Գուլովաը և ուրիշներ³¹։

Հիտլերականները մտնելով գյուղ, սկսեցին իրենց գաղանույթունները, նրանք հրդեհեցին տները։ Բարբարոսների ղեմ նորից ծառայան պարտիզանները, վաճառեցին, փակեցին նրանց ճանապարհը։

Արմավիրյան ջոկատի խիզախ պարտիզաններից էր զնդացրորդ Պյոտր Վարդանովիչ Բելյաեակին։ Թշնամու զինվորների մի խումբ օղակեց հաշվարկը, այդ ընթացքում սպանվեց նրա 2-րդ համարը, Պյոտր Վարդանովիչը մնաց մենակ։ Հիտլերականները հարվածում էին

²⁹ Տե՛ս Գ. Պ. Խվանով, *նշված աշխ.*, էջ 169—170։

³⁰ Տե՛ս ПАКК КПСС, փ. 4373, օմ. 1, լ. 18, յ. 133.

³¹ Տե՛ս Գ. Պ. Խվանով, *նշված աշխ.*, էջ 170—172։

ավտոմատային անընդհատ կրակով, նռնակներ նետում: Գնդացրորդը ծանր վիրավորվեց, բայց շարունակեց կրակել մինչև վերջին փամփուշը: Անհավասար կռվում նա ոչնչացրեց 40 հիտլերական: Այնուհետև խիզախ պարտիզանը, շարքից հանելով գնդացիրը, ինքնասպան եղավ³²:

Կուրգանսկի պարտիզանական ջոկատում խիզախորեն մարտնչեց կոմերիտական ստորաբաժանումը, շրջկոմի բարտուղար Իվան (Օհաննես) Գրիգորովի հրամանատարությամբ: Ստորաբաժանումներ հանձնարարված էր խորը թիկունքում հետախուզություն կատարել և տեղեկություններ հասցնել կարմիր բանակի զորամասերին: 16 հոգուց բաղկացած կոմերիտական խումբը կատարելով առաջադրանքը փորձեց անցնել ռազմաճակատի դիժը, բայց շրջապատվեց ֆաշիստական տասնապատիկ գերազանց ուժերի կողմից: Կոմերիտականները համարձակորեն ընդունեցին անհավասար մարտը, որը տեղեց մի քանի ժամ: Երբ պարզ դարձավ, որ խումբը հաղթել չի կարողանա շրջապատումից դուրս գալ, Գրիգորովը փորձեց Կարպենկոյի միջոցով ղեկուցագիր ուղարկել և օգնություն խնդրել, իսկ ինքը մյուս ընկերների հետ շարունակեց դիմադրել: Սակայն Կարպենկոյին չհաջողվեց անցնել ռազմաճակատի դիժը, հերոսաբար զոհվեց, վերջին պահին ոչնչացնելով նաև ղեկուցագիրը:

— Կզոհվե՞նք, բայց չենք հանձնվի թշնամուն: Այս վճռով կոմերիտականները Գրիգորովի ղիխավորությամբ շարունակելով կենաց ու մահու մարտը, կռվեցին մինչև վերջին փամփուշտը և բոլորն էլ զոհվեցին անհավասար մարտում: Նրանցից 4-ը շրջկոմների բարտուղարներ էին: Թշնամին թանկ վճարեց կոմերիտականների կյանքի համար՝ մարտում իրենց անփառունակ մահը գտան 45 ֆաշիստական զինվոր ու սպա³³:

Արմավիր քաղաքում էր գործում Հայրենական պատերազմի հաշմանդամ Ավանեսովը՝ իր 13 հոգուց բաղկացած դիվերսիոն ընդհատակային խմբով: 1943 թ. ապրիլի 28-ին Համկ(բ)Կ Կրասնոդարի երկրկոմի քարտուղար, պարտիզանական հարավային շտաբի պետ Սելեզնյովը պարտիզանական շարժման կենտրոնական շտաբին ուղարկած ղեկուցագրում, կանգ առնելով Արմավիրի խմբի գործունեության վրա,

32 Տե՛ս Н. Юдин, Партизаны Кубани, Краснодар, 1944, стр. 50.

33 Տե՛ս «Документы отваги и героизма», стр. 197.

նշել է. «Ավանեսովի խումբը, որն ուներ իր ռադիոընդունիչը, բնակչության շրջանում տարածում էր Սովինֆորմբյուրոյի հաղորդումները, ոչնչացնում էր կապը, իսկ քաղաքից գերմանացիների նահանջելու ընթացքում կազմակերպեց հրդեհների մարումը, կտրատելով ականներին միացած էլեկտրալարերը, որով փրկվեցին մի շարք ձեռնարկություններ»³⁴,

Ակտիվ հայ պարտիզաններ կային Մայկոպի փնջում: Նրանցից էր Ադիգեական մարզի ՆԳԺԿ-ի բաժանմունքի պետի տեղակալ Արուսյունովը, որը կարևոր դեր է խաղացել պարտիզանական պայքարի կազմակերպման գործում³⁵: Լադոսկայայի շրջանում ընդհատակի հետ պարտիզանների կապը իրականացվում էր խիզախ կոմերիտուհի, հետախույզ Գալինա Արուսյունովայի միջոցով³⁶:

Նյսկ քաղաքի ընդհատակյա կազմակերպության ղեկավար աշխատողներից է եղել 1918 թ. կուսակցության անդամ Սուրեն Ալեքսանդրի Հարությունյանը: Պատերազմի նախօրյակին Սուրենը Նյսկ քաղաքի գործարաններից մեկի դիրեկտորն էր: 1942 թ. օգոստոսին, երբ հիտլերականները օկուպացրին քաղաքը, կուսակցության առաջադրանքով նա մնաց թշնամու թիկունքում, մարտական խնդիրներ կատարելու համար: Բայց հայրենիքի դավաճանի մատնությամբ դեստապոն ձերբակալեց Սուրեն Հարությունյանին: Նա հարցաքննության ժամանակ իրեն պահեց ինչպես վայել է կոմունիստին և զոհվեց հերոսաբար³⁷:

1943 թ. փետրվարի 12-ին Կրասնոդարը աղատագրվելուց հետո մարտերը փոխադրվեցին Նովոռոսիյսկի և Թամանի շրջանները: Աղատագրված քաղաքներում և խուտորներում սկսվեցին բայրաչված տրևտեսությունները վերականգնելու աշխատանքները: Ժողովուրդը չմո-

34 Նույն տեղում, էջ 181:

35 Տե՛ս ПАРК КИСС, ф. 4372, оп. 1, д. 15, л. 15.

36 Տե՛ս Գ. Պ. Իվանով, նշվ. աշխ., էջ 73:

37 Տե՛ս «Коммунист», 1961, 4 июня. Ս. Ա. Հարությունյանը ծնվել է 1900 թ. Եղեգնաձորի շրջանի Ենգիջա գյուղում: 1908 թ. փոխադրվել է Տիխոբեցկի, քնոու մոտ, այնտեղ էլ ստացել է իր կրթությունը: Կարմիր բանակի շարքերում կռվել է Կոռնիլովի, Դենիկինի զորքերի դեմ: Իսկ այնուհետև Կուրանյան 9-րդ բանակի շարքերում հարազատ Տիխոբեցկի և Կուրանը պաշտպանել է սպիտակգլխավորականների հարձակումներից: 1920—21 թթ. Հարությունյանը մասնակցել է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը և քաղաքացիական կռիվներին, դաշնակիների կողմից բռնադատվել Երևանում, որտեղից ազատվել է 1921 թ. ապրիլին, դաշնակիների խուճուրդան ջախջախումից հետո և վերադարձել է Կուրան: Հարությունյանը զոհվել է 1942 թ. ամռանը, լիազված է Նյսկի քաղաքային աչգու եղբայրական զերեզմանոցում:

ռացյալ ղոհված ընկերներին: Ամենուրեք նրանց աճյունները փոխադրվեցին հղբայրական գերեզմաններ, դրվեցին հուշարձաններ: Աշխատանքներ ձեռնարկվեցին նաև Արմյանսկի շրջանի գյուղերում ու ստանիցաներում, որտեղ դեռ թարմ էին հիշողությունները սլարտիզանների խիղախ հրամանատար Անդրանիկ Մալխասյանի և մյուսների մասին: 1943 թ. փետրվարի 5-ին Նևթեգորսկի սլարտիզանական ջոկատների փնջային միավորման հրամանատար համակովը Մալխասյանի կնոջն ուղարկած նամակում գրել է. «Ձեր ամուսինը՝ Արմյանսկի շրջանի Շահումյանի անվան սլարտիզանական ջոկատի հրամանատար Ա. Մ. Մալխասյանը, մեր սոցիալիստական մեծ հայրենիքի աղնիլ զավակն էր, իր կյանքը ղոհաբերեց ֆաշիստական բարբարոսների դեմ մղված պայքարում իր հարադատ Արմյանսկի շրջանը ազատագրելու համար»³⁸:

1943 թ. օգոստոսի 19-ին Մալխասյանի, նրա հետ ղոհվածների և հուղինուլայա-Բալկայում դնդակահարված կոլտնտեսության հինգ ակտիվիստների աճյունները փոխադրվեցին շրջանի կենտրոնը, Չեռնիգովկա խուտորը և թաղվեցին հղբայրական գերեզմանում: Մասսայական սգո միտինգում ելույթ ունեցողները անարդանքի սյուներին զամեցին հիալերյան օկուպանտներին և երգվեցին լարել բոլոր ուժերը թշնամու լիբրջնական ջախջախումը արագացնելու համար: Միտինգի բանաձևվում ասված է.

«Նրանց արյունը մեզ վրեժի է կանչում, մեր կարմիր ռազմիկները այժմ ռազմաճակատում վրեժ են լուծում, մենք էլ պետք է ստախանուլյան աշխատանքով ուժեղացնենք մեր հարվածը թշնամուն: Մեր մայրերի արցունքի համար, մեր երեխաների լացի համար, սովետական մեր մարդկանց արյան համար հիալերյան դահիճները կհատուցեն ըստ արժանիության»³⁹:

Բանաձևը հրապարակվել է Արմյանսկի շրջանի «Կոմունար» թերթում: Նրա էջերում լույս են տեսել նաև հիալերականների կատարած շարագործությունների մասին հոգվածներ, հայրենիքի հերոսներին ձեռնված ակնարկներ ու բանաստեղծություններ: «Անմահ հերոսի հիշատակին» բանաստեղծության մեջ շրջանի ուսուցիչ Դերենիկ Թադևոսյանը գրել է⁴⁰.

³⁸ «Коммунар», орган Армянского райкома ВКП(б) и райсовета Краснодарского края, 1954, 8 сентября.

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Չերնիգովսկի հրապարակում ընդարձակ
Կանգնած է շիրիմը հերոս պարտիզանի,
Վառ սրտերում մեր սերունդների ապագա
Անմահ է անունը ընկեր Մալխասյանի:

Արյունով արբած բորենիներ Հիտլերի,
Ռոնակոխ անկող ճաշեհնայաց հողը սիրելի,
Հասան ահա մինչև լեռները բարձր՝ Կովկասի,
Ուր զավակներ են տարում բազում ազգերի:

— Կովկասը, — ասավ հերոս զավակը Չերնիգովի,
Չթողնե՛նք մեր պատիվը նա ոտնատակ անի,
Հնչում է խրոխտ ձայնը ընկեր Մալխասյանի,
Ու ջսկատն է գործում հերոս պարտիզանի:

— Չհանձնվե՛լ — լավում է ձայնը Մալխասյանի, —
Մեռնե՛լ հանուն մեր մեծ ազատ հայրենիքի:
Ընկավ աչք կռվում խրոխտ մարտիկը բոցաշունչ
Հայրենիքի պատիվն ու փառքը իր սրտում:

* * *

Կրասնոդարի երկրամասում ամենից ուշ ազատագրվեցին Նովո-
րոսիյսկ և Անապա քաղաքները՝ Թամանյան թերակղզու հետ միասին:
Թշնամու 17-րդ բանակը կառնում էր երկարատև պաշտպանության
համար կառուցված, այսպես կոչված, Նրկնադուչն դժից, որի գլխավոր
հանգույցը հանդիսանում էր Նովորոսիյսկը: 25 կիլոմետր երկարու-
թյամբ ամրությունները աղեղնաձև ձգվում էին մինչև Ադովի ափը:
1943 թ. սեպտեմբերի 16-ին կարմիր բանակը ազատագրեց Նովորո-
սիյսկը, 22-ին՝ Անապան, իսկ հոկտեմբերի 9-ին հիտլերականները
դուրս վռնդվեցին Թամանի թերակղզուց: Ավարտվեց Հյուսիսային Կով-
կասի լրիվ ազատագրումը:

Մոտ 13 ամիս Նովորոսիյսկի և Անապայի ջոկատները պայքարել
են թշնամու թիկունքում, օգնել կարմիր բանակի զորամասերին: Նովո-
րոսիյսկի պարտիզանական ջոկատների փունջը (միավորումը) ունեցել
է ավելի քան հազար հոգուց բաղկացած անձնակազմ: Նրա հրամանա-
տարն էր Կրասնոդարի կուսերկրկոմի քարտուղար Ս. է. Սանինը: Միա-
վորման «նորդ օսոս» ջոկատը կազմավորված էր նավահանգստային
աշխատողներից և նավավերանորոգման գործարանի բանվորներից
(հրամանատար՝ Սեմյոն Վասիլևիչ Օդոլ), «Գրողա» ջոկատը հիմնա-

կանում ձևավորված էր երկաթուղայիններից (հրամանատար՝ Զայցե), իսկ քաղաքի միլիցիան, ցեմենտի գործարանի բանվորները, հիմնարկովյանների ծառայողները և ուսանող երիտասարդները մտել էին «Յաստրեբոկ», «Նովի», «Ջա ռոդինո» ջոկատների շարքերը։ Նրանք, կապ պահպանելով կուսակցական ընդհատակի հետ, ակտիվորեն գործել են Նովոռոսիյսկ—Կրասնոդար երկաթուղային և խճուղային կոմունիկացիաներում։ Մարտերի ընթացքում ոչնչացրել են 753 ֆաշիստական զինվոր ու սպա⁴¹։

Նովոռոսիյսկ քաղաքում գործել է կուսակցական-կոմերիտական ուժեղ ընդհատակյա կազմակերպություն, հին բոլշևիկ Ստեփան Գրիգորիչ Օստրովերխովի ղեկավարությամբ։ Նրա խումբը 1942 թ. սեպտեմբերից մինչև 1943 թ. հունիսը ագիտացիոն մեծ աշխատանք է տարել բնակչության մեջ ֆաշիստական զավթիչներին մերկացնելու ուղղությամբ, ձեռք բերել հետախուզական տվյալներ և դրանք հաղորդել կարմիր բանակի հրամանատարությանը։

Ընդհատակի շահերից ելնելով, Օստրովերխովը դարձավ Նովոռոսիյսկի մոտ գտնվող Մեֆոդեկա բնակավայրի գյուղական համայնքի քարտուղար։ Հայտնի է, որ հիտլերականները համայնքի անդամներին չէին էվակուացիոնում և աշխատանքի չէին քշում Գերմանիա։ Օգտագործելով այդ հանգամանքը, Օստրովերխովը ավելի քան 300 մարդու վկայականներ տվեց, որպես համայնքի անդամ, որոնք ընդգրկված էին ընդհատակյա պայքարում, կապ ունեին Անապայի պարտիզանական միավորման հետ և պարտիզաններին օգնում էին մթերքով, դեղորայքով, մարդկային համալրումներով⁴²։ Անապայի միավորումը (հրամանատար՝ Նգորով) ունեցել է 6 ջոկատ, որոնք մարտերի ընթացքում ոչնչացրել են ավելի քան 100 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։

Նովոռոսիյսկի և Անապայի պարտիզանական ջոկատներում և ընդհատակյա կազմակերպություններում անձնվիրաբար թշնամու դեմ պայքարել են հայազգի ասանյակ զավակներ։ Նրանց մեջ կային Նովոռոսիյսկի նավահանգստի, նավանորոգման գործարանի բանվորներ, կուսակցական օրգանների աշխատողներ, սովետական ծառայողներ, տրանսպորտի աշխատողներ՝ կոմունիստներ և անկոմունիստական հայրենասերներ։

Նովոռոսիյսկի շրջանի Կրիմսկի ջոկատի կոմիսարն էր կուսաշրջկոմի աշխատակից Տ. Տ. Նկիմյանը, որը Ի. Ֆ. Ժելիլովի հետ միա-

41 Сб.с ПАРК КПСС, ф. 4372, оп. 1, д. 18, л. 174.

42 Сб.с «Документы отваги и героизма», стр. 188—192.

սին հաջողութեամբ ղեկավարել է 108 հոգուց բաղկացած ջոկատը, հիմնականում գործելով Կրիմսկի և Աբխսկի շրջանի անտառներում ու լեռներում: Զոկատի կոմիսար է եղել նաև Գեղենջիկի շրջանի Միխայլովյան սովխոզի գիրեկտոր, կոմունիստ Գրիգորի Խլիյանը: «Զառոդինու» ջոկատի անվանի պարտիզան էր կուսակցության անդամ Պատվական Հովհաննեսի Սարգսյանը: Զոկատի կուսկազմակերպության 1943 թ. մայիսի 5-ի որոշման մեջ նրա մասին նշված է. «Սարգսյանը ջոկատում անբասիր կերպով է կատարում մարտիկի իր պարտականութիւնները, կարգապահ, աշխատասեր և կատարողական է»⁴³:

Ինը հայ պարտիզաններ են մարտնչել «Գրոդա» ջոկատում: 89-րդ հայկական Թամանյան հրաձգային դիվիզիայի «Կարմիր Ղինձոր» թերթի խմբագիր, մայր Սիմոն Նալբանդյանը Նովոռոսիյսկի ազատագրման լարված մարտերի ժամանակ, 1943 թ. սեպտեմբերին, անտառում հանդիպել է «Գրոդա» ջոկատի հայ պարտիզաններին և գրի է առել նրանց պատմածները: Նրանց մարտական գործերի մասին հարցուփորձ է արել նաև ջոկատի ղեկավարներին՝ Պյոտր Վասեն, Միխայիլ Ստամբովսկուն, միավորման «Նովորոսիյսկի պարտիզան» թերթի խմբագիր Ս. Մասալովին: Նրանք բոլորը «մեծ հիացմունքով են պատմում իրենց մարտական ընկերների, հայ պարտիզանների խիզախ գործունեության մասին», — գրել է Ս. Նալբանդյանը⁴⁴:

Ստորև օգտագործել ենք Ս. Նալբանդյանի «Հայ պարտիզանները» գրառման փաստերը:

Զոկատի ակտիվ պարտիզաններից էր Նովորոսիյսկի նավավերանորոգման գործարանի բանվոր Ստեփան Մատվեյի Թադևոսյանը: Անվեհեր մարտիկը բազմիցս մասնակցել է թշնամու դնացքների խորտակման դրոշմողութուններին: Զմռան բուք ու բորանին, մինչև գոտկատեղը ձյան մեջ թաղվելով, մաղցելով լեռան ծերպերով, անցնելով անտառի արահետներով, նա թշնամու զորամասերի թիկունքից կարևոր հետախուզական տեղեկություններ է բերել: Մի անգամ վերագործին Ստեփանը մեն-մենակ հանդիպել է հիտլերականների խմբին և 40 րոպե անհավասար կռիվ մղել: Մեկ ուրիշ անգամ, երկու պարտիզանների հետ, մտնելով հակառակորդի խրամատը, ոչնչացրել են այնտեղ զբաղվող զինվորներին, իսկ կարևոր փաստաթղթեր և գերելով շտաբ բերել ֆաշիստներին ծախված մատնիչ-լրտեսին:

Հիտլերականները, ռազմաճակատի առաջավոր դժի հատվածներից

⁴³ ПАКК КГСС, ф. 4374, оп. 1, д. 357, л. 31—33.

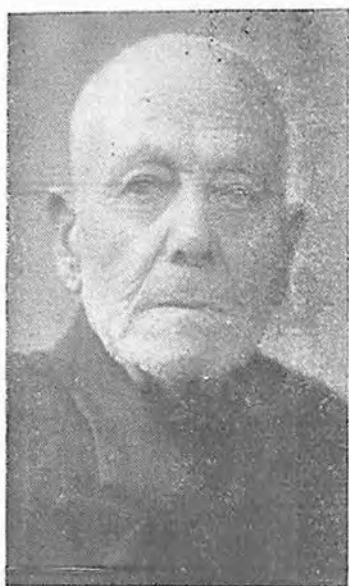
⁴⁴ ՀՄՊԿ արխիվ, ֆ. 304, գ. 5, թ. 2:

Միխայիլ Միխայլովիչ
Տրիֆոնով (Յուզով):

Թադեոս (Բորիս) և
Անտոնինա Աղաբաբյաններ

Գրիգոր Պողոսի Լուսինյան

Արեշես Ավետիսյան

Համիկ Բաղդեյան

Գևորգ Աղամյան

Ժենյա Բադալյան

մեկում խմելու ջրի ակունքի մոտ դարան սարքելով, ծանր կացության մեջ էին դրել կարմիրբանակային ստորաբաժանմանը։ Նրա հրամանատարությունը օգնության համար դիմեց պարտիզաններին։ Զոկատի հրամանատարի առաջադրանքով Թադևոսյանը, իր հետ վերցնելով մի խումբ պարտիզանների, շրջապատեց դարանակալ հիտլերականներին և զխուլին ոչնչացրեց նրանց։ Դրանից հետո հիտլերականներն այլևս սիրտ չեն անում ջրի ակունքին մոտենալ։ Սովետական մարտիկները հնարավորություն ստացան աղատորեն օգտվել ջրից։ Թադևոսյանի անձնական հաշվում գրանցված էր ոչնչացված 16 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։

Ավտոմեքենայի վարորդ էր պարտիզան Երեմ (Յուրա) Աղաբեկի Ստեփանյանը։

— Ամենազովարին տեղը ուղարկում էինք Յուրային, — նշել է պարտիզանական խմբի հրամանատարը, — «չէ» կամ «չեմ կարող» խոսքը նրանից չեմ լսել։ Իմ պարտիզանական խմբում երկու հայ ընկերներ կային, երկուսն էլ ազնվորեն նվիրված էին իրենց հայրենիքին։

Ստեփանյանը 4 անգամ հաջողությամբ թշնամու թիկունքից կարևոր տեղեկություններ է հասցրել ջոկատի հրամանատարությանը։ Վերջին անգամ նա ընկերոջ հետ վերադարձի ճանապարհին հանդիպում է թշնամու զինվորներին։ Բորբոքվում է կռիվ, որտեղ երկուսն էլ զոհվում են։ Այդ օրերին, 1943 թ. մարտ ամսին հերոսի մահով զոհվում է նաև Ստեփան Թադևոսյանը։

Հերոս քաղաքի նովորոսիյսկի աղատագրումից հետո կուսակցական, սովետական օրդանները Լենինի անվան կուլտուրայի և հանգստի դեոսսյոզում հղբայրական գերեզմանում թաղեցին Նովորոսիյսկի պարտիզանական փնջի (միավորման) 1943 թ. զոհերին։ Նրանց շիրիմի վրա հոյակապ հուշարձան է կանգնեցված հետևյալ մակագրությամբ. «Հավերժ փառք և անմահ հիշատակ պարտիզաններին, որոնք իրենց կյանքը զոհաբերեցին մեր հայրենիքի պատվի, աղատության ու անկախության համար»։ Մարմարյա սալի վրա փորագրված են 10 պարտիզանների, նրանց թվում Ս. Մ. Թադևոսյանի և Ե. Ա. Ստեփանյանի անունները։

Մահն արհամարհող ժողովրդական վրիժառուի համբավ էր հանել «Գրողա» ջոկատի անգամ Երվանդ Թադևոսի Շինականյանը, որի անձնական հաշվում գրանցված է ոչնչացված 20 ֆաշիստական զինվոր ու սպա։ Նա բազմիցս մասնակցել է հակառակորդի կայազորների վրա հարձակումներին և հաջողությամբ «լեզու» բերել։

Բաղձանդամ ընտանիքի հայր էր Նովորոսիյսկի բնակիչ Պատվա-

կան Հովհաննեսի Սարգսյանը (Պետյա): Զոկատի հրամանատարի հանձնարարությամբ նա կազմակերպեց ջոկատի գումակի, զույքի ու ղինամթերքի փոխադրումը: Սարգսյանը հաջողությամբ հաղթահարում էր լեռնալան հանապարհազուրկ տեղանքը և ռազմածուկատի զծի վրայով ռազմամթերք և պարեն հասցնում ջոկատին:

Այդ օրերին մատնությանը հիտլերականները Նովորոսիյսկում բանտարկեցին Սարգսյանի 8 անձից բաղկացած ընտանիքը, 4-ին սպանեցին, իսկ մյուսներին քշեցին ստրկության:

Զոկատի սիրված, խիզախ պարտիզաններից էին նաև Նովորոսիյսկի ղեկավար Բանվոր, կոմունիստ Պեթճ Նաչապարյանը, Գրիգոր Կարապետյանը, Պետրոս Երկանյանը, հետախույզ Զինաիդա Հարությունյանը և ուրիշներ: Զինաիդան շուտով փոխադրվում է ուրիշ ջոկատ, բայց ընկերները սիրով միշտ հիշել են նրան:

«Զինան մեր ռադիստոն էին էր,— նշել է «Նովորոսիյսկի պարտիզան» թերթի խմբագիր Մասալովը,— նա մի վառվուռ, համարձակ և կայուն կամքի տեր աղջիկ էր: Քանի՜ քանի անգամ նա վտանդի ենթարկելով իր կյանքը, անցել է թշնամու թիկունքը, Թուլյիկներ է տարածել, կապ է պահպանել տեղական բնակիչների հետ և հարուստ տեղեկություններ բերել մեզ»⁴⁵:

Հիշենք, որ հայ հայրենասերների կային նաև Նովորոսիյսկի ընդհատակյա կազմակերպության շարքերում: 1942 թ. սեպտեմբերից Ս. Գ. Օստրովերսովի ղեկավարած կազմակերպության մեջ ընդգրկված էին ամենավստահիլի և կայուն մարդիկ: Օստրովերսովը իր աղջկա՝ Ալլուի միջոցով ներգրավեց նաև մի խումբ կոմերիտականների՝ Նրանց մեջ էին նաև հայազգի Անատոլի Առաքելովիչ Ստոգենդկինը և նրա քույրերը՝ Նինան ու Զինաիդան:

Ինչպես արդեն նշել ենք, հիշյալ ընդհատակյա կազմակերպությունը հակաֆաշիստական աշխատանք է տարել թշնամու թիկունքում, սերտ կապ պահպանելով պարտիզանների հետ: Բայց այդ կապը միանգամից կտրվեց, լրտեսի մատնությամբ զենսապսոն 1943 թ. հունիսի լույս 10-ի դիշերը ձերբակալեց Ս. Գ. Օստրովերսովին և նրա խմբի ակտիվիստներին: Ծանր խոշտանգումների ենթարկելուց հետո նրանց գնդակահարեցին Նատուխասկի կայարանում: 1947 թ. ապրիլին նրանց դիակները փոխադրվեցին և թաղվեցին Եզրայրական գերեզմանում⁴⁶:

⁴⁵ Տե՛ս ՀՄԳԿ արխիվ, ֆ. 304, դ. 5, թ. 7—14:

⁴⁶ Տե՛ս «Новороссийский рабочий», 1947, 25 апреля.

Հայ աշխատավորները դիմադրության խիզախ պայքարի օրինակ ցույց տվեցին Անապայում և նրա շրջակա Հայկաձոր, Կարմիր Նրդնկա, Սուկո, Կիման գյուղերում, «Պուլխօտդել» կոլտնտեսությունում և այլուր:

1942 թ. օգոստոսի 31-ին Անապան օկուպացվեց հիտլերականների կողմից: Հարյուրավոր հայրենասերներ մտան պարտիզանական ջոկատների մեջ: Նրանց խիզախ հրամանատարներից էին Կ. Գ. Պրիխոդկոն, Ֆրոլովը, Անապայի կուսշրջկոմի քարտուղար Մ. Ի. Տերեշենկոն և ուրիշներ: Զոկատները, որոնք բազավորված էին մոտակա անտառներում, ղլխավորապես գործել են ճանապարհների վրա: Նրանք պայթեցրել են կամուրջներ, զնդակոծել թշնամու դռմակը, շտաբային ավտոմեքենաները, խլել զենք, ռազմամթերք, ռազմական զործողությունների քարտեզներ և այլ փաստաթղթեր:

Օկուպանտները խիստ անհանգստացած էին: Այդ օրերին պարտիզանների կողմից դերի վերցված հիտլերյան գնդապետի մոտ գտնված զեկուցագրում ասված է. «Նովոբոսիյսկից հյուսիս-արևմուտք, Անապայի ճանապարհի վրա գործում են պարտիզանները, որոնք խորտակում են տրանսպորտը, զնդակահարում ղեկավորներին, իսկ սպանելին գողանում են: Պարտիզաններին ոչնչացնելու համար ուղարկեցեք զոնդերկոմանդա»⁴⁷:

Պարտիզաններին ակտիվ օժանդակություն էին ցույց տալիս քաղաքների ընդհատակյա կազմակերպությունները և գյուղական վայրերի կոլտնտեսականները: Հիշատակության արժանի է Անապայի կոմերիտական-երիտասարդական ընդհատակյա կազմակերպության աշխատանքը: Կազմակերպության ղեկավար և ակտիվ ղեմքերից էին Տերտերյանը, Նաումենկոն, Պուլինը, Բոնդարենկոն, Կատյա Սոլովյանովան և ուրիշներ: Նրանք ձեռագիր թուղիկներ էին տարածում, որոնցում բնակչությանը կոչ էր արվում չհեթարկվել, չկատարել օկուպացիոն իշխանության կարգադրությունները, պայքարել նրանց դեմ: Խումբը պայթեցնում, հրդեհում էր վիճամթերքի ու հանդերձանքի պահեստները: Պայքարելով Կրասնոդարի «Նրիտասարդ գվարդիա» կազմակերպության օրինակով, խումբը քաղաքի ծայրամասի տներից մեկի նկուղում սարքավորել էր ռադիոընդունիչ և հաղորդիչ կայան, ընդունում և մասսայականացնում էր Սովխֆոբյուրոյի ամփոփագրերը, Մեծ երկիր էր հաղորդում հետախուզական տվյալներ:

⁴⁷ «Анапа—детский курорт», Краснодар, 1967, стр. 11.

Հիտլերականները կաշվից դուրս էին գալիս ընդհատակայիններին գտնելու համար: Մասսայական խուզարկությունների, ձերբակալությունների և մատնիչների միջոցով վերջիվերջո հաջողվեց բանտարկել խմբի ղեկավարներին, որոնք անասելի խոշտանգումների ենթարկվեցին: Կոմերիտական Բոնդարենկոյին գետապոլականները խարակեցին շիկացած երկաթով, ջարդեցին ձեռքը, բայց ոչ մի տեղեկություն չստացան: Իսկ երբ քննիչը խոստացավ ազատություն՝ ընդհատակայինների անունները հայտնելու պայմանով, նա ղղվանքով պատասխանեց. «Անխժված լինեք դուր, դուրս կորեք մեր հողից»:

Գետապոլական դահիճները Տերտերյանի եղունգների տակ սոսկ-ներ խրեցին, ղլխիվայր կախեցին, իտարակեցին շիկացած երկաթով: Տերտերյանի վերջին խոսքն էր.

— Դեպի մեղ է գալիս հաղթանակը, իսկ դեպի ձեզ՝ դաժան հատուցումը, մա՛հ ֆաշիստական ղավթիչներին:

Կոմերիտականները մահապատժի ենթարկվեցին, բայց թշնամուն չհաջողվեց վերացնել ընդհատակը: Ռադիոկայանը շարունակում էր գործել⁴⁸:

Քաղաքի հայրենասերներից ետ շմնացին գյուղի բնակիչները: Նրանք նյութական օգնություն էին ցույց տալիս պարտիզանական ջոկատներին:

1942 թ. դեկտեմբերի 10—14-ը հիտլերականները ծովափնյա Սուկո գյուղի բնակիչներին՝ ձերերին, կանանց, երեխաներին բռնեցին մոտակա ձորը և սպառնացին գնդակահարել՝ պարտիզաններին օգնություն ցույց տալու համար: Տեղնուտեղը կախաղան բարձրացվեցին երկու պատանիներ՝ Կոլյա Սահակյանը և Կոլյա Շաբենիկը: Տեղի ունեցած մասսայական սպանությունների, Գնդակահարվեցին Հակոբ Դերգերյանը, Զինա Արզումանյանը, Մարիա և Մանուշակ Գինոսյանները և ուրիշներ, ընդամենը 44 մարդ՝ ռուսներ, ուկրաինացիներ, հայեր:

Հիտլերականները գաղանաբար վարվեցին Կարմիր Նրզնկա գյուղի բնակիչների հետ: Գյուղն ազատագրած 39-րդ Թումանյան գիվիլիայի ռազմիկներին հետեյալն է պատմել 74-ամյա Միքայել Ուլյանը, որը 1915 թ. գաղթել էր Արևմտյան Հայաստանի Նրզնկայի գավառի Ադարակ գյուղից. «Համաշխարհային պատերազմը, որի առաջին կրակը էլի

⁴⁸ ՏԷՍ «Коммунист», 1943, 24 октября. Գնդակահարվածների վերաբերյալ հատուկ հանձնաժողովի կազմած ակտերը պահվում են Անապայի գավառագիտական թանգարանի արխիվում: Այդ մասին նշումներ կան նաև «Անապա» ուղեցույց գրքուկի 12-րդ էջում:

աշխատում գցեց շուն Հիտլերի շուն նախորդը, արյան, արցունքի, ջարդի, սովի հեղեղ բերեց հայերիս: Մենք՝ ողջ մնացածներս, փրկվեցինք ռուսական հողում: Մենք այստեղ աճեցինք, պտուղ տվեցինք... Հող էլ ունեինք, տուն-տեղ էլ, դպրոց էլ, լուսավորություն էլ: Նոր գյուղը, որ շինեցինք, անունը դրեցինք Երզնկա, հետո փոխեցինք դարձրինք Կարմիր կոլխոզ Երզնկա: Կարմիր կոլխոզ Երզնկա մի ատա, մի բուրաստան: Ամեն ինչ առատ էր, սկսած հացից, խաղողից, անասունից...

Ճաշխոտները մեր գյուղը մտան 1942 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Գյուղ մտնելը, կողոպուտն ու ալան-թալանը մեկ եղավ: ...Կին, երեխա, ծեր, մանուկ դուրս բռնեցին լավ սենյակներից, բնակավայրերից: Գրավեցին նրանց անկողինները, մահճակալները: Դրանից հետո հիտլերականները, ամեն մի կեղտոտ ֆրիցի մի գեղեցիկ աղջկա կամ հարսի նշանակեցին իրենց համար այսպես ասած՝ ծառա: ...Դե արի ու դիմացի»⁴⁹:

Օկուպանտները 12 տարեկանից մինչև 65 տարեկան մոտ 170 մարդու գյուղից բռնեցին Գերմանիա, իսկ մի մասին էլ՝ ռազմագերիների ճամբար: Հիտլերականները պարտիզաններին և ընդհատակայիններին հայտնաբերելու համար գյուղում և ճամբարում պահում էին լրտեսներ: Լրտեսներից մեկը ճամբարում ճանաչելով կոմերիտական Հակոբին, նրան ներկայանում է որպես սովետական սպա, խաբեությամբ առաջարկում է մտնել իր կազմակերպած ընդհատակյա խումբը, պարտիզանների մոտ փախչելու համար: Հակոբը համաձայնվում է: Լրտեսը այս կարգով հավաքողում է 22 մարդու և ապա նրանց ցուցակը ներկայացնում ճամբարի պարետին: Խմբի բոլոր անդամները գետապոլյի կողմից ձերբակալվեցին, սարսափելի տանջանքների ենթարկվելուց հետո զնդակահարվեցին: Գյուղից արտաքսվեցին նաև գնդակահարվածների ընտանիքները, որոնք անհետ կորստի մատնվեցին⁵⁰:

Միևնույն ճակատագիրը բաժին ընկավ «Պոլիտօտդե» կոլտնտեսության անդամներին: Հիտլերականները տեսնելով, որ կամավոր ոչ ոք չի համաձայնվում Գերմանիա աշխատելու գնալ, իսկ ուղարկվածները ճանապարհից փախչում էին, սկսեցին հրգեհել գյուղի տները, անմարդկային արարքներ կատարել:

«Ես չեմ կարող մոռանալ մի դեպք,— պատմել է նույն գյուղի կոլտնտեսական Մանուկ Ղազարյանը,— ձմռան բուբին գերմանական

⁴⁹ «Սովետական Հայաստան», 1943, 11 դեկտեմբերի, Բր. Թափալցյանի «Մերոնի Միքայելի ընտանիքում» (ճակատային օրագրից) թղթակցությունը:

⁵⁰ ՏՆԿ նույն տեղում:

սպան երկու հայ աղջիկներին՝ Աղնիյի Ղազարյանին և Սիրանուշ Մուրադյանին բոբիկ ոտներով լծկանների պես լծել էր քարով բարձած մի սալի, իսկ ինքը տաք հագնված նստել էր սալի վրա։ Մի ուրիշ հայ աղջիկ՝ Լիզա Մարտիրոսյանը, չգիմնալուով այդպիսի ծաղր ու ծանակին, անձնասպան եղավ⁵¹։

Անապայայից 20 կիլոմետր հյուսիս, կանաչապատ ծովափնյա ձորում է գտնվում Հայկաձոր գյուղը, որը հիմնադրել են սուլթանական Բուրքիայից փախած արևմտահայերը XIX-րդ դարի սկզբներին, Ռուսաստանի կողմից Անապայի ծովափը զբաղեցրած հետո⁵²։ Դեռ այդ տարիներին գյուղի տասնյակ հայ բնակիչներ ռուսական բանակում ռուսթուրքական պատերազմների ընթացքում հերոսաբար մարտնչել էին թշնամու դեմ և արժանացել շքանշանների։ Նրանց թոռները Մեծ հայրենականում բազմապատկեցին պապերի մարտական փառքը։ Հայկաձորում և նրա շրջակայքում կան 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի շատ հուշարձաններ, որոնք վկայում են ֆաշիստական զավթիչների դեմ հայկաձորցիների անձնվիր պայքարի մասին։ 127 հայկաձորցիներ եղել են պարտիզան, որոնց մեծ մասը՝ «Մայակ» ջոկատում⁵³։ Պարտիզանական պայքարում անթառամ փառքով է օժել իր անունը կոմերիտուհի Հասմիկ Լևոնի Բաղդյանցը, որն իր կյանքը տվեց սովետական հայրենիքին։ Նա «Մայակ» ջոկատի խիզախ հետախույզներից էր։ Զոհատը Հասմիկի միջոցով էր ստանում տեղեկություններ՝ Անապայում բազմավորված և իր սարդային շոշափուկները շրջանի գյուղերում տարածած էսէսական հետախույզական ջոկատի վերաբերյալ։ Երկար ժամանակ թշնամուն չհաջողվեց բռնել ճարպիկ պարտիզան-հետախույզին։ Հասմիկը կատարեց մեկը մյուսից համարձակ բազմաթիվ առաջադրանքներ։ Բայց լրտեսի մատնությամբ հիտլերականներին հաջողվեց որսալ խիզախ հայուհուն։ Նրան քարշ տվեցին շտաբ, սկսեցին տանջել։ Աղջկան «դաժանորեն ծեծում են, բայց նրանից ոչինչ չեն կարողանում իմանալ։ Այդ ժամանակ հիտլերյան սպա Հենրի Կերուլի հրամանով կտրում են նրա լեզուն։

51 «Սովետական Հայաստան», 1943, 17 նոյեմբերի։ Անապայի շրջանի «Պոլիտօտղել» կուլտուրեստության անդամ Մանուկ Ղազարյանի «Նամակ հայ մարտիկներին» թղթակցությունը։

52 Ռուսական զորքերը Անապայի ամրոցը սուլթանական Բուրքիայից զբաղել են 1791 թ. իսկ 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանին են անցել Մ. Ժովի Կովկասյան փեերը՝ Անապայից մինչև Գաղար։

53 Տճ՝ «Коммунист», 1942, 3 октября.

— Մեզ պետք չէ այդ լեզուն, եթե նա ոչինչ չի խոսում,— ցինիկաբար ասում է Կերուխը,— շիկացած երկաթը մտցնելով աղջկա բերանը»⁵⁴։

Այդ հրեշավոր խոշտանգումներից մեկ ամիս հետո պարտիզանները ազատում են Հասմիկին։ Անլեզու աղջիկը շարունակում է պայքարը պարտիզանական ջոկատում մինչև 1943 թ. հունիսը և զոհվում է գիշերային ուժերակոծության ժամանակ։

«Մայակ» ջոկատում էին մարտնչում Հայկաձորի «Աշխատանք» և «Պամյատ Լենինա» կոլտնտեսությունների անդամներ Վահան ու Ալեքսան Գալստյանները, Հմայակ Թորոսյանը, Մկրտիչ Ասլանյանը, Վ. Սահակյանը։ Կարված կռիվների օրերին նրանք անձնուրաց նվիրվածությամբ դիմամթերք և սպարեն էին մատակարարում ծանր վիճակի մեջ ընկած պարտիզանական ջոկատին, բայց ձերբակալվեցին և դնդակահարվեցին։ Հասմիկի և դնդակահարված հինգ կոլտնտեսական-պարտիզանների հիշատակին երախտապարտ հայրենակիցները հուշատախտակներ են դրել Պեշչանի սարալանջին՝ Բելովկայի գետափին և գյուղի գլխավոր փողոցում, իսկ հայկաձորցի քանդակագործ Միշա Ռոստոմյանը կերտել է Հասմիկի կիսանդրին։

Օկուպանտները դիմադրության պայքարը խեղդելու, սովետական մարդկանց ծնկի բերելու համար մասսայական դնդակահարություններ կատարեցին Հայկաձորում։ Գնդակահարվեցին մեծամասնությամբ կոմունիստների ընտանիքների անդամները։ Գնդակահարվածներից 45-ը հայեր էին։ Նրանց ցուցակները այժմ պահվում են Անապայի թանգարանում։

1943 թ. սեպտեմբերի 23-ին կարմիր բանակը ազատագրեց Անապան և Հայկաձորը, իսկ հոկտեմբերի 9-ին՝ Թամանյան թերակղզու վերջին հոգակտորները։

Հայկաձորցիների անձնվոր հայրենասիրությունը բարձր է գնահատվել երկրամասի կուսակցական և սովետական ղեկավար մարմինների կողմից։ Նրանց օժանդակությամբ 1962 թ. գյուղի կենտրոնում կառուցվել է զոհվածների հիշատակին նվիրված հույակապ հուշարձան, որի պատվանդանի վրա փորագրված են 67 զոհվածների անունները⁵⁵։

⁵⁴ «Коммунист», 1962, 3 октября.

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

Ստավրոպոլ քաղաքը և երկրամասը հիտլերականները օկուպացրել էին 1942 թ. ամռանը: Դրանք թշնամու ձեռքին կարճ մնացին, մոտ վեց ամիս, բայց, ինչպես արդեն նշել ենք, բնակչությունը և երկրամասը ծանր կորուստներ ու տառապանքներ կրեցին: Սովետական մարդիկ երբեք չդադարեցրին պայքարը ֆաշիստական զավթիչների դեմ: Պարտիզանական շտաբի ղեկավարությամբ, երկրամասում մաքրտնջում էին ինտերնացիոնալ կապ ունեցող պարտիզանական բաղմաթիվ ջոկատներ, ընդհատակյա կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպություններ:

1943 թ. սկզբին Անդրկովկասի ռազմաճակատի հարձակվող զորքերի հյուսիսային խմբի 44-րդ բանակի զորամասերը, նրանց հետ համագործակցած պարտիզանական ջոկատները, ազատագրեցին Ստավրոպոլի երկրամասը: Միայն Ստավրոպոլ քաղաքում գործում էին վեց պարտիզանական խմբեր: Այդ խմբերը հունվարի 21-ին, մեր զորքերի հարձակման վճռական պահին հրթիռային ազդանշաններ տվեցին սովետական օդանավերին՝ թշնամու ուժերի կուտակումներին հարվածելու համար, խափանեցին քաղաքում հակառակորդի հեռախոսային կապը, խոշոր դիվերսիաներ կազմակերպեցին օդանավակայանում և երկաթուղային կայարանում, պայթեցրին ղինամթերքի և վառելանյութի պահեստները, քաղաքի կենտրոնում վիճված պայքարի մեջ մտան նահանջող հիտլերյան զորամասերի հետ: Քաղաքում պարտիզաններին միացան 300 բանվոր ու ծառայող, կարևոր դեր կատարելով հիտլերյան դիվերսանտներին՝ պայթեցնող հրձիգների դեմ մղվող պայքարում, կոնխեցին ավերածությունները:

Ստավրոպոլ քաղաքի ազատագրման օրը Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Հյուսիսային խմբի ռազմական խորհրդի անդամ, Համկ(բ)ի Ստավրոպոլի երկրորդի առաջին քարտուղար Մ. Ա. Սուսլովը և 44-րդ բանակի հրամանատար ղեկավար-մայոր Խոմենկոն Պետական պաշտպանության կոմիտեին ուղարկած հեռագրում գրեցին, որ քաղաքի համար մղված մարտերին ակտիվորեն մասնակցեցին բնակիչները և պարտիզանները: Բնակչությունը ցնծությամբ դիմավորեց կարմիր բանակին և պարտիզաններին:

Կենտրոնից բացի, պարտիզանները մեծ ջանքեր գործադրեցին նաև շրջանների ազատագրման պայքարում: Իրենց ուժերով ազատագրեցին 47 բնակավայր, որից 5-ը՝ շրջանային կենտրոն: Ոչնչացրին և շարքից հանեցին 8563 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, նրանց աջակցած հայ-

րենիքի դավաճան, վւրցրին գերիններ, մեծ քանակությամբ ուղ-
մաւար⁵⁶;

Այդ հաղթանակների մեջ իրենց համեստ բաժինն ունեին նաև երկ-
րամասի հայերը: Ինչպես Կուբան-Կրասնոդարում, այնպես էլ Ստաւ-
րոպոլի երկրամասում, նրա քաղաքներում, գյուղերում, աուլներում
դեռևս վաղ ժամանակներից ուսև և մյուս եղբայրական ժողովուրդների
հետ միասին հիմնական բնակիչներ էին դարձել նաև հայերը: Նրանք
Հայրենական պատերազմի տարիներին անձնվիրաբար մարտնչեցին
ֆաշիստական ղաւթիչների դմ ինչպես ուղմաճակատներում, այնպես
էլ օկուպանտների թիկունքում:

Ստաւրոպոլի երկրամասի պարտիզանական պայքարի ակտիւ
մասնակիցներից, կուսակցական ղեկավար գործիչներից էր Հրաչյա
Գրիգորի Սոխիկյանը (Սարենց)⁵⁷: Նա պատերազմի շրջանում ընտրւեց
երկրկոմի քարտուղար, դարձաւ Մ. Ա. Սուսլովի մերձավոր օգնական-
ներից մեկը⁵⁸: Կովկասի պաշտպանության լարւած օրերին Սարենցը
գլխավորում էր Ստաւրոպոլի երկրկոմի ադիտացիոն-պրոպագանդիս-
տական աշխատանքները, «Ստաւրոպոլսկայա պրավդա» թերթի խմբա-
գրությունը: Որպես երկրկոմի անդամ, ակտիւ մասնակցություն է ունե-
ցել երկրամասում պաշտպանական կառուցումների, կործանիչ գումար-
տակների և պարտիզանական շարժման կազմակերպման, սանիտարա-
կան դնացքներն ընդունելու և վիրավորներին տեղաւորելու գործում:

1942 թ. հուլիսի 23-ին երկրկոմի բյուրոյի նիստում հաստատւեց

55 ՏՃ՝ «Ставрополь в Великой Степественной войне 1941—1945 гг». Сбор-
ник документов и материалов, Ставрополь, 1962, стр. 214—216. (Далее—
«Ставрополь. Сборник док. и мат.»).

57 Հ. Գ. Սոխիկյանը (Սարենց) ծնւել է 1905 թ. Աւաբերդու շրջանի Աթան գյու-
ղում: Նախնական կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, այդտեղ էլ
մտել է մարքսիստական «Սոյարտակ» կազմակերպության մեջ: ՍՄԿԿ անդամ է 1927 թ.:
1920—1930 թթ. ղեկավար աշխատանք է տարել Հայաստանի կոմբիտմիության գա-
վառայի կոմիտեներում և կուսկենտրոնում: 1930—35 թթ. սովորել և աւարտել է
Մոսկւայի Պլեխանովի անվան ժողովրդական տնտեսության և կարմիր պրոֆեսու-
րայի ինստիտուտները: 1936 թ. ՍՄԿԿ Կենտկոմը Սարենցին գործուղել է Կուբէշև,
որտեղ նա ղեկավարել է մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնտեսագիտության ա-
մբիոնը, 1937 թ. աշխատել է Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմում որպես ագիտպրոպ-
րամի վարիչի տեղակալ, իսկ 1938 թ. Ստաւրոպոլի կուսերկրկոմում՝ բաժնի վարիչ,
ապա քարտուղար: Սկսած 1943 թ., 24 տարի անընդմեջ, նա Պլատիգորսկի պետական
մանկավարժական և օտար լեզուների ինստիտուտի դիրեկտորն էր: Մահացել է 1967 թ.
հունվարին:

58 ՏՃ՝ «Ставрополь. Сборник док и мат.», стр. 107—108.

պարտիզանական շարժման պլանը, իսկ օգոստոսին պետական օրգանները էվակուացվեցին Պյատիգորսկ, ապա՝ Ղզլար։ Իր «Непокоренный край» հիշողությունների ուշադրով գրույցիւմ Սարենցը, անդրադառնալով պատերազմական լարված օրերին, գրել է. «1942 թ. օգոստոսի 3-ի լույս 4-ի առափոտյան ժամը 3-ին Մ. Ա. Սուլովը հավաքեց երկրրկոմի բյուրոյի նեղ կազմին։ Ընդունված որոշումը պարտիզանական խմբերի ղեկավարներին պարտադրեց անմիջապես մեկնել իրենց նշված բազաները։ Երկրկոմի քարտուղարներից Ստավրուպոլ բազարում մնացին Մ. Ա. Սուլովը և հա։ Ինձ առաջադրանք էր արված արագացնել երկրամասային Քերթի խմբադրույթյան էվակուացիան Պյատիգորսկ, իսկ այստեղ թողնել պրոպագանդայի բաժնի աշխատողներից մեկ-երկու մարդու և անցնել բազմատիրամկայի Ռեզարիմանը։

Այդ օրերին ո՞վ կարող էր քնել...»⁵⁹։

Սուլովը և Սարենցը Ստավրուպոլից հեռացան վերջինը։ Կատարելով երկրկոմի առաջադրանքը, Սարենցը իրականացրեց «Ստավրուպոլյայա պրոլգա» Քերթի խմբադրույթյան փոխադրումը, ապա գլխավորեց նրա հրատարակումը։ Թերթը հասնում էր պարտիզանական ջոկատներին, օկուպացված շրջանների բնակչությանը, կարևոր դեր կատարում գիմադրույթյան պայքարի ծավալման գործում։ Թերթի էջերում լայնորեն լուսաբանվում էին ռազմաճակատների իրադրությունը, կարմիր բանակի հաղթանակները, մերկացվում էին օկուպանտների դադանությունները, կոլկասյան ժողովուրդներին պառակտելու նրանց քայքայիչ գործարքները։ Թերթը այրող առելույթուն էր սերմանում ֆաշիստական կարգերի դեմ, բնակչությանը կոչ անում սաբոտաժի կոմիտեի օկուպացիոն իշխանությունների կարդադրությունները, խտացնել պարտիզանների շարքերը, օժանդակել կարմիր բանակին։

Սարենցը հաճախ հանդիպումներ էր ունենում պարտիզանական ջոկատների ու գրանց հրամանատարների հետ, որպես երկրկոմի ներկայացուցիչ, մասնակցում մարտական գործողությունների պլանավորմանն ու քննարկմանը։ Նա սերտ կապերի մեջ էր Ստավրուպոլում հայտնի Ա. Գ. Օգնեկովի և նրա ղեկավարած համահավաք պարտիզանական զնդի հետ։

1942 թ. սեպտեմբերից Թերթի և Մոզդուկի շրջանում հիտլերականները ակտիվացրին իրենց գործողությունները, նեղելով Մալգոբեկի ուղղությամբ մարտնչող սովետական զորքերին։ Ստավրուպոլյան պար-

⁵⁹ Р. Г. Саренц, Непокоренный край, Ставрополь, 1962, стр. 32—33.

տիղտնների մի շարք ջոկատներ հոկտեմբերի 4—9-ը հանկարծակի գրոհներ կատարեցին, ջլատեցին թշնամու ուժերը: Հիտլերականների համար անսպասելի էր իրենց թիկունքում, ռազմաճակատի դժի մոտ ալբայիսի հարձակումը: Սկսվեցին դաժան մարտեր: Թշնամին զնդացիրներից, ականանետներից, տանկերից բացի պարտիզանների դեմ նևտեց, նաև ավիացիա: Պարտիզանները խփեցին մեկ ինքնաթիռ, մի քանի տանկ, լուրջ կորուստներ պատճառեցին հիտլերականներին:

Երեք այլ ջոկատներ, Բլագոդարնիի կուսշրջկոմի նախկին քարտուղար Ա. Գ. Օդնոկոզովի ընդհանուր ղեկավարությամբ, ռազմարշավի ելան դեպի Պրիկումսկ: Հոկտեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ լուրջ ընդհարում, որտեղ պարտիզանները սպանեցին 10 հիտլերական և երկու տասնյակ ոստիկան, ոչնչացրին 12 ավտոմեքենա: Առաջադրանքը կատարելով, նրանք վերադարձան իրենց բազան: Մարտերից հետո սովորաբար ջոկատները հավաքվում, քննարկում էին մարտարշավի արդյունքները: Հավաքին ներկա էր նաև Սարենցը: «Մարտական օպերացիաների քննարկումը ցույց տվեց, որ մեր պարտիզանները հմտացել են թշնամուն հարվածելու մեջ,— ասում է Սարենցը: — Դա հատկապես կարևոր է նշել նրա համար, որովհետև մեր պարտիզանները մեծամասնությամբ խաղաղ աշխատանքի մարդիկ էին և մինչ այդ չէին ծառայել բանակում...»:

Մարտարշավի արդյունքները քննարկելուց հետո պարտիզանները սկսեցին ընթերցել: Մենք ընկերներով նստած էինք եղեգնուտում:

Երեկոն մեղմ էր, տաք, բաց կապույտ առկայծում էին աստղերը: Օդնոկոզովը մտազբաղ երգում էր ինչ-որ մի երգ, բոլորս հիացմունքով լսում էինք նրա հաճելի տենորը:

— Դու համարյա կեմեշեն ես,— ասացի ես Օդնոկոզովին:

— Նա մեղ համար և՛ հայր, և՛ հրամանատար, և՛ կեմեշե է,— ասաց այնտեղ գտնվող բոլորովին պատանի աղջնակը:

— Իսկ դուք այստեղ ի՞նչ եք անում,— դիմեցի ես նրան:

— Էհ,— ասաց Օդնոկոզովը,— մի՛ նայիր, որ Տատյանան այսպես փոքրիկ է, ընդամենը 17 տարեկան, նա մեր մարտական պարտիզանուհին է:

Այդ ժամանակ ոչ մեկիս մտքով չէր կարող անցնել, որ մի քանի օրից հետո զերմանական տանկի հետ մենամարտում ողբերգական մահով կզոհվի այդ պատանի հայրենասիրուհին:

Երկինքը աստիճանաբար լուսավորվում էր... Ես պետք է վերադառ-

նայի Ղզլար: Ընկերները ուղեկցեցին ինձ: Մնաս բարեկին ընկ. Օղնոկո-
լովը ասաց.

— Հաճախ եկեք մեզ մոտ, շմուռանաք ժամանակին ուղարկել թեր-
թերն ու թերթիկները...

Մենք հրաժեշտ տվեցինք»⁶⁰:

Օղնոկոլովի համահավաք պարտիզանական ջոկատները նոր առա-
ջադրանք ստանալով, հոկտեմբերի 15-ին շարժվեցին դեպի Բշնամու
թիկունքը: Գետանցելով Կումուի ծանծաղուտը, նրա արեևյան ափին,
Վլադիմիրովի գյուղի շրջանում պարտիզանները կռվի բռնվեցին Բըշ-
նամու մոտոմբենայացաված ղորասյան հետ, կենդանի ուժի ու տխնի-
կայի զգալի կորուստ պատճառելով նրան: Կատաղի մարտերում հերոսի
մահով ընկան մի քանի պարտիզաններ, մահացու վիրավորվեց ջոկատի
հրամանատար Օղնոկոլովը, որի դիակը հողին հանձնվեց Ղզլարի քա-
ղաքային այգում: Սարենցը թաղման հանձնաժողովի նախագահն էր:

Եղավ մի պահ, երբ Ստավրոպոլի երկրամասի Կարաչաեա-Չերե-
զական ինքնավար Մարզի պարտիզանական ջոկատների միջև կապը
կտրվեց (նրանք կռվում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնանցքնե-
րում ու սառցադաշտերի գոտում): Ստավրոպոլի պարտիզանական
շարժման շտաբը և կուսերկրկոմը 1942 թ. դեկտեմբերին Սարենցին և
երկրամասային գործկոմի աշխատակից Օսիպովին գործուղեցին Բըի-
լիսի՝ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունից տեղե-
կանալու պարտիզանական ջոկատների ճակատագրի մասին: «Մենք
հանդիպում ունեցանք ռազմական խորհրդի անդամ ընկ. Եֆրեմովի
հետ,— ասում է Սարենցը,— նա շնորհակալությամբ ասաց այն մա-
սին, որ պարտիզանները անգնահատելի ծառայություն են մատուցել
Կլուխորի լեռնանցքով նահանջող ղորամասերին, զսպել են հակառա-
կորդի լեռնակեղծյան դիվիզիային, խանդարել նրա զորհը: Նա խոս-
տացավ Կլուխորյան լեռնանցքի մոտ առաջավոր գծում գործող սովե-
տական ղորամասերի միջոցով կապ հաստատել մեր պարտիզանների
հետ և նրանց մատակարարել զենք ու կենսամթերքներ»⁶¹:

Ավելի ուշ Սարենցը կատարեց մի նոր կարևոր առաջադրանք: Կու-
սակցություն երկրկոմի որոշմամբ նա, Ստավրոպոլի երկրամասային
գործարհկոմի նախագահ Սիդորենկոյի և ՆԳԺԿ-ի բաժանմունքի պետի
տեղակալ Բալաբասենկոյի հետ միասին, զխավորելով 84 հոգուց բաղ-

60 Հ. Գ. Սարենց, նշված աշխ., էջ 50—52:

61 Նույն տեղում, էջ 84:

կացած կուսակցական-սովետական աշխատողների խումբը, Աստրա-
խանի վրայով մեկնեց Կալմիկական տափաստան, առաջադրանք ունե-
նալով կապվել 39-րդ բանակի հրամանատարության հետ, երկրամասի
հյուսիսային շրջանի պարտիզանական ջոկատների և հարձակվող կար-
միր բանակի ղորքերի զործողությունները կոորդինացնելու, աղատա-
դրված շրջաններում սովետական իշխանության մարմինները վերա-
կանգնելու համար։ Սարենցը հաջողությամբ կատարեց նաև այդ առա-
ջադրանքը։ Նրա անունը անջնջելիորեն մտել է Ստավրոպոլի պաշտպա-
նության և պարտիզանական շարժման պատմության մեջ։

* * *

Տասնյակ հայեր են մարտնչել Կիսլովոդսկի «Լոմոնոսով», Մոզդոկի
«Թերեր», Գորյաչևոդսկի և մյուս պարտիզանական ջոկատներում ու
ընդհատակյա խմբերում։

Ֆաշիստական օկուպանտների դեմ պայքարի փայլուն օրինակներ
են ցույց տվել հանքային ջրերի առողջարանների, հոսպիտալների
բժշկական աշխատողների ընդհատակյա խմբերը։ Վտանգի ենթարկե-
լով իրենց կյանքը, նրանք ֆաշիստների արյունոտ դատաստանից փր-
կեցին կարմիր բանակի հարյուրավոր վիրավոր ու հիվանդ ղեկավարների
ու հրամանատարների կյանքը։ Կիսլովոդսկի ընդհատակայինների շար-
քերում գործում էին բժիշկներ Սերգեյ Սարկիսյանը, Աղաբովը, բուժ-
աշխատողներ և տնտեսավարներ Սերգեյ Մարտիրոսովը, Հարություն
Աբաջյանը, Սերգեյ Սարիբեկովը և ուրիշներ⁶²։ Կիսլովոդսկի հայրենա-
սերների խմբի զործունեությունը բացահայտվեց միայն Ստավրոպոլի
աղատագրումից 20 տարի հետո։

«Իզվեստիա» թերթի ընթերցողների խնդրանքով, խմբագրության
կատարած ուսումնասիրության հիման վրա, 1963 թ. փետրվարին թեր-
թը հրապարակեց իր սեփական թղթակից Լ. Բեխտերևի «Մարտ առանց
որևէ կրակոցի» փաստագրական ուշագրավ պատումը, որից տեղեկա-
նում ենք հետևյալը։

1942 թ. օգոստոսի 9-ի գիշերը գերմանական օդանավերը ուժեղ
ծեցին և գնդացիներից լուսատու փամփուշտներով զնդակծեցին Կիս-
լովոդսկի երկաթուղային կայարանը։ Առավոտյան սկսվեց բնակչու-
թյան էվակուացիան։

Կայարանում կանգնած էին ծանր վիրավորներով լեփ-լեցուն վա-

⁶² См. «Известия», 1963, 14 февраля.

գոնները: Օղային հարձակումը խուճապ առաջացրեց անօգնական վիրավորների մեջ: Անհանգստացած ծանր վիրավորների ճակատադրով, կայարան եկան հոսպիտալների մի խումբ հայրենասեր բժիշկներ՝ Ֆեոդոր Կավտունը, Սերգեյ Սարկիսյանը, Միխայիլ Գոնտարևը: Նրանք որոշեցին վիրավորներին փոխադրել մոտակա Մեմաշկույի անվան տուղջարանի շենքը:

Քաղաքում մնացած հոսպիտալների ծառայողների օգնությամբ մի քանի ժամվա ընթացքում առողջարանը լցվեց մոտ 1000 վիրավոր մարտիկներով: Այդքան էլ տեղավորվեցին մոտակա բնակարաններում: Աշխատանքը եռում էր, տնտեսուհիները սպիտակեղեն էին պատրաստում, խոհարարները ճաշ էին եփում, վիրահատություն սենյակներում բուժքույրերը հոսանում էին դորժիքները, իրենց սեղանների մոտ էին պրոֆեսորներ Ե. Յու. Կրամարենկոն, Տ. Ե. Գնիլորիբովը, վիրաբույժ Ս. Ա. Սարկիսյանը:

Ցաշխատները բաղադրի արվարձանների մոտ էին, երբ բժիշկները որոշեցին հոսպիտալը հայտարարել կարմիր խաչի հիվանդանոց: Ընտրվեց նախաձեռնող ղեկավար խումբ՝ Ֆ. Պ. Կավտունը որպես գլխավոր բժիշկ, Ս. Ա. Սարկիսյանը՝ գլխավոր բժշկի օգնական բուժական մասի գծով, Մ. Ե. Գոնտարևը՝ քարտուղար, Լ. Ն. Նեմսաձեն՝ բաժնի վարիչ, հին բուշխի Ի. Դ. Ուտկինը՝ տնտեսվար: Հիվանդանոցի շենքին ամրացվեց կարմիր խաչի դրոշմ: Նախաձեռնող ղեկավար խումբը կոչով դիմեց բնակչությանը, խնդրելով օգնություն ցույց տալ վիրավորներին: Քաղաքի բնակչությունը, որի մեջ քիչ չէին նաև հայերը, չհրմուրեն արձագանքեցին բժիշկների կոչին: Ներկայացած հարյուրավոր կանայք, որոնք բերում էին շշերով կաթ, դուլներով կարտոֆիլ, զամբյուղով լուլիկ: Իրենց ծառայությունն էին առաջարկում բժիշկներ, քույրեր: Հիվանդասրահներ:

Բժիշկներ Ալբարովը, Նեմսաձեն, Յակովլևը, Կոխովը, Կոզլովսկին, Զոտիկին, Սլոբիշնեիչը, Մարիա էրիստը, փակվելով իրենց սենյակներում, սկսեցին կազմել վիրավորների «հիվանդության պատմության» նոր թերթիկներ, փոխելով կենսագրական տվյալները, ըստ անհրաժեշտության՝ ոմանց ազգությունը, նաև ազգանունը:

Բժշկական բույրերն ու սանիտարուհիները օգնում էին վիրավորներին՝ թաքցնելու փաստաթղթերը, շքանշանները, ոչնչացնելու նամակները, լուսանկարները, փոխելու սպալական կալմի համադրեցու-

ները: Օկուպանտները համառորեն փնտրեցին սպաներին և կոմունիստներին, բայց ապարդյուն⁶³:

Կարեւոր և վտանգավոր էր տնտեսվարներ Սերգեյ Մարտիրոսովի, Զախար Դուդիրի, Անտոն Բոնդարեւի և Ուստինի աշխատանքը: Նրանք ստեղծեցին դադանի պահեստ, այնտեղ կենտրոնացրին բազաբային մթերանոցներից վերցրած յուղը, ձավարը, դեղատոններից ձեռք բերած դեղորայքը և վիրակապերը:

Մեծ դժվարություն էր ներկայացնում հացի խնդիրը: Յուրաքանչյուր հիվանդ ստանում էր 150—200 գրամ հաց: Շուտով այդ էլ սպառվեց: Նախաձեռնող խումբը տաքնապով դիմեց փոխ վարիչ Ֆեդոբեցին, որը հայրենասեր բանվորներ Սերգեյ Սարիբեկովի, Հարություն Աբաջյանի, Պիշերսկու և Պետրովի հետ միասին գտան ելքը: Բնակիչների ալյուրով կազմակերպվեց հաց թխելու գործը, իսկ ստացված աճը տրամադրվեց հիվանդանոցին: Այդպիսով վիրավորները փրկվեցին անխուսափելի սովամահությունից:

Օկուպացիայի ընթացքում բժիշկների խմբի առջև կանգնեցին նոր, ավելի դժվարին և վտանգավոր հարցեր: Քաղաքի պարետը հիվանդանոցի ղեկավարությունից շարունակ տեղեկություններ էր սահմանել հիվանդների թվի և կազմի վերաբերյալ: Բժիշկները և սպասարկող անձնակազմը մտհը աչքի առաջ ունենալով, ամեն միջոց գործի դնելով լաբբեում էին վիրավորների կազմը և պակաս թվել: Էին ցույց տալիս:

1942 թ. հոկտեմբերի վերջին, ռազմաճակատում իրադրության փոփոխման հետ կապված, գերմանական պարետը պահանջեց դատարկել հիվանդանոցը, իսկ վիրավորներին ղեկավարել փոխադրել Ժիտոմիր: Ընդհատակյա խմբի բժիշկները հարյուրավոր վիրավորների ծածուկ հաշմանդամության վկայականներ տալով, դուրս գրեցին և խորհուրդ տվեցին փախչել, որքան կարելի է հեռու: Ումանց քողարկելու համար զոհատվորեցին հիվանդանոցային խալաթներից շտապ կարած քաղաքացիական հագուստներով: Այս գործում դարձյալ մեծ օգնություն ցույց տվեցին քաղաքի բնակիչները, որոնք թաքցրել էին նաև հեռացող սպաների փաստաթղթերը:

Օկուպանտների պահանջով սկսվեց հիվանդանոցի էվակուացիան, իսկ բժիշկների խումբը ղանաղան պատճառաբանություններով շարունակ դանդաղեցնում, ձգձգում էր ձեռնարկումները: Ժամկետին կայաքան ներկայացած 52 վիրավորների ղեկավարություն էր սպառնում,

63 Տե՛ս նույն տեղում:

սակայն բժիշկները կարողացան նրանց նույնպես արագ և աննկատ հեռացնել քաղաքից և տեղավորել Կարաչևյան հիվանդանոցում, իսկ նրանցից 7-ին, իբրև հոգեկան հիվանդների, տեղափոխեցին Գորյաչե-վոդսկի հոգեբուժական հիվանդանոց (այստեղ նույնպես կային նվիր-ված սովետական հայրենասեր բուժաշխատողներ):

Հիտլերականներին հաջողվեց 2 զնացքով ժիտոմիր քշել ընդամենը 400—450 վիրավորների: Նրանց հետ մեկնեցին նաև մի խումբ բժիշկ-ներ ու քույրեր, որոնց օգնությամբ ճանապարհին խմբերով փախան վիրավոր զինվորներ ու սպաներ: Նրանք միանում էին պարտիզանա-կան ջոկատներին կամ կարմիր բանակի զորամասերին:

Ստավրոպոլի երկրամասի ազատագրումից հետո սովետական զոր-քերը իրենց հաղթական հարձակումները շարունակեցին Դոնի Ռոստովի և Բատայսկի ուղղությամբ:

ԴՈՆԻ ՌՈՍՏՈՎ ԲԱՆԱՔՈՒՄ ԵՎ ՄԱՐՁՈՒՄ

Կովկասի նախադուռ՝ Դոնի Ռոստովը, 1941 թ. նոյեմբերից մինչև 1943 թ. փետրվարը երկու անգամ ձեռքից ձեռք անցավ: Հիտլերական-ները օկուպացիայի շուրջ չոթ ամիսների ընթացքում հրեշավոր շարիք-ներ գործեցին քաղաքում և մարդում: Նրանք քաղաքի բնակչությանը մասսայաբար քշեցին ճամբարներն ու բանտերը, պայթեցրին բանտի շենքը, որի փառակների տակ զոհվեց 1154 մարդ: Շախտի քաղաքում զնդակահարվեց 14 հազար մարդ: Մասսայական կոտորածներ ու կողո-պուտ կատարվեցին Տադանրոգում, Ադովում, Նովոչերկասկում և այ-լուր: Սովետական բնակչությունը 1941 թ. հոկտեմբերից մինչև 1943 թ. փետրվարը համառ ղմադրություն ցույց տվեց հիտլերյան զավ-թիչներին:

Օկուպացիայի շրջանում մարզի բոլոր քաղաքներում և գյուղերում ստեղծվեցին մոտ 70 պարտիզանական ջոկատներ, խմբեր և ընդհա-տակյա կազմակերպություններ⁶⁴, 1942 թ. ամառվանից պարտիզանա-կան շարժման հարավային շտաբը, թշնամու թիկունքում պայքարը ակտիվացնելու նպատակով, Ռոստովի մարզ է ուղարկում 63 դիվեր-սիոն-հետախուզական խումբ և 4 պարտիզանական ջոկատ⁶⁵, նրանք գործեցին կուսակցության մարզկոմի անմիջական ղխավորությամբ,

64 *Տե՛ս* В. П. Зайцев, Дон в годы Великой Отечественной войны, Ростов-на-Дону, 1958, стр. 19.

65 *Տե՛ս* Г. Перекальский, Бойцы подполья, Ростов-на-Дону, 1963, стр. 5.

Հարավային ռազմաճակատի հրամանատարության և ռազմական խորհրդի հետ սերտ համագործակցությամբ:

Ռոստով քաղաքում են գործել «Վսլերյոդ», «Մստիտել», «Զլոյ ռազվեդչիկ», երկաթուղային շրջանում՝ «Տրամվայչիկ» և Ստալինի անվան ջոկատները: Ստալինի անվան ջոկատի շուրջն էին համախմբված, նրա հետ էին կապված ընդհատակյա-դիվերսիոն մի շարք խմբեր և միայնակ գործող հայրենասերներ:

Աչքի ընկնող գործեր կատարեցին Տազանրոզի, Ազովի, Նովոչերկասկի, Վերխնե-Դոնսկի, Կուլչինսկի, Ալեքսանդրովսկի և մյուս շրջանների պարտիզանական ջոկատներն ու խմբերը: Նիկոլինկովսկի շրջանի «Օտովածին» № 1 և № 2 ջոկատները մասնակցել են նաև Թամանի և Նովորոսիյսկի ազատագրմանը: Հերոսական մարտերով աչքի ընկան Միլյուտինսկի շրջանի 3 ջոկատ, Օրլովսկի շրջանի «Ստեպանոյ Օրյոլ» և Միդուլինսկի շրջանի «Դոնսկոյ կազակ» ջոկատները: Վերջինիս մարտական հրամանատարն էր կուսշրջկոմի քարտուղար Մերկուլովը: Սեմիկարակոբսկի շրջանի «Գրուզա» ջոկատը հրատարակել և տարածել է «Պրիագովսկայա պրավդա» անլեգալ թերթը:

Ակտիվ գործողություններ ծավալեցին Կուլբիշկյան շրջանի Միլերովոյե գյուղի և Ռոմանովսկի շրջանի կոմերիտական ընդհատակյա խմբերն ու Գլուբոկոյե կայարանի կոմերիտական պարտիզանները: Հերոսական գործեր կատարեցին կուսակցական ընդհատակի ղեկավարությամբ գործող Ռոստովի շրջանի պիոներները, հատկապես Շախտի քաղաքի «Ածխագործների որդիներ» դիվերսիոն խումբը:

Ոչ լրիվ սովյալներով Ռոստովի մարզի պարտիզաններն ու ընդհատակայիները սպանել են 5329 և գերի վերցրել 4126 ֆաշիստական զինվոր ու սպա, գրավել են 4514 հրացան, 76 գնդացիր, 435 ավտոմեքենա, 30 թնդանոթ ու ականանետ, ոչնչացրել են 720 ավտոմեքենա, 43 մոտոցիկլետ, խփել 19 տանկ, պայթեցրել 9 երկաթուղային կամուրջ, խորտակել մոտ հարյուր վագոն ու շոգեքարշ:

Արիության ու հերոսության համար ավելի քան 200 պարտիզաններ ու պարտիզանուհիներ պարգևատրվել են մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, հարյուրավոր հայրենասերներ՝ «Կովկասի պաշտպանության համար» մեդալով⁶⁶:

Դոնի փառաբանված հայրենասերների մեջ կային նաև բազմաթիվ հայորդիներ:

66 Տե՛ս Վ. Պ. Զայցև, *Եղված աշխ.*, էջ 32:

Ռոստովի ժողովրդական աշխարհազորի հրաձգային զնդի շարքերում, որը կարմիր բանակի զորքերի հետ միասին համառ մարտեր մղեց քաղաքի պաշտպանության համար, արիաբար կռվել են հարյուրից ավելի հայ աշխարհազորայիներ՝ կոմունիստներ, կոմերիտականներ և անկուսակցական հայրենասերներ⁶⁷։ Նրանցից շատերը իրենց ռուս զինակիցների հետ միասին քաղաքը թշնամու կողմից օկուպացնելուց հետո համալրիցին պարտիզանական ջոկատների և ընդհատակյա կազմակերպությունների շարքերը։ Տասնյակ հայ պարտիզաններ և ընդհատակայիներ կային Ռոստովի Պրոլետարական քաղաքամասում (նախկին Նոր Նախիջևանում) և նրա շուրջը աճած Մյասնիկովսկի շրջանի հայկական գյուղերում՝ Չալգրում, Բուշիյե Սալիում, Բերբեր-Օբայում, Սուրբ Խաչ ավանում (այժմ Մյասնիկովան) և ուրիշ բնակավայրերում։

Ակտիվ պարտիզաններից էին Բադևոս Գրիգորի Աղաբաբյանը (Բորիս), Կարս Աբրահամի Կարապետովը (Վլոդյա), Ֆեոդոր Խրիստաֆորի Դեմիրյանը, Անտոնինա Իվանի Աղաբաբյանը, Հարություն Օզանեղովը, Յուլիա Պավլովնա Ասկանասովը, Գրիգորի Խերջիկը (Գրիշա), Ասվատուր (Ասատուր) Խաչատուրի Դեմիրջանը, Ասողիկ (Ասյա) Ասատուրի Օտարովը, Արմենակ Խարախաշովը, Վլադիմիր Ագարի Մովսեսովը, Մարտին Պավլևի Աթոյանը, Ալեքսեյ (Լյոնյա) Զակիրյանը և ուրիշներ։

Նրանց ճնշող մեծամասնությունը մարտնչել է Ռոստովում՝ Մ. Մ. Տրիֆոնովի (Յուզով) ղեկավարած Ստալինի անվան ջոկատում կամ կապված է եղել նրա հետ, մասնակցել դիվերսիոն ու հետախուզական գործողություններին։

Միևայիլ Տրիֆոնովը պատերազմի սկզբից կարմիր բանակի շարքերում կռվել է Հարավային ռազմաճակատում։ Իրադրության բերումով Դոնբասում դարձել է ընդհատակյա-դիվերսիոն խմբի ղեկավար, ապա վերադաս հրամանատարության առաջադրանքով փոխադրվել Դոնի Ռոստով։ Մինչ այդ, այստեղ ակտիվ պարտիզանական դիվերսիոն գործողություններ էր ծավալել կոմունիստ Կոստանդին Նիկոլանիչ Պեչի խումբը, որը սակայն 1942 թ. հուլիսի 31-ին տապալվել էր։ Գետտադոն ձերբակալելով Պեչիին և նրա խմբի անդամներից շատերին, օգոստոսի 3-ին բոլորին գնդակահարեց։ Պեչիին փոխարինեց Յուզովը, խմբի

⁶⁷ Партархив Растовского обкома КПСС, ф. 13, оп. 13—16, св. 2, книга списков Ростовского стрелкового народного ополчения (в дальнейшем: ПАРО КПСС).

կենդանի մնացած ընկերները համախմբվեցին նրա շուրջը: Պոլիկլինիկայի բժշկուհի Դորա Պավլովնան Յուզովին ապահովեց աշխատանքով և համապատասխան փաստաթղթերով: Յուզովը Հարավային ռազմա-ճակատի ռազմական խորհրդին կից պարտիզանական շարժման շտաբից հրահանգ ստացավ շարունակել հետախուզական տվյալների հավաքումը և առաքումը, համալրել պարտիզանական ջոկատը և այն ղինել հակառակորդի հաշվին, աշխատանք տանել բնակչության մեջ և գերմանական ղինվորների շրջանում, պահպանել խիստ կոնսպիրացիա, նախապատրաստել և կարևոր օբյեկտներում կազմակերպել դիվերսիաներ⁶⁸:

Այդպիսով, կապ է հաստատվում ջոկատի և պարտիզանական Հարավային շտաբի միջև: 1942 թ. նոյեմբերին ջոկատը հիմնովին վերակազմվեց, և Յուզովը դարձավ հրամանատար: Կազմակերպվեցին մանր խմբակներ, որոնցից չորաքանչյուրին կոնկրետ մարտական խնդիր տրվեց՝ դորձել քաղաքի տարբեր մասերում: Դիվերսիոն-մարտական խմբակի ղեկավար դարձավ ջոկատի շտաբի պետ Սերգեյ Կուկուչևը (Օրլով), օպերատիվ մարտական խմբակը ղեկավարում էր ջոկատի կոմիսար Վիկտոր Բլազոդարևը, իսկ կոնսպիրատիվ-տնտեսական խմբակը՝ Թադեոս Աղաբաբյանը⁶⁹:

Քաղաքում ստեղծված կոնսպիրատիվ տպարանում հազարավոր օրինակներով տպագրվում և տարածվում էին անլեզալ պարտիզանական թերթեր, հակաֆաշիստական կոչեր, թուուցիկներ: Խիզախ պարտիզան-ընդհատակայիներից ոմանք հատուկ առաջադրանքներով աշխատանքի էին տեղափոխվում օկուպացիոն իշխանության հիմնարկություններում՝ բորսայում, ոստիկանությունում, ռազմադերձների ճամբարներում, պոլիկլինիկաներում, գեղատներում: Նրանց օժանդակությամբ հետախուզական տվյալներ էին հավաքվում, կազմակերպվում ռազմագերիների փախուստ ճամբարներից, դիվերսիոն գործողություններ և հարձակումներ էին կատարվում օկուպանտների կարևոր օբյեկտների վրա: Զոկատի շարքերում 1943 թ. հունվարին արգեն ընդգրկված էր 122 պարտիզան (այդ թվում 24 կին):

Յուզովի ջոկատը ակտիվ դեր խաղաց նաև կարմիր բանակի կողմից Ռոստովը ազատագրելու մարտերի օրերին: Իր գոյություն ընթացքում նա ոչնչացրել է 260 ֆաշիստական ղինվոր ու սպա, 4 թնդանոթ ու

68 Տե՛ս Գ. Պերեկալսկի, նշված աշխ., էջ 22:

69 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

ականանետ, 6 հաստոցային գնդացի, պաշկեցրել ղինամթերքի, բեն-գինի, հանդերձանքի 6 պահեստ, մեկ կոշիկի գործարան, որտեղ այրվել է 480 հեծելազորային թամբ, 6000 հատ կաշի: Զոկատը խորտակել է մեկ երկաթուղային գնացք՝ 20 ցիստերն վառելիքով: Բացի այդ, նա թշնամուց խել է 72 հաստոցավոր և ձեռքի գնդացի, 34 ավտոմատ, 791 հրացան, հարյուր հազարից ավելի փամփուշտ, 5 ավտոմեքենա, գերի է վերցրել մի քանի տասնյակ ֆաշիստական ղինվոր ու սորա: Ծամբարներից ազատել է 800 սովետական ռազմագերիների⁷⁰:

Այս պայքարի մեջ իրենց ուռս ղինակիցների հետ միասին անձնա-զոհության և քաջության փայլուն օրինակներ են ցույց տվել Յուզովի ջոկատի հայ պարտիզաններն ու պարտիզանուհիները: Նրանցից առա-վել աչքի ընկած պարտիզաններից է Ռոստովի բնակիչ Թադեոս Աղա-բաբյանը, որը լավ ծանոթ էր տեղանքին և մարդկանց: Ստանձնելով կոնսպիրատիվ-տնտեսական խմբակի հրամանատարի պարտականու-թյունը, նա կարևոր դեր կատարեց ջոկատի շարքերի աճման, մարտա-կան և տնտեսական գործողությունների պլանավորման ու իրականաց-ման գործում: Ռոստովի ազատագրումից հետո նա պայքարը շարու-նակել է ուկրաինական հողում: Թադեոս Գրիգորի Աղաբաբյանին տըր-ված մարտական բնութագրում ասված է. «1942 թ. հուլիս ամսից կա-մավոր մտել է օկուպացված Դոնի Ռոստով քաղաքում գործող Ստալինի անվան պարտիզանական ջոկատը (հրամանատար Յուզով) և նրա շար-քերում է գտնվել մինչև Ռոստով քաղաքը վերամանական օկուպանտե-րից ազատագրելը (1943 թ. փետրվար):

Զոկատում աշխատել է նոր անդամներ հավաքագրելու և ընդգրկե-լու ուղղությամբ, լեզալ բնակվելու փաստաթղթեր է մատակարարել, ղենք է ձեռք բերել և զբաղվել կոնսպիրատիվ բնակարաններ ճարելու հարցով:

Զոկատի հրամանատարությունն առաջադրանքով ղեկավար աշխա-տանքի է անցել բուրգոմիստություն (քաղաքապետարան) ճաշարա-նում, այնտեղ կազմակերպելով ջոկատի ավելի քան 100 անդամների սնումը: Մասնակցել է մարտական բոլոր գործողություններին:

1943 թ. մարտից մինչև 1944 թ. հունվարի 1-ը ծառայության մեջ է գտնվել Հարավային, 4-րդ և 1-ին Ուկրաինական ռազմաճակատների պարտիզանական շարժման շտաբներում, վարել է մատակարարման

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76, 78: Յուզովի ջոկատը Ռոստովի ազատագրումից հետո մարտնչեց Դանբաստում, ուկրաինացի պարտիզանների շարքերում:

գծով պարտիզանական ռեզերվային ջոկատի հրամանատարի օգնականի պաշտոնը, իրեն դրսևորել է որպես կարգապահ, ընդունակ, գործունյա, պարտիզան»⁷¹։

Աղաբաբյանի խմբակի անդամների մատական գործերի մեջ կալեւոր տեղ են դրավել տնտեսական օպերացիաները։ Նրանք, վտանգի առկա դնելով իրենց և ընտանիքի անդամների կյանքը, պարտիզանական ջոկատի համար հալթայթել են անհրաժեշտ կենսամթերքներ։ Կենսամթերք հալթայթելու կարեւոր օբյեկտներից էր Ռոստովի քաղաքապետարանի ճաշարանը, որը նախատեսված էր օկուպացիոն իշխանութւյան պաշտոնյաների և ոստիկանութւյան սպասարկման համար։

Աղաբաբյանը պատերազմից առաջ աշխատել է առևտրի սիստեմում և ծանոթ էր մատակարարման գործին։ Այդ նկատի ունենալով, պարտիզանական ջոկատի հրամանատարութւյունը նրան հատուկ առաջադրանքով աշխատանքի տեղավորեց ճաշարանում։ Թաղեցուց սկզբում աշխատում էր որպես ճաշարանի վարիչի օգնական։ Շուտով հմուտ կոնսպիրատորին հաջողվեց դրավել ֆաշիստների դրածո, ծուլ ու ապաշնորհ վարիչի տեղը։ Այդ էին պահանջում նաև պարտիզանական ջոկատի շահերը։

Օգտագործելով իր դիրքը, Աղաբաբյանը ճաշարանում ծառայութւյան վերջրեց պարտիզանների կողմից վստահված 18 մարդու, կիզա Ակիմովան գանձապահ էր, կինը՝ Անտոնինա Աղաբաբյանը՝ բուֆետի վարիչ։ Ընդունեց նաև մեծ թվով մատուցողներ, խոհանոցի ու պահեստի աշխատողներ, բեռնակիր-սալապաններ։ Այդ հնարավորութւյուն տվեց նյութապես ապահովել դիմադրութւյան պայքարի շատ մարդկանց։ Աղաբաբյանին մեծ օգնութւյուն ցույց տվեց խմբակի անդամ, հացի կրպակի վարիչ, ռոստովցի կոմերիտական Կարպ Աբրահամի Կարապետովը (Վոլոդյա)։ Նա նախքան օկուպացիան ծառայել էր ավիադորամասում որպես հրաձիգ։ Մարտական առաջադրանքի կատարման ժամանակ վիրավորվեց և ընկավ հոսպիտալ, չկարողանալով էվակուացվել։ Բուժվելուց հետո Կարապետովը վերադարձավ տուն և

⁷¹ ՀՄԳՊԿ արխիվ, ֆ. 304, գ. 1, թ. 3։ Բ. Գ. Աղաբաբյանը ծնվել է 1904 թ. Ախալքալաքում, տաթարական կրթութւյուն ստանալուց հետո .ծնողների հետ փոխադրվել և մշտական բնակութւյուն է հաստատել Դոնի Ռոստովում։ Հայրենական պատերազմից հետո, 1946 թ. Աղաբաբյանը ընդունվել է ՄՄԿԿ շարքերը, շարունակել է աշխատել առևտրի սիստեմում։ Նրա մահվանից հետո կինը՝ Անտոնինա Աղաբաբյանը, ռոստովցի բանահավաք Սահակ Զարիֆյանի միջոցով, Հայաստան ուղարկեց ամուսնու պարտիզանական փաստաթղթերը։

1942 թ. հոկտեմբերին ընդունվեց Յուզովի ջոկատը⁷²: Կատարելով հրամանատարության առաջադրանքը, նա, Վերա Խոխլովի, Ալեքսեյ Պոնոմարենկոյի, Սերգեյ Կուկուչուկի հետ, հացի խանութից և Աղաբաբյանի ճաշաբանից սկսեց կենսամթերքների մատակարարել քաղաքում փաստաթուղթ չունեցող յուրալիներին՝ պարտիզաններին, բանտում գերտնջվող ընկերներին և ապստամբներին, ճամբարի ընդհատակայիններին:

Նրանց համատարիմ օգնականներից էին բեռնակիր-սալլապան Ասվատուր Դեմիրյանը, Արմէնակ Խարախաշովը և ուրիշներ: Նրանք անձնազուգումբ կատարեցին մթերքները տեղ հասցնելու վտանգավոր ու դժվարին առաջադրանքները⁷³:

Կարապետովի անձնական հաշվում գրանցված է ոչնչացված մեկ գերմանացի դիմվոր ու երկու ոստիկան: Նրան հաջողվել էր նաև կաշառքի միջոցով Գերմանիա, սարկական աշխատանքի բշվելուց առատել 16 երիտասարդ աղջիկների ու տղաների: Այդ բանում նրան օգնություն էր ցույց տվել նաև բժիշկ Մարտին Աթոյանը⁷⁴:

Բազմազան են Աղաբաբյանի և նրա խմբի պարտիզանների սխրագործությունները:

Բնատուլ քաղաքի նախկին պարեա Բորշչը, որը դադարառությանը ծախվելով հիտլերականներին, դարձել էր շրջանային ոստիկանական մասի սկետ և շատ չարիքներ էր գործել, հանկարծ հեռացավ պաշտոնից: Պարտիզաններին խիստ հետաքրքրում էր, թե ո՞րն է դրա պատճառը, ինչո՞ւ աշգուհս վարվեց խորամանկ ու նենդ պարեա, ի՞նչ նոր որոգայթ էր լարվում բնակչության դեմ: Այդ հարցով անձամբ զբաղվեցին ջոկատի հրամանատար Յուզովը և Աղաբաբյանը: Զոկատի հրամանատարը հանձնարարեց Աղաբաբյանին՝ ծանոթանալ Բորշչի հետ, ձեռք բերել նրա վստահությունը և պարզել բանի էությունը: Աղաբաբյանը այդ գործում օգնական բնարեց իր հին պաշտոնակից, վրացուհի Վերա Գեորգիենա Բրոդեկշվային, ոչը գեղեւս պատերազմից առաջ Բորշչի կնոջ՝ Լյուդմիլայի ընկերուհին էր: Բորշչի հետ Վերայի ծանոթությունը սկսեց է հասցնել նաև Աղաբաբյանի պաշտոնի և դիրքի բարձրացմանը:

Ծանոթության միջոց բնարվեց հյուրասիրությունը, իսկ դրա առիթը դարձավ Վերայի 12-ամյա բեռորդու կնունքը: Մի բանի օրից հետո Աղաբաբյանի ճաշարանի բարիքներով ծանրաբեռնված Վերա Գեորգի-

72 ՏԷՍ Գ. Պերեկալսկի, Եշված աշխ., էջ 25—26:

73 ՏԷՍ ՀՄՊՊԿ արխիվ, ֆ. 304, գ. 9, Բ. 1—2:

74 ՏԷՍ նույն տեղում, գ. 6, Բ. 1:

կնալի սեղանը բացվեց հյուրերի առջև: Ներկա էր նաև Լյուդմիլան, ամուսնու՝ Բորշչի հետ, որն արդեն խմած էր եկել:

«Այդպէս ավելի լավ» — մտածեց Աղաբաբյանը և անմիջապէս ներկայանալով Բորշչին, սիրալիր առաջարկեց խմել իրենց ծանոթութեան կենացը: Բորշչը սիրով ընդունեց առաջարկութունը, խմեց և մի քանի բաժակից հետո ավելի հարբեց: Աղաբաբյանը այնքան մտերմացավ Բորշչի հետ, որ նրա անունից հրավիրեց քահանա Զաբորովսկուն՝ կնուներ տանը կատարելու համար: Խմիչքի սիրահար քահանան եկավ, բայց սա էլ հարբեց և մոռացավ իր պարտականութեան մասին: Այդպիսի իրադրութեան մէջ հարմար պահ ընտրելով, Աղաբաբյանը Բորշչին խնդրեց իրեն աշխատանքի վերցնել ոստիկանատանը՝ մատակարարման գծով:

— Ոստիկանութեանում ես արդեն չեմ ծառայում, շուկայի դիրեկտորի աշխատանքը ինձ ավելի է դուր գալիս, — ասաց Բորշչը, ինքնագոհութեամբ: — Այնտեղ ինձ կհաջողվի ավելի շատ մարդկանց մերկացնել, որոնք վնաս են հասցնում զերմանական հրամանատարութեանը և հայտնել այնտեղ, որտեղ պետք է⁷⁵:

Մյուս օրը Աղաբաբյանի զրպանում էր ոստիկանատան մօտեղ աշխատակցի վկայականը: Դա նրան հնարավորութիւն տվեց աղատ կերպով շրջել քաղաքում և ավելի լավ ծառայել զինագրութեան պայքարին: Նա միաժամանակ իր հերթին ոստիկանատանը հաջողացրեց աշխատանքի ընդունել նաև ջոկատի մարդկանցից կոմերիտուհի Սիմոնովային՝ որպէս քարտուղար և թարգմանիչ: Հնդհանրապէս շիրականացված փնտռելից շատ բան պարզվեց պարտիզանների համար: Նրանք զգուշացան Բորշչի ծրագրած նոր որոգայթներից: Պարտիզանական պայքարի նպատակին օգտագործվեց նաև քահանա Զաբորովսկու հետ ծանոթութեանը, որն իր կամքին հակառակ ներքաշվեց հակաֆաշիստական պայքարի մէջ: Զաբորովսկին պարտիզաններին օգնեց դրամով, եկեղեցու պահեստից գինի տրամադրեց՝ բորսայի պաշտոնյաներին և ոստիկաններին կաշառելու համար: Նա համաձայնեց եկեղեցին դարձրնել զենքի պահեստ և պարտիզանների հանդիպման կոնսպիրատիվ վայր:

Յուզովի պարտիզանների և ընդհատակայինների պայքարում կարևոր տեղ են գրավել նաև թշնամու զորամասերը քայքայելու նպատակով իրականացվող միջոցառումները: Դրանց շնորհիվ հաջողվեց կապ-

75 ՏԷՍ Դ. Պետրեկալսկի, նշված աշխ., էջ 33:

վել մի խումբ ռումինացի և սլովակ զինվորների հետ, որոնք պարտիզաններին օգնում էին հետախուզական տվյալներով և զինամթերքներով:

Հիտլերյան բանակում զաշնակից զինվորների միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ անվստահության և հակակրանքի տրամադրություններն ավելի խորացնելու ուղղությամբ պարտիզանները ձեռքից բաց չէին թողնում հարմար առիթը: Այդպիսի առիթ եղավ 1943 թ. նոր տարվա տոնախմբությունը: 1942 թ. դեկտեմբերի վերջերին բուրգոմիստր Կազաչեք-Նվտուշենկոն ճաշարանի վարիչ Աղաբաբյանին հանձնարարեց տոնախմբություն կազմակերպել պարոնայք սպաների համար: Այդ մասին Աղաբաբյանը անմիջապես տեղեկացրեց Յուզովին: Զոկատի հրամանատարությունը որոշեց այդ տոնախմբությունը օգտագործել հիտլերյան բլոկի սպայության հարաբերությունների մեջ նկատված ճեղքվածքը ավելի խորացնելու, «սկանդալ ու վեճ» բորբոքելու համար⁷⁶: Այդպես էլ արվեց:

Աղաբաբյանն իր օգնականների հետ միասին մեծ ջանասիրությամբ պատրաստեց տոնական զահլիճը, կանգնեցրեց խաղալիքներով զարդարված տոնածառը, բացեց սեղան: Բուրգոմիստրը հավանություն տվեց պատրաստությանը, ցանկանալով ստորաբարձրությամբ դուր գալ հիտլերականներին, հաճույքով իր վրա վերցրեց տոնախմբության կառավարումը: Նա ճաշարանի աշխատողներից պահանջեց հատուկ հոլատարությամբ սպասարկել զերմանացի սպաներին: Աղաբաբյանն օգտագործելով բուրգոմիստրի այդ կարգադրությունը, իր մարդկանց պատվիրեց անուշադրության մատնել ռումինացի և սլովակ սպաների սեղանները:

Սկսվեց զինարբուք: Գերմանացի սպաները լկտիությամբ անհանգրստացնում էին մատուցող կսնակն, աղջիկներին, իսկ վերջիններս պաշտպանություն էին փնտրում ռումինացի և սլովակ սպաների մոտ: Սկիզբ առավ տուրուղմփոց: Կոտրուվում էին ամանեղենները, իրար վրա էին շարտում խմիչքի շշերը, փշրվեց զահլիճի ջահը: Յուզովի հրամանով անջատվեց լուսավորությունը: Պարտիզան-սպասարկողները հյուրերին թողնելով մթության մեջ, հեռացան: Դահլիճը տափնուվրա արվեց: Առավոտյան շատ սպաներ երեացին վիրակապերով:

Պարտիզանների այս օպերացիան ճիշտ նպատակին հասավ, որի մեջ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Աղաբաբյանն իր խմբով:

Հարավային ռադմաճակատին կից պարտիզանական շարժման շտա-

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36—37:

բի օպերատիվ բաժնի պետ Գ. Ա. Պերեկալսկին, իր աշխատութեան մեջ հատկապէս անդրադառնալով Աղաբաբյանին, արձանագրել է. «Դժվարին խնդիր էր ընկել Աղաբաբյանին, բայց նա արդարացրեց պարտիզանների հույսերը, կատարեց ջոկատի հրամանատարութեան առաջադրանքը»⁷⁷:

Հայ պարտիզաններ կային նաև կոմունիստ Եկատերինա Գոլուբակի և Ֆեոդոր Կովալևի ղեկավարած «Տրամվայչիկ» խմբակում: Նրանց խմբի մեքենագրուհին էր հայուհի Յուլիա Ապանասովան: Նա ջոկատի կոչերն ու թերթիկները գիշերները գրամեքենայով բազմացնում էր և հանձնում տարածողներին: Այդ թերթիկները ումբի նման «պայթում» էին օկուպանտների զխիւն: «Տրամվայչիկ» խմբի թերթիկները հասնում էին նաև ռազմագերիների համարար: Այստեղ դրանց ակտիվ տարածողներից էր Հարություն Օգանեզովը, որը ղեկավարում էր ընդհատակյա խմբակ, պատրաստում էր փախուստի⁷⁸:

Բոլշեիկ-չեկիստ Գ. Ֆ. Ժուլիկի պարտիզանական խմբում էր մարտնչում Ալեքսեյ (Լյոնա) Զակիրյանը: Խումբը ձեռք էր բերել ձեռքի 4 զնդացի, 9 հրացան, ավտոմատներ, նռնակներ, կատարել դիվերսիաներ: Խումբը կապ էր հաստատել Դոնի Ռոստովի կենտրոնական երկաթուղային կայարան առաջինը թափանցած ավագ լեյտենանտ Ղուկաս Մադոյանի գումարտակի հետ: Իրադրությունը ստուգելու համար Ժուլիկը պարտիզաններ Ռոմանովին, Մուխոյարին, Կրասնովին ու Զակիրյանին ուղարկեց հետախուզութեան: Վերջիններս Մադոյանի գումարտակի գործողութեան շրջանի մարտադաշտից դուրս բերեցին 4 վիրավոր կարմիր բանակային, հաց և ալյ մթերք հասցրին օղակում մարտնչող հերոսական գումարտակին, որը Ռոստովն ազատագրող կարմիր բանակի առաջին ստորաբաժանումներից էր: Նրա հրամանատարն արժանացավ Սովետական Միութեան հերոսի կոչման:

Հիշյալ պարտիզանական բաղյակը մինչև փետրվարի 14-ը օր ու գիշեր հետախուզութեան էր կատարում Նոր Նախիջևանում, Ռոստովի՝ Էնգիլսի, Կարլ Մարքսի և Բուդյոննու անվան փողոցների շրջանում: Ռոմանովը և Զակիրյանը բախվեցին գերմանական ավտոմատավորների հետ: Մարտում ծանր վիրավորվեց Ռոմանովը, սակայն Զակիրյանը չլքեց ընկերոջը: Նրանք միասին կատարեցին հրամանատարութեան առաջադրանքը: Ռոստով քաղաքի ազատագրումից հետո Զա-

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 25:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53 և 92:

գիրյանը ընկերների հետ շարունակեց պայքարել «Օտավաթնի—2» պարտիզանական ջոկատում, մասնակցելով Ռոստովի մարզի ազատագրման կռիվներին⁷⁹։

Դոնի Ռոստովում մղված մարտերում հերոսաբար զոհվեցին շատ պարաիզաններ, նրանց թվում տասնյակ հայեր։ Մինչավսկի բնակավայրում զոհվեց Վլադիմիր Ահարոնի Մովսեսովը (Մովսիսյան)։ Չալքր գյուղում գնդակահարվեց Նիկոլայ Կարապետի Զիբաբչյանը։ Ռոստովի մարտերում զոհվեց Գրիգորի (Գրիշա) Ներջիկը և ուրիշներ։ Գրիշան Ն. Պ. Ֆեդյունովի խմբի պարաիզաններից էր։ Այդ խումբը կազմակերպվել էր 1942 թ. սեպտեմբերին՝ Պրոլետարսկայա թաղամասում, նախկին Նոր Նախիջևանում, որի բնակիչների մեծ մասը հայեր էին։ Գրիշան 25-ամյա բռնվոր էր Միկոյանի անվան կոշիկի պործարանում, երբ օկուպացիայի առաջին իսկ օրերին մտավ պարաիզանական խումբ։ Նա ակտիվ աշխատանք էր կատարել հետախուզության գծով և մասնակցել զինվորսին գործողություններին։ Նրանց խումբը Ռոստովի մարտերի ժամանակ ոչնչացրեց 4 հիտլերական, ճամբարներից ազատեց 30-ից ավելի սովետական ռազմագերիների, թշնամուց խլեց 50 հրացան, 2 գնդացիր, 15.000 փամփուշտ և այլն։

Գրիգորի Ներջիկը միաժամանակ ինքնուս նկարիչ էր։ Նրա հակաֆաշիստական ծաղրանկարները, ինչպես պատմել է Ֆեդյունովը, մեծ ընդունելություն էին գտնում։ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունյան 25-րդ տարեգարծի օրերին նա դրամեքինայի վրա տպագրեց և տարածեց հետևյալ կոչը.

«Թանկադին ոռոտովցիներ.

Ֆաշիստական ավաղակներին մեր զորքերը վիթխարի ջարդ են տվել և հետո չէ այն ժամանակը, երբ նրանք մեր ժողովրդին կազանեն ֆաշիստական լծից։

Մտեք պարաիզանական ջոկատ, մի խնայեք թշնամուն, որտեղ էլ կհանդիպեք, հալվածեցեք նրանց։

Մա՛հ դերմանական օկուպանտներին»⁸⁰։

Գրիգորին զոհվեց 1943 թ. փետրվարի 13-ին՝ Ռոստովից արևմուտք ընկած կիսակայարանում, որտեղ և թաղված է։

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 104—105։

⁸⁰ ԶՄՊԿ արխիվ, ֆ. 304, գ. 21, թ. 1։

Զավթիչների թիկունքում ծավալվեց նաև ընդհատակյա կաղամակեր-
պտեթյունների պայքարը: Հայ ընդհատակայիններից հիշատակութան
արժանի են Դոնի Ռոստովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի Բոլշիյե Սալի
գյուղի բնակիչ Սիրանուշ Կարապետի Բոստանջյանը, կոտնասևական
Գրիգոր Պողոսի Լուսաիկյանը, նրա կինը՝ Իսկուհին, աղջիկը՝ Օլգան,
Սուրբ խաչ ավանի (այժմ՝ Մյասնիկյան) դպրոցի վարիչ Ալեքսեյ Պետ-
րոսի Ավետիսյանը, կոմերիտականներ Գևորգ Ադամյանը, Հարություն
(Ննոբ) Մխիթարյանը, Վահրամ Տեր-Մխնասյանը, Կիմ Պապովյանը,
Զավթր գյուղից Հայկ Բարաշյանը և ուրիշներ:

Սիրանուշ Բոստանջյանի սխրագործությունը մտել է Հայրենական
մեծ պատերազմի տարեգրության մեջ: 1941 թ. նոյեմբերին ֆաշիստա-
կան զեներալ Ֆոն Կլեյստի 1-ին տանկային բանակի զորքերը ջանում
էին դավթել Կովկասի նախադուռը հանդիսացող Դոնի Ռոստովը: Նրանց
զլխավոր հարվածի ճանապարհն էր Մյասնիկյանի շրջանը: Բերբեր-
Օբա գյուղի պատմական Կուրգանի հատվածում պաշտպանություն էր
գրավել 317-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրետանային մարտկոցներից
մեկը, լեյտենանտ Սերգեյ Օհանյանի հրամանատարությամբ: Մարտերի
ընթացքում կոմերիտական ինտերնացիոնալ կազմ ունեցող մարտկոցի
16 հրետանավորների հոգատար մայրն ու քույրն էր դարձել մոտակա
հայկական Բոլշիյե Սալի գյուղի բնակիչուհի Սիրանուշ Կարապետի Բոս-
տանջյանը: Նա խնամում էր մարտկոցի հրամանատարին և մարտիկ-
ներին, լվանում զգեստները, կապում վերքերը, մթերք հայթայթում,
ճաշ պատրաստում: Իսկ երբ թշնամին գավթեց գյուղը, նա դարձավ
ընդհատակային:

Սկսած նոյեմբերի 15-ից երեք օր շարունակ չէին լուռ պայթյուն-
ներն ու հրետանային որոտները: 18-ի առավոտյան մարտերն ընդու-
նեցին արտակարգ լարված բնույթ: Մարտկոցի ղեմ նկատեց 50 ֆաշիս-
տական տանկ: Սովետական թնգանոթների համազարկերից ջարդուժը-
շուր էին լինում թշնամու տանկերը: Սակայն գալիս էին նորերը:
Մետաղի հեղեղ էր թափվում Կուրգանի մի բուռ քաջերի վրա: Զոհվե-
ցին հրետանավորներից շատերը, նրանց թվում հրամանատար Օհան-
յանը: Կուրգանի շուրջը ծխում էին ֆաշիստական մոտ 30 տանկ:

Լուեց մարտը... Հիտլերականները գյուղ խուժեցին: Սիրանուշը և
գյուղի մի քանի բնակիչներ արհամարհելով վտանգը և հասնելով Կուր-
գան, հավաքեցին ու թաղեցին զոհված հրետանավորների դիակները,
փնտրեցին կենդանի մնացածներին: Մահացու վիրավոր հրետանավոր
վեյլիկը հավաքելով վերջին ուժերը, ցույց տվեց հրանոթի փողը և

վերջին անգամ շշնջաց՝ «այնտեղ են փաստաթղթերը»: Աղջիկները հրանոթի փողից հանեցին ռազմական բարտեղը, մարտկոցի օրագիրը, շտաբային գաղտնի փաստաթղթերը, ղինվորների նամակներն ու լուսանկարները: Անհրաժեշտ էր փրկել դրանք, բայց ինչպե՞ս: Ականատեսներից մեկը պատմել է, որ ելքը գտավ Սիրանուշը. ձևանալով սարսափից խելագարված, նա «ոտաբոբիկ, խոլվ մաղերով, բրբջալով անցավ գերմանացի ղինվորների կողքով: Նրանք ծաղրում էին «խելառ» աղջկան, ձեռ առնում: Մտրերով չէր անցնում, որ նա ծոցում պահած շատ կարևոր փաստաթղթեր է տուն տանում»⁸¹:

Սիրանուշը ամբողջ օկուպացիայի ընթացքում իր մոտ պահեց փաստաթղթերը, որոնց հայտնաբերումը անխուսափելի մահ էր սպառնում նրան: Սիրանուշի հայրենասիրությունը մեծ հիացմունք պատճառեց սովետական մարդկանց: Նրան շնորհավորական հեռագրեր ուղարկեցին Սովետական Միության պաշտպանության մինիստրը, կուսակցական և պետական ղեկավարներ, պատերազմի վետերաններ: Նրան աջեցեց մարտկոցի հրամանատարի մայրը՝ Ալինիվ Օհանյանը: ՄՄԿԿ Կենտկոմի ղրխավոր քարտուղար Լ. Ի. Բրեժնևը հաղթանակի 30-ամյակի առթիվ ողջույնի նամակ ուղարկեց Սիրանուշին: Նրանում ասված է.

«Հարգելի Սիրանուշ Կարապետովնա, որպես Դոնի Ռոստով քաղաքի պաշտպան, ես երբեք չեմ մոռանա մեր հայրենիքի խիզախ զուգակների փառապանծ սխրանքները, նրանք ղոհվեցին անհավասար մարտում, բայց կանգնեցրին ֆաշիստական տանկերին՝ նշանավոր հրետանային կուրգանի մոտ:

Մեր բանակի և նավատորմի ուժը միշտ եղել է, կա և մնում է ժողովրդի անձնվեր աջակցության մեջ: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հրետանավոր ղինվորներին օգնելու ձեր հայրենասիրական բայը բանակի և ժողովրդի անխզելի կապի վառ օրինակ է համարվում:

Ինձ համար անչափ հաճելի է շնորհավորել Ձեզ Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական ժողովրդի տարած հաղթանակի 30-ամյակի առթիվ և մեծ շնորհակալություն հայտնել մեր մեծ հայրենիքի հերոսական պաշտպաններին ցույց տված Ձեր օգնության համար...»⁸²:

⁸¹ «Բանվոր», 1975, 12 օգոստոսի: Ձոհվածների աճյունները հետազայում փոխադրեցին Բուլչին Սալի գյուղը, որտեղ նրանց եղբայրական զերեգմանի վրա կանդնեցված է հույակապ հուշարձան: Ավելի ուշ հայտնի դարձավ, որ հրետանավորներից կենդանի են մնացել ծանր վիրավորված Ստեփան Լազարևը և Ֆեոդոր Բալեստան:

⁸² «Вечерний Ростов», 1975, 5 мая.

Նույն գյուղից, ընդհատակյա հակաֆաշիստական պայքարի անձ-
նրվեր օրինակ է ցույց տվել 2-րդ հնգամյակի անվան կոլտնտեսություն
անդամ Գրիգոր Պողոսի Լուսպիկյանը: Նրա որդին՝ օգաշու Համբար-
ձուբը, ծառայում էր կարմիր բանակի ղեկավարային զորամասում:
1942 թ. սկստեմբերյան մի գիշեր, հրամանի համաձայն, նա իր օդա-
նավից օկուպացված Բուլշիյև Սալի գյուղի տերիտորիան իջեցրեց 3
պարաշյուտիստ-հետախույզ: Նրանցից մեկը գյուղ հասնելով, Գրիգոր
Լուսպիկյանին հանձնեց օգաշու որդու նամակը, որտեղ նա հորը խընդ-
րում էր ընդունել իր մարտական ընկերներին և սահել ինչպես հարկն է:

Հայրը սիրով ընդունեց որդու բարեկամին: Պարզվեց, որ եկել էին
սովետական երեք հետախույզներ, որոնցից երկուսը գտնվում էին
դաշտում: Արհամարհելով սպառնացող վտանգը, Գրիգորը գիշերը
հայտնվեց պարաշյուտիստների իջած վայրում, այնտեղ մնացած ըն-
կերներին և նրանց իրերը առն բերեց: Ռադիոմարտկոցները նա թաղեց
այգում, իսկ ռադիոկայանը տեղափոխեց բնակարանի առկաճով մասում:
Գրիգորի կինը՝ Իսկուհին, աղջիկը՝ Օլգան, հետախույզներին շրջապա-
տեցին հոգատարությամբ, դառնալով նրանց օգնականները: Քաղաքա-
ցիական ղգեստներով հանդերձավորեցին նրանց, հնարավորություն
ստեղծեցին հաճախակի Ռուստով մեկնել, հանդիպել գործակիցների
հետ, իսկ երբ ռադիստուհին (Լենկինան) սկսեց աշխատել, դրսում
հսկողություն սահմանեցին, ոստիկանների այցելությունները կանխելու
համար նրանց վախեցնում էին, թե տանը տիֆով հիվանդ ունեն:

Լուսպիկյանի բնակարանում պարաշյուտիստների գտնվելու ամ-
բողջ ժամանակամիջոցում ակտիվորեն է գործել սովետական ավիա-
ցիան, ուժեղ ուժակոծման են ենթարկվել գերմանացիների ռադմական
օբյեկտները, գլխավոր մայրուղիները, զորքերի ու տեխնիկայի կու-
տակումները:

ՍՄԿԿ Ռուստովի մարդկոմի կուսարխիվում պահվող Մյասնիկով-
սկի կուսըջկոմի և աշխատավորների դեպուտատների շրջսովետի գործ-
կոմի 1944 թ. մայիսի 15-ի համատեղ նիստում Լուսպիկյանի մասին
ընդունած որոշման մեջ արձանագրված է, որ նա «հանդես բերեց հայ-
րենասիրություն, շինաշէնով իր կյանքը, մեծ օգուտ տվեց սոցիալիս-
տական հայրենիքի պաշտպանության գործին...: Չնայած այդ ժամա-
նակ Բուլշիյև Սալի գյուղի տերիտորիայում գերմանացիների գտնվելուն,
այնտեղ ուղարկված երեք հետախույզները Լուսպիկյանի բնակարա-

նում մնացին 12 օր, որոնց նա պահպանեց իր որդիների նման»⁸³։ Լուսպիկյանը ներկայացվեց կառավարական պարգևատրման։ Որոշման մեջ միաժամանակ հիշատակվում է, որ նա առաջավոր կոլտնտեսական է, նրա երեք որդիները և երկու փեսան կարմիր բանակի շարքերում մարտընչում են ֆաշիստական հորդաների դեմ, իսկ օդաչու տղան մարտական գերազանցության համար պարգևատրվել է Կարմիր դրոշի և Կարմիր աստղի շքանշաններով, Լենինգրադի պաշտպանության և Հայրենական պատերազմի պարտիզանի մեդալներով⁸⁴։

1942 թ. ամռանը «Դրուժբա» անունով ընդհատակյա կոմերիտական կազմակերպություն է գործել նաև Մյասնիկովանում, որի անդամների ղեկավար մասը հայ երիտասարդներ էին։ Նրանք խմբի հավաքատեղի և ընդհատակյա աշխատանքների վայր էին ընտրել ավանի Սուրբ խաչ հին վանքի ավերակները։

Ռոստովցի Ժուռնալիստ Վլադիմիր Մոլոժավենկոն «Խիզախ պատանիները» ակնարկում անդրադառնալով ֆաշիստական օկուպանտների դեմ ավանի ընդհատակյա կոմերիտական կազմակերպության մղած պայքարի պատմությանը, ընդգծել է, որ նրանց նախնիները 300 տարի առաջ Դոնի տափաստան գաղթելով Ղրիմից, «...ամայի վայրը դարձրին ծաղկուն երկրամաս։ Կաղակների հետ ապրեցին համերաշխ, հաճախ էլ ազգական դարձան, բայց պահպանեցին իրենց մայրենի լեզուն ու նախնիների սովորույթները։ Դեռ հիմա էլ աշատեղ լսվում է հայկական խոսքը, հնչում են հայերի կախարդիչ երգերը...

Մի ժամանակ Սուրբ խաչը լի է եղել աղմուկով ու կենդանությանը։ Վանքի դպրոցում են սովորել Միքայել Նալբանդյանն ու Ռաֆայել Պատկանյանը։ Այստեղ են ծնվել Նալբանդյանի առաջին մարտաշունչ տողերը, որոնք պայքարի կոչեր էին ցարական ինքնակալության դեմ։ Այստեղից Նալբանդյանը գնաց արսոր, և այստեղ բերվեց նրա աճյունը։ Իսկ հեղափոխական մարտերի տարիներին այստեղի ընդհատակյա զաղսնի տպարանում եղել են ազատության բուցաշունչ մարտիկներ Սուրեն Սպանդարյանն ու Ալեքսանդր Մյասնիկյանը։

Նվ երբ իրականացավ աչն, ինչի համար իրենց կյանքը զոհեցին փողովոքի լավագույն զավակները, երբ աշխատավոր մարդիկ դարձան իրենց բախտի տերը, Սուրբ խաչ ավանը կոչվեց Մյասնիկովան։

Տարիների ընթացքում փուլ են եկել հնագույն տաճարի պատերը,

⁸³ ПАРО КПСС, ф. 9, оп. 9—10, л. 3, л. 4.

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում։ Դ. Պ. Լուսպիկյանը մահացել է 1965 թ. Ռոստովում։

ծածկվել տատասկով։ Ուրիշ ժամանակներ է ապրում երկիրը, ժողովուրդը ձգտում է դիտության, լույսի։ Հին վանքը մոռացության է մատնվել և միայն Նալբանդյանի զերեզմանը տանող արահետն է, որ միշտ բաց է, գալիս են, գալիս են մարդիկ, սրպեսզի դաշտային ծաղիկներ պնեն մարտիկ գրողի հուշարձանին։

Սակայն վտանքի ավերակներին կրկին անգամ վիճակվեց մտնել պատմության մեջ։ Դա տեղի ունեցավ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին»⁸⁵։

Ընդհատակյա խմբի հիմնադիր անդամներից են սվանի միջնակարգ դպրոցի կոմերիտականներ Գևորգ Աղամյանը, Արտեմ Մխիթարյանը, Վասյա Գլուշեցը, Կիմ Համադասյի Պոպովը և ուրիշներ։ 1942 թ. օգոստոսին կազմակերպության ղեկավար դարձավ զարոյի նախկին զինկատր, կոմունիստ Ալեքսեյ Պետրոսի Ավետիսյանը։ Ավետիսյանը արևմտահայ էր, մեծացել էր Հայաստանի ուրբանոցներում։

Ավարտելով Ռոստովի մանկավարժական ինստիտուտը, նա աշխատանքի էր նշանակվել Սուրբ խաչ ավանի դպրոցում։ Պատերազմի սկզբից Ալեքսեյը մեկնեց ռազմաճակատ, որպես վաշտի քաղղեկ։ Ծանր վիրավորվելով, նա գերի ընկավ ֆաշիստների ձեռքը։ Գերությանից հրախալ Գոնի տափաստանները, հույս ունենալով միանալ պարտիզաններին։ Վերջապես մի գիշեր ծնծեց Մյասնիկավանի իր աշակերտ Գևորգ Աղամյանի բնակարանի դուռը։ Որոշ ժամանակ ապրեց Աղամյանների ձեռնահարկում։ Գևորգը իր ուսուցչին պատմեց իրենց խմբակի մասին։ Շուտով մյուս ընկերները նույնպես աչցեկեցին Ավետիսյանին, տեղեկացան ռազմաճակատի անցուղարձերին, Ավետիսյանը գովեց նրանց հայրենասիրական համարձակ ձեռնարկումը և իր վրա վերցրեց խմբակի ղեկավարությունը, խորհուրդ տվեց գործել զույգ, պահպանել կոնսպիրացիայի կանոնները։ Նրգման արարողությունից հետո Մյասնիկավանի կոմերիտական ընդհատակյա մարտական խումբը ձևավորվեց որպես պարտիզանական ջոկատ. «1942 թվականի օգոստոսի 17-ին Վասյա Գլուշեցի բնակարանում, խիստ լուռության մեջ, հնչեցին պարտիզանական երգման խոսքերը,— ասված է «Նիդախ պատանիներ» վավերագրական ակնարկում, —... Նրբ բոլորը միասին կրկնեցին երգման խոսքերը, Գևորգը արտասանեց իր սիրելի գրող

⁸⁵ «Դիտներ», Հայաստանի ԿԵՄ Կենտկոմի և պիոներական կազմակերպության հանրապետական խորհրդի օրգան, 1961, № 2, Վ. Մոլոժալենկոյի «Նիդախ պատանիները» վավերագրական ակնարկը։

Ավետիք Իսահակյանի «է՛յ, ջան հայրենիք» բանաստեղծությունը:
Վերջացնելուց հետո կրկնեց երկրորդ տունը:

Քու հողին մեռնեմ, անդին

Հայրենիք,

Ա՛խ, բիշ է, թե որ մի կյանքով

մեռնեմ,

Եթե եկ ունենամ հաղար ու մի

կյանք,

Հաղարն էլ սրտանց բեղ մատաղ անեմ:

Հետո թարգմանեց, որ ուսւ ընկերները հասկանան: Յրվեցին մեկ-մեկ, զգուշ ու թարուն, ամենուրեք խաշմերուկներում հսկում էին գեր-մանական պարեկները»⁸⁶:

Խումբը նախ ղբաղվեց ղենք ու ղինամթերք հայթայթելով: Այդ նպատակով կոմերիտականները ղիշերը դաշտ դուրս գալով, որտեղ մի քանի օր առաջ կատաղի մարտեր էին ընթացել, հավաքեցին նահանջող ղորքերի թողած հրացանները, նռնակները, փամփուշտները և պահեցին վանքի ավերակներում, ծածկելով հին պարկերով ու ծղոտով, մի մասն էլ թաղեցին ստորգետնյա խցերում, որոնք և դարձան նրանց ղինապահարանները: Այստեղ ղերմանացիները ղրեթե չէին ղինում: Խմբի անղամները միաժամանակ ղրենց տներում թաքցնում էին կարմիր բռնակի վիրավոր ղինվորների ու սպաների:

Ավետիսյանի ղխաւորությամբ ընդհատակայինների խումբը վանքի ավերակներում կայացած հերթական նիստում ղասիլի Գլուշեցին ընտրեց մարտական խմբի հրամանատար, շտաբի պետ ընտրվեց Գեվորգ Աղամյանը: Ընդհատակյա կաղմակերպության մեջ էին ընդգրկվել նաև ղահրամ Տեր-Մինասյանը, ղուրդյա (ղարդան) Սաղիրովը, Ժենյա (Գարեգին) Բոգոմուկինը, Գրիշա Զորովը, Գրիշա Պալադինը, Գլուշեցի երկու քույրերը՝ Տոնյան և Պուլինան, ընդամենը 11 հոգի:

Այդ օրերին ուժեղացան ոստիկանական խուլարկությունները: Մշասնիկավանում Ավետիսյանի մնալը դարձավ վտանգավոր: Նա արդեն ապաքինվել էր և որոշեց անցնել Ռոստով: Ռոստովում, հոր տանը, տեսակցության հրավիրելով շտաբի պետ Աղամյանին՝ խիստ պատվիրեց, որպեսզի տղաները ոչինչ չձեռնարկեն առանց ղր ղիտության: Ուսուցիչը նպատակ ուներ կարմիր բռնակի հարձակման հետ միասին

⁸⁶ Նույն տեղում:

թշնամու թիկունքում ակտիվացնել խմբի գործողությունները: Նա միա-
ժամանակ կազմում էր ռազմաճակատներում տիրող իրադրության վե-
րաբերյալ տեղեկագրեր, գրում կոչեր, որոնք խմբի անդամները ձեռա-
գրերով բաղմացնելով, տարածում էին բնակչության մեջ, փակցնում
շենքերի պատերին, էլեկտրադրոններին: Թուրքիկները հասցվում էին
մինչև Ռոստոսկամաշ գործարանը, Չկալով գյուղը: Ավետիսյանի գլխա-
վորությունք խմբի սխալբարդ կազմակերպված բնույթ ընդունեց:

Խմբի հրամանատարության առաջադրանքով կատարվեցին մի
շարք գործողություններ: Զենք ձեռք բերելու համար Գևորգը զերմա-
նացի սպայից թուրքաց երկու ասորճանակ, իսկ փողոցում կանգնած ավ-
տոմեքենայի վրայից՝ մեկ ավտոմատ: Նա աչքի ընկավ նաև վանքի
բակում գտնվող հուշարձանները փրկելու գործում: Ինչպես հայտնի է,
հիտլերաբեկանները Մյասնիկավան մտնելով, ավտոմատներից կրակ էին
բացել Միքայել Նալբանդյանի և Ռաֆայել Պատկանյանի հուշարձան-
ների վրա, ուղծել նրանց շիրիմները և ապա կիսանդրիները գլորել
վանքի ձորը, Տեմերիկ գետը: Դա խիստ վրդովեցրել էր բնակիչներին:
Մի քանի օրից հետո, մույթ գիշերով Գևորգը ծերունի հոր՝ Կարապետ
Աղամյանի և Ժենյա Բողոմուկիին հետ մտնելով գետի սառը ջուրը,
դուրս հանեցին կիսանդրիները և ընկերների օգնությամբ մանկական
սահնակով հասցրին Աղամյանների գոմը, ապա թաղեցին այգում: Այս-
պես, իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, ընդհատակի հայրենասեր-
ները փրկեցին հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակների հուշարձան-
ները և պահպանեցին սերունդների համար⁸⁷:

Հիտլերականները «Ռոմաշկա» առողջարանում և նրա շրջապատի
փարթամ անտառակներում տեղավորելով իրենց տանկային զորամա-
սը, ավտովերանորոգման արհեստանոցը և գումակը, տակնուվրա էին
արել ավառի այդ գեղեցիկ անկյունը: Փշաբարերով շրջափակված առող-
ջարանի տերիտորիայում ոստիկաններն ամեն օր կենտրոնացնելով մեծ
թվով բնակիչների, նրանց ստրկական աշխատանքի էին քշում՝ հար-
կադրելով բռնելու փոխադրել, վառելանյութի տակառներ բարձել,

87 Պատերազմից հետո Մ. Նալբանդյանի ծննդյան 120-ամյակին, Դոնի Ռոստովի
կուսակցական-սովետական ղեկավար մարմինների որոշմամբ, Մյասնիկավանի 26 կոմի-
տարների անվան կոյտնտնության ջանքերով վերականգնվեցին հուշարձանները, կի-
սանդրիները գլվեցին իրենց տեղերում: Վերականգնվեց նաև Սուրբ խաչ վանքը՝ հայ
ժողովրդի անցյալի ճարտարապետական հուշարձանը: XVIII—XIX դարերի ճարտա-
րապետական այդ համալիրը ողորդվեցներ սիրով են պահպանում: Վանքի պատի
տակ թաղված է նաև հայ մշակույթի նշանավոր գործիչ Հ. Ալամզարյանը:

զաղապատարաններ փորել, կատարել այլ ծանր աշխատանքներ: Ընդհատակյա կաղնակերպությունը որոշեց վրեժ լուծել հիտլերականներից: Այդ նպատակով Գրիշա Զորովը, Կիմ Պոպովը և Գրիշա Պալադինը հասուկ առաջադրանքով աշխատանքի անցան Խոտոլջարանի տերիտորիայում: Տանկերն ու տրակտորները լիցքավորելու ժամանակ նրանք դերմանացի հսկիչներից զաղանի, հասուկ փոշի խառնեցին բենզինին, որի հետևանքով շարքից դուրս եկան 5 տանկ և բոլոր տրակտորները: Կոմերիտականների մի ուրիշ խումբ թունավորեց 36 ձի: Այդ գվիկսիսիաների կապակցությամբ հիտլերականները խիստ անհանգստացան, աղմուկ բարձրացրին, բայց նրանց չհաջողվեց ոչևէ արգելանքի հասնել:

1943 թ. փետրվարին կարմիր բանակի զորամասերը սրբեթաց մոտեցան Ռոստովին: Լավում էին հրանոթների որոանները: Թշնամին խուճապահար նահանջում էր սովանի ճանապարհներով: Ընդհատակյա խմբի կոմերիտականները, մոտալուտ հաղթանակով սրտադեղված, համարձակուրեն դինաված հարձակումներ էին կատարում: Նրանք տվառմատի կրակահերթով սպառնեցին դերմանացի երկու զինվորների, որոնք զնդակահարության էին տանում սովետական սպային: Փետրվարի 8-ին ստացվեց Ղուկաս Մադոյանի դումարտակի կողմից Ռոստովի կայարանը զրավելու և քաղաքի փողոցներում մարտեր մղելու լուրը: Ընդհատակայիները Ալ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ որոշեցին, որպես զործնական օժանդակություն զրոհող սովետական զորամասերին, հարձակվել ավանդից նահանջող հիտլերականների դումակի վրա, ջախջախել, խլիլ ուղմակած գույքը, սպյներն ու ձիերը: Այդպես էլ արվեց:

Երեկոցան սովետական զորքերը զրավեցին Ռոստովում աշ գործարանը: Ուր որ է նրանք պետք է մտնեին նաև Մյասնիկավան, բայց նրանց խանդարում էր թշնամու թաքցրած գնդացրային կետը, որը կոմերիտականների օգնությամբ հայտնաբերվեց և ոչնչացվեց:

Այդ օրը ավանի բնակիչները տրախտության արցունքներով դիմավորեցին իրենց ազատարար կալմի բանակի զորամասերին: Կոմերիտական պարտիզանների խմբի բոլոր անդամները մտան բանակի շարքերը և մեկնեցին ռազմաճակատ: Նրանք ինչպես ընդհատակում, այնպես էլ ռազմաճակատում սրբեթյամբ կատարեցին առվատական հայրենիքի հանդեպ իրենց սրբաբեր: Օրյոլ—Կուրսկի ճակատամարտում քաջի մահով ընկավ Ալեքսեյ Ավետիսյանը: Գնեպրի անցման մարտերում զոհվեց Ժենյա Բոգոմոլիկինը: Արևելյան Պրուսիայում ավարտելով պատերազմը, հաղթանակով հայրենի գյուղ վերադարձավ գվարդիայի

լեյտենանտ Գեորգ Ադամյանը: Նա այժմ աշխատում է ավանում որպես ակումբի վարիչ: Մյասնիկավանում կոլտնտեսության մանկապարտեզի պատիարահիշուհի է Տոնյա Դյուշեցը: Խմբի մյուս ընկերները ակտիվորեն լծվեցին ավերված ավանի վերաշինությանը, անտեսության վերականգնմանը⁸⁸:

Այսպես պայքարեցին և օգնեցին հայրենիքի ազատագրմանը Մյասնիկավանի կոմերիտականները, պատանի պարտիզանները:

* * *

Պարտիզանների հաջողությունների մասին լուրերը աշխատանքային նոր սիրանքների էին կոչում սովետական թիկունքի աշխատավորներին: Նրանք մեծ հոգատարությամբ ըշնամու թիկունքում պայքարող պարտիզաններին նվեր-ծանրոցներ էին ուղարկում, գրում էին ուղերձներ ու նամակներ: Պարտիզանները իրենց հերթին պատվիրակներ էին գործուղում Մեծ երկիր, աշխատավորների հետ հանդիպումներ ունենալու, պատմելու իրենց կյանքի ու գործերի մասին:

Հայաստանի կոմերիտմիության Կենտկոմը 1942 թ. մայիսին ուղերձով դիմեց սովետական բոլոր պարտիզաններին, շուտափույթ հաղթանակ մատվեց, սղաունեց մարտական հաջողությունները: Պարտիզանական ջոկատների շարքերում զենքը ձեռքին կռվում էին նաև հազարավոր կոմերիտականներ:

Ուղերձում մանրամասն տեղեկություններ էին հաղորդվել նաև թիկունքում Հայաստանի կոմերիտականների կատարած աշխատանքային հերոսությունների մասին⁸⁹:

Հայաստանի աշխատավորների շրջանում առանձնապես բայն արձագանք գտավ Հյուսիսային Կովկասի և Ղրիմի պարտիզանների պայքարը: Տեղեկանալով պարտիզանների նյութական ծանր վիճակի մասին, նրանք օգնության ձեռք մեկնեցին, բազմաթիվ նվեր-ծանրոցներ ուղարկեցին սովետական հայրենասերներին: Նախաձեռնողը նույնպես կղավ Հայաստանի կոմերիտմիությունը, որը հավաքեց և Ղրիմ ուղարկեց 2117 կտոր տաք հագուստ՝ կիսամուշտակներ, գլխարկներ, սպիտակեղեն, վերմակներ, 610 խոհանոցային զանազան պարագաներ,

⁸⁸ Տե՛ս «Պիոներ» 1961, № 2, էջ 6: Կոմերիտական-պարտիզանների մասին լրացուցիչ որոշ տեղեկություններ ձեռք ենք բերել Գեորգ Ադամյանից 1961 թ. հուլիսին Մյասնիկավանում նրա հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ:

⁸⁹ Տե՛ս ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 18, գ. 292, թ. 60:

300 ղույգ թաղիբե վալենկաներ, 92 կապոց բամբակ, ծխախոտ, չոր մրգեր և այլն⁹⁰,

1942 թ. դեկտեմբերի 25-ին Ղրիմի երիտասարդ պարտիզաններին ուղարկված նվերների հետ Հայաստանի կոմերիտականների և երիտասարդության ջերմ նամակում ասված է. «...Երիտասարդ պարտիզաններ, դուք խիզախորեն մարտնչում եք առաջին շարքերում... Այդ պայքարում դուք միայնակ չեք: Սովետական հայրենիքը հիշում էր ձեր մասին, իր հավատարիմ որդիներին: Հեռու չէ այն օրը, երբ փառապանծ կարմիր բանակը... ոտք կդնի սովետական Ղրիմի հողը...

Հիշեցեք, որ Հայաստանի երիտասարդությունը ամբողջ սրտով ու մտքերով ձեզ հետ է և օգնում է ձեզ: Սիրելի բարեկամներ, Ղրիմի պարտիզանական ջոկատների կոմերիտականներ ու երիտասարդներ... ուժնդ հարվածեցեք, վրեժ լուծեք հիտլերականներից, բնաջնջեք նրանց՝ մեր հայրենիքի հողը պղծելու, սովետական ժողովրդին պատճառած տառապանքների համար...

Մա՛հ գերմանական օկուպանտներին,

Փա՛ռք ժողովրդական վրիժառուներին՝ Ղրիմի

պարտիզաններին ու պարտիզանուհիներին»⁹¹:

Պարտիզանները երախտագիտության զգացմունքներով շնորհակալատի նամակներ ու հեռագրեր ուղարկեցին Սովետական Հայաստան: 1943 թ. հունվարի 15-ին կոմերիտամիության Ղրիմի մարզկոմի քարտուղար Կիսիլյովը ՀԼԿԵՄ Կենտկոմին ուղարկած նամակում գրել է.

«ՀամԼԿԵՄ Ղրիմի մարզկոմը ստացավ Հայաստանի կոմերիտականների՝ Ղրիմի պարտիզանների համար հավաքած նվերները: Մեր բնդհանուր ատելի թշնամու՝ գերմանա-իտալական օկուպանտների դեմ մարտնչող Ղրիմի պարտիզանների անունից անկեղծ սրտով հայտնում ենք շնորհակալություն, մեզ համար խիստ անհրաժեշտ եղբայրական օգնության համար:

... Հայրենիքի համար այս ծանր ժամանակներում ստեղծված մեր կապերը թող որ է՛լ ամելի լայնանան, ամրապնդվեն ու կոփվեն»⁹²:

Նման շնորհակալական հեռագիր էր ստացվել նաև կոմերիտամիության Ստավրոպոլի երկրկոմից:

Այս փոխադարձ կապերը նոր թափ էին հաղորդում հաղթանակի գործը արագացնելու համար մղվող պայքարին:

⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹¹ «Армения в 1941—1946 гг». Сборник док. и мат., стр. 654—655.

⁹² ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի կուսարխիվ, ֆ. 48, ց. 5, գ. 550, թ. 14:

Վ Ե Ր Զ Ա Յ Ա Ն

Սովետական Միության 1941—1945 թվականների Հայրենական մեծ պատերազմի պատմության մեջ փառահեղ շատ էջեր են դրանցել ժողովրդական վրիժառուները՝ պարտիզանները։ Կոմսոնիստական կուսակցության ղեկավարությամբ պարտիզանները և ընդհատակայիները համախմբում էին օկուպացված շրջանների սովետական բնակչությանը խիզախ հարձակումներով, դիվերսիաներով քայքայում, կաշմալուծում էին հիտլերականների թիկունքը, անխնա ոչնչացնում թշնամուկենդանի ուժն ու ռազմական տեխնիկան, նպաստում կարմիր բանակի հաղթանակներին։

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանների պայքարը սովետական պարտիզանների մղած ընդհանուր պայքարի անբաժան մասն է։

Ծանր ու երկարատև եղավ Ղրիմի պարտիզանների ու ընդհատակայիների պայքարը, մոտ 30 ամիս։ Նրանց հաջողությունները մեծապես պայմանավորված էին այն օգնությամբ, որ ցույց էին տալիս Անդրկովկասյան ռազմաճակատի Սևոժյան ղորքերի խմբի և Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատների ռազմական խորհուրդները, Սևոժյան նավատորմը, պարտիզանական շարժման Հարավային շտաբը, կուսակցական ղեկավար օրգանները։ Այդ օգնությունը ավելի մեծ չափեր ընդունեց Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերի, Դոնի Ռոստովի մարզի ազատագրումից հետո։

Առանձնահատուկ դժվարություններ ապրեցին նաև Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանները։ Նրանք մարտնչում էին խիստ վտանգավոր ճակատամերձ շրջաններում։ Այն ջոկատները, որոնք բաղավորված էին կարմիր բանակի ղորքերի թիկունքում և ապահովված էին զենքով, սարկնով, մարտական առաջադրանք կատարելու համար անցնում էին ռազմաճակատի դիժը, խորանում հակառակորդի թիկունքում, կատարում առաջադրանքը և նորից վերադառնում իրենց բազաները։ Պարտի-

զանական շարժման և ընդհատակյա կազմակերպությունների համար լուրջ խոչընդոտներ էին հանդիսանում նաև հիտլերականների հետ զործակցող ներքին: Յշնամիները՝ Ղրիմի լափարական, ալապես կոչված, կամավորական կուլակային բանդաները, ուկրաինական և կովկասյան բուրժուազայական թափափուկները: Բայց ո՛չ այդ խոչընդոտները, ո՛չ հիտլերականների պատժիչ զորամասերի անընդմեջ հարձակումները, գետնապոլի կատարած մասսայական գնդակահարություններն ու խոշտանգումները չկարողացան կասեցնել դիմադրության շարժումը, որն ալիկի կազմակերպված բնույթ էր դնում Ստալինգրադի և Կուրսկի ճակատամարտերում կարմիր բանակի պատմական հաղթանակներին հետո:

Չոկատներն ու միավորումները, ընդհատակյա կազմակերպությունները զավթված շրջանների բնակչության շրջանում, ռազմադերիների ճամբարներում, հակառակորդի զորքերի մեջ իրենց ամենօրյա գրավոր և բանավոր ազդեցություն-բաղադրական աշխատանքով հասան նշանակալի արդյունքների:

Գլուկերի և քաղաքների բնակիչները սկսեցին խմբերով համալրել պարտիզանների շարքերը: Կազմակերպվեցին պարտիզանական խոշոր միավորումներ, որոնք կապ պահպանելով կարմիր բանակի հրամանատարության հետ, հետախուզական ավյալներ էին հաղորդում յշնամու ուժերի ու պլանների մասին, կատարում ախտիվ գործողություններ, ջախջախում հիտլերականների կայազորները, խափանում տրանսպորտի աշխատանքը, իրենց վրա գրավում հակառակորդի խոշոր զորամասեր ու տեխնիկա, դառնալով հարձակվող կարմիր բանակի հուսալի օգնականը: Հիտլերյան հրամանատարությունը շատ անգամ փորձեց ջախջախել Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզաններին, բայց հաջողություն չունեցավ: Ընդհակառակը, հիտլերյան բանակից, խմբերով կամ անհատորեն, պարտիզաններին միացան սլովակ, հունգար, ռումին զինվորներ ու սպաներ:

1943—1944 թ. կարմիր բանակի հարձակողական գործողությունների ընթացքում պարտիզանական ջոկատները, համարձակորեն դուրս գալով նահանջող հիտլերյան զորքերի հաղորդակցության ուղիները, ջախջախիչ հարվածներ հասցրին նրանց թիկունքին, աղաատադրեցին շատ բնակավայրեր և դրանք իրենց ձեռքում պահեցին մինչև կարմիր բանակի հասնելը:

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժմանը և ընդհատակյա պայքարին մասնակցեցին Ղրիմի և Կովկասի ժողովուրդ-

ների խիզախ պալակաները, այդ թվում ավելի քան 500 հայորդիներ: Պաշարում նրանցից աճեցին ու կոմիվեցին ընդհատակի և պարտիզանական շարժման տասնյակ հմուտ կազմակերպիչներ, հրամանատարներ և քաղաշխատողներ: Տեղի բնակչության հետ միասին, դիմադրության պայքարի դրամվիզ հղավ հայ բնակչությանը՝ կոլանտեսականները և քաղաքի՝ աշխատավորները:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Լ. Ի. Բրեժնևը Սովետական Հայաստանի 50-ամյակի առթիվ 1970 թ. նոյեմբերի 30-ին նրանում կազմակերպված ընդունելության ժամանակ արտասանած ճառում, խոսելով Հայրենական մեծ պատերազմում հաղթանակի համար իրենց կյանքը զոհարեած միլիոնավոր սովետական մարդկանց, նաև Հայաստանի որդիների և դուստրերի մասին, ասաց. «Հայ ժողովրդի հետ իմ ծանոթությունը սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին: Ինձ վիճակվեց այն ժամանակ ճանաչել մեր սովետական հայրենիքին, սոցիալիզմի և կոմունիզմի գործին անսահմանորեն նվիրված հայ ժողովրդի բազում քաջարի, խիզախ զավակներին: Նրանք մարտիկներ էին, սպաներ, գնեկալիներ»: Ընկեր Լ. Ի. Բրեժնևը նոյեմբերի 29-ի ճառում ջերմ խոսքեր ասաց նաև հայ պարտիզանների մասին²:

Այդպիսով գերմանաֆաշիստական զավթիչների դեմ մղված պայքարի տարիներին, Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանների և ընդհատակայինների շարքերում հայ ժողովրդի զավակները, ուստի մեծ ժողովրդի, Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների քաջարի զավակների հետ ուս ուսի տված իրենց ավանդը ներդրեցին թշնամու ջախջախման գործում, պատվով կատարեցին իրենց հայրենասիրական պարտքը, ցույց տվեցին արիության և խիզախության հիանալի օրինակներ, շինալեցին իրենց ուժերը, իրենց արյունն ու կյանքը:

1 Լ. Ի. Բրեժնև, Լենինյան կուրսով, հատ. 3, էջ 248:

2 Նույն տեղում, էջ 227:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան	5
Գլուխ ԱՌԱՋԻՆ. Պայքար Ղրիմի ազատագրման համար	
Պարտիզանական և ընդհատակյա պայքարը ֆաշիստական զավթիչների դեմ	11
Գլուխ ԵՐԿՐՈՐԴ. Ղրիմի հայ ընդհատակայինները	
Սիմֆերոպոլում և թերակղզու հարավային շրջաններում	22
Թեոդոսիայում և Կերչում	50
Գլուխ ԵՐԿՐՈՐԴ. Ղրիմի հայ պարտիզանները	
Հյուսիսային միավորումում	65
Հարավային միավորումում	80
Արևելյան միավորումում	85
Օղաշու պարտիզանները	103
Գլուխ ՉՈՐՐՈՐԴ. Կովկասի համար	
Պարտիզանական և ընդհատակյա պայքարը Հյուսիսային Կովկասում	112
Գլուխ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ. Հայ ժողովրդի զավակները Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանների և ընդհատակայինների շարքերում	
Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում	124
Դոնի մոտոտվ րազարում և մարզում	168
Վերջաբան	189

ՆՐԱՆԴ ՄԿՐՏՁԻ ԽԱՆՅԱՆ

Ղրիմի և Հյուսիսային Կովկասի պարտիզանական շարժման պատմությունից (1941—1944)

Հրատ. խմբագիր Ջ. Խ. Օրմանյան
Կազմը Կ. Կ. Ղաֆադարյանի
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հաբուրյունյան
Սրբազրիչ Է. Ա. Սոխիկյան

ИБ 179

Հանձնված է շարվածքի 26. 08. 1980 թ.: Ստորագրված է տպագրության 24. 04. 1981 թ.:
ՎՅ 04572, Չափը 60X84¹/₁₆, թուղթ, № 1: Տառատեսակ «Դրբի սովորական» բարձր
տպագրություն, Պայմ. 11,65, տպագր. 12,5 մամուլ, Հրատ. 10,62+0,32=10,94 մա-
մուլ: Տպաքանակ 2000: Պատվեր № 881: Հրատ. № 5347: Գինը 1 ռ. 70 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ.

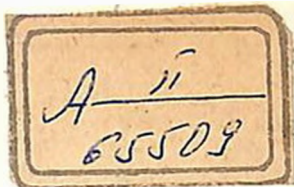
Издательство АН Армянской ССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24:

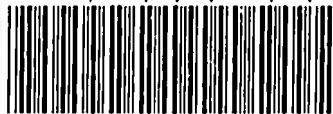
Типография Издательства АН Армянской ССР, 375019, Ереван, ул.

Барекамутян, 24.

l n. 70 կ.:

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220065509